

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

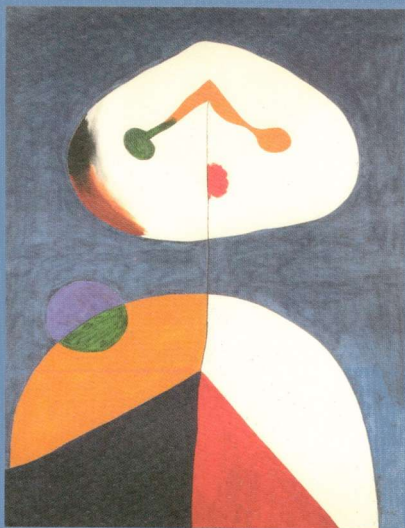
Τόμ. 38 (2011)

38

Δεκέμβριος
2011

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Η δομή του ιδεολογικού χώρου στην Ελλάδα
~ Συνδικαλιστικό κίνημα και Ευρωπαϊκή Ένωση
~ Κονστрукτιβισμός και εθνικές ταυτότητες

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γρηγόρης Μολύβας (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Σεραφείμ Σεφεριάδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρης (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)

Συντονισμός έκδοσης Γρηγόρης Μολύβας - Αστέρης Χουλιάρης

Επισημονική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Γιάννης Βούλγαρης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Αλέξης Ηρακλείδης, Πάνος Καζάκος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομπίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Λίνα Λούβη, Χρήστος Λυριντζής, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Άλκης Ρήγος, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσοουκάλης, Λουκάς Τσοουκάλης, Κώστας Υφαντής, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαλαράμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αιόλου 42-44, 10560, Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. Τηλ.: 210-3689540. e-mail: info@hpsal.gr και www.hpsa.gr. Γραμματεία: Βασίλης Ρόγγας

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδοσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Πίνακας εξωφύλλου: Joan Miró.

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 10 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (50 Ευρώ).

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συμμετέχει στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine (<http://www.eurozine.com>)

eurozine

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Ι. Ανδρεάδης – Ευ. Τεπέρογλου – Μ. Τσατσάνης** Η δομή του ιδεολογικού χώρου στην Ελλάδα: χαρτογράφηση των προτιμήσεων πολιτικής κομμάτων και ψηφοφόρων 5
- Θ. Γούμενος** Εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες: κονστρουκτιβισμός, σχεσιακή θέαση και αναλυτικά ζητήματα 33
- Γ. Χαραλάμπους** Το ΑΚΕΛ και η Ευρωπαϊκή Ένωση 51
- Γ. Μπιθυμήτρης** Από τον «εξευρωπαϊσμό από τα πάνω» στον «αποευρωπαϊσμό από τα κάτω»; *Όψεις της σχέσης συνδικαλιστικού κινήματος και Ευρωπαϊκής Ένωσης* 88
- Β. Λαλαγιάννη - Β. Πέτοα** Πολιτική βία, ιστορική μνήμη και τραύμα: αναπαραστάσεις της τρομοκρατίας σε σύγχρονα ελληνικά λογοτεχνικά κείμενα και μαρτυρίες 120

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ/ΠΡΟΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ

- Γ. Σταυρακάκης** Υπάρχει λακανική Αριστερά; 139

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

- Δ. Ι. Παπαδημητρίου** Έφη Γαζή, *«Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια». Ιστορία ενός συνθήματος (1880-1930)* 159
- Χρ. Ροζάκης** Panayotis J. Tsakonas, *The Incomplete Breakthrough in Greek-Turkish Relations. Grasping Greece's Socialization Strategy* 162

- ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ 169

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης στον ιστότοπο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης

Επισκεφτείτε τον ιστότοπο της ΕΕΠΕ για να ενημερωθείτε για τα τεύχη της Επιθεώρησης.
Διαθέσιμες όλες οι περιλήψεις των κειμένων.

Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης
Μέλος της Διεθνούς Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης (IPSA)

Αρχική | Επικοινωνία | Login

ΕΕΠΕ | ΝΕΑ & ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ | ΣΥΝΕΔΡΙΑ & ΗΜΕΡΙΔΕΣ | ΕΡΕΥΝΑ | ΕΚΔΟΣΕΙΣ | ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ | ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ | ΤΥΠΟΣ

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης

Κυκλοφόρησε το 36^ο Τεύχος

Γράφουν οι: Ρόζα Βασιλάκη, Γιάννος Κατσαουρίδης, Ανδρέας Στεργίου,
Σωτήρης Πετρόπουλος, Σεραφεύμ Ι. Σφεριδάκης, Χρύσανθος Δ. Τάσης

Νέα & Ανακοινώσεις

7η Ημερίδα Συνέλευση Ελληνικής
Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης

Πέμπτη 9 Ιουνίου, 17:30

Αμφιθέατρο Δρακόπουλου
Πανεπιστημίου 30

Εισιτήρια: περιστασιακά

ΣΥΝΑΚΤΗΣΙΣ 1: Ελληνική
Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης

**"Οι σχέσεις κράτους - αγοράς και
η οικονομική κρίση"**

**Πάνος Καζάκος
Κωνσταντίνος Τσουκαλάς**

Πέμπτη 9 Ιουνίου, 19:30

Αμφιθέατρο Δρακόπουλου
Πανεπιστημίου 30

Διοργάνωση: Ελληνική Εταιρεία
Πολιτικής Επιστήμης

Εισιτήρια: περιστασιακά

Συνέδρια / Ημερίδες

Διεθνές Ελληνικό Ετήσιο
Πολιτικό Συνέδριο

16-17 Ιουνίου Πανίμο, Μακεδονίας

Εισιτήρια: περιστασιακά

Ανοικτό Συνέδριο Στρατηγική
και Παιδί

Goethe, Ομήρου 14 -16

Τρίτη 7 Ιουνίου 2011

19:00 μ.μ.

Εκδόσεις

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Είσοδος Μελών

User Name:

Password:

Login

Remember Login

Register

Forgot Password ?

Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ*

Ιωάννης Ανδρεάδης - Ευτυχία Τεπέρογλου
Μάνος Τσατσάνης**

Το αντικείμενο της μελέτης συνοψίζεται σε μια ενδελεχή οικιαγράφηση του ιδεολογικού χώρου στην Ελλάδα, με κεντρικό ερευνητικό ερώτημα τη διερεύνηση των ιδεολογικών προτιμήσεων και προτεραιοτήτων των πολιτικών κομμάτων κατά την τελευταία δεκαετία. Συμπληρωματικά μελετώνται οι ιδεολογικές προτιμήσεις και του εκλογικού σώματος για το 2009. Η εμπειρική μελέτη βασίζεται στην αξιοποίηση της βάσης δεδομένων του Euromanifestos Project και του PIREDEU και της έρευνας του European Election Study 2009. Η ανάλυση των δεδομένων των ευρωπαϊκών μαρτυρηθέντων στοχεύει στην απεικόνιση σε κοινό διαδιάστατο χώρο των σχετικών αποστάσεων (ή της σχετικής εγγύτητας) μεταξύ συγκεκριμένων ιδεολογικών θεματικών κατηγοριών και πολιτικών κομμάτων. Αντίστοιχα, μέσω της ανάλυσης της έρευνας του εκλογικού σώματος αναδεικνύεται η δομή της «πολιτικής ζήτησης» του ελληνικού πολιτικού συστήματος.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι απαρχές της βιβλιογραφίας της πολιτικής επιστήμης σχετικά με τη δομή και τις διαστάσεις του ιδεολογικού χώρου και του πολιτικού ανταγωνισμού εντο-

* Η μελέτη, σε παλαιότερη εκδοχή της, παρουσιάστηκε στη διημερίδα με θέμα «Θεματική ψήφος και κομματική ταύτιση: η σημασία των προτιμήσεων πολιτικής σε μια κομματική δημοκρατία», η οποία διοργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη (16-17 Ιουνίου 2011) από την Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

** Ο Ιωάννης Ανδρεάδης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η Ευτυχία Τεπέρογλου είναι Ερευνήτρια στο Mannheim Centre for European Social Research (MZES) του Πανεπιστημίου Mannheim, στη Γερμανία. Ο Μάνος Τσατσάνης είναι Μεταδιδακτορικός Ερευνητής στο Centre for Research and Studies in Sociology (CIES-ISCTE), του Lisbon University Institute, στην Πορτογαλία.

πίζονται στη θεωρία του Black σχετικά με τον μέσο ψηφοφόρο [median voter theorem] και την παραδοχή περί μονοδιάστατου [unidimensionality] ιδεολογικού χώρου.¹ Ωστόσο, από μια σειρά μεταγενέστερων συστηματικών μελετών των προτιμήσεων πολιτικής των κομμάτων, αναδείχθηκε ότι η μονοδιάστατη προσέγγιση του ιδεολογικού χώρου δεν ανταποκρίνεται πάντα στις παρατηρούμενες διαστάσεις του πολιτικού ανταγωνισμού, ιδίως στα πολυκομματικά συστήματα της Ευρώπης. Αναμφισβήτητα, προς αυτή την κατεύθυνση σημαντική ήταν η επιρροή της περιφημής εργασίας για την έννοια των «διαιρετικών τομών» [cleavages] των Lipset και Rokkan στην οποία, όπως είναι γνωστό, οι δύο συγγραφείς εντοπίζουν τις τέσσερις βασικές διαιρετικές τομές που δυναμικά δομούν τον πολιτικό ανταγωνισμό στα συστήματα της Ευρώπης, αν και ως η πλέον κοινή και κυρίαρχη αναγνωρίζεται η διαίρεση εργασίας-κεφαλαίου, που νοσηματοδοτεί σε μεγάλο βαθμό τη διάκριση Αριστεράς-Δεξιάς.²

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, στη μελέτη της διερεύνησης του πολιτικού ανταγωνισμού θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και νέοι άξονες ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης που εμφανίζονται στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Οι τεχνολογικές αλλαγές, οι αναδιατάξεις της οικονομικής δομής και η αντίστοιχη διόγκωση της μεσαίας τάξης διάβρωσαν σε μεγάλο βαθμό τις ταξικές διαχωριστικές γραμμές στην ανταγωνιστική σχέση κεφαλαίου-εργασίας. Οι νέες διαιρετικές τομές στοιχειοθετούνται γύρω από δίπολα ποικίλων ονομασιών, όπως μεταξύ των υλιστικών και μεταυλιστικών αξιών,³ αριστερού φιλελευθερισμού και δεξιού αυταρχισμού⁴ ή Νέας Δεξιάς και Νέας

1. Βλ. D. Black, *The Theory of Committees and Elections*, Cambridge University Press, Cambridge 1958. Οι απαρχές αυτής της θεώρησης μπορεί να αναζητηθούν και στο έργο του Harold Hotelling, αν και αυτό είναι σαφώς προσανατολισμένο σε ένα οικονομικό μοντέλο. Βλ. H. Hotelling, «Stability in Competition», *The Economic Journal*, τόμ. 39, τχ. 153, 1929, σ. 41-57.

2. Βλ. S. M. Lipset - S. Rokkan, «Cleavage structures, party systems, and voter alignments: An introduction», στο S.M. Lipset - S. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1967 και S. Bartolini - P. Mair, *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stability of European Electorates, 1885-1985*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

3. Βλ. R. Inglehart, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton 1977 καθώς και, του ίδιου, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton University Press, Princeton 1990 και *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton 1997.

4. Βλ. H. Kitschelt, *The transformation of European Social Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

Αριστεράς.⁵ Ο βαθμός στον οποίο τα νέα αυτά δίπολα είναι αγκιστρωμένα σε (νέες) αντικειμενικές κοινωνικές διαιρέσεις, δηλαδή κατά πόσον αποτελούν ολοκληρωμένες διαιρετικές τομές, εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο συστηματικής διερεύνησης στη σχετική βιβλιογραφία. Από την επισκόπησή της, παρατηρείται ένα ευρύ φάσμα ευρημάτων το οποίο περιλαμβάνει αντικρουόμενες διαπιστώσεις: από την αναγγελία της αποδυνάμωσης των διαιρετικών τομών, την εξασθένηση των κομματικών ταυτοτήτων και την ανάδειξη της θεματικής ψήφου [issue voting], αποσυνδεδεμένης από την κοινωνική βάση, έως τη σύνδεση αυτών των δίπολων με νέες αντικειμενικές διαιρέσεις.⁶

Η ρητή ή άρρητη παραδοχή που διέπει ωστόσο τις περισσότερες μελέτες περί δόμησης του ιδεολογικού χώρου είναι ότι όλες οι αντιπαράθεσεις, παλαιές και νέες, μπορούν να συνοψιστούν σε δύο γενικότερες διαστάσεις πολιτικού ανταγωνισμού: αφενός, μια οικονομική-υλιστική αντιπαράθεση πάνω σε διανεμητικές προτιμήσεις και, αφετέρου, μια αντίστοιχη κοινωνικο-πολιτισμική αντιπαράθεση, η οποία βασίζεται σε μια σειρά από αξιακές τομές. Αυτό που διαφέρει από περίπτωση σε περίπτωση είναι η συγκεκριμένη νοηματοδότηση των δύο αυτών διαστάσεων, και η ακριβής άρθρωση των δίπολων στον διοδίαστατο χώρο. Για παράδειγμα, ο Kitschelt έχει διατυπώσει το επιχείρημα ότι ο ιδεολογικός χώρος στα πολιτικά συστήματα της Ευρώπης δομείται από έναν οριζόντιο άξονα, που συγκροτείται από την αντιπαράθεση σοσιαλισμού-καπιταλισμού, και από έναν αντίστοιχο κάθετο άξονα που συγκροτείται από την αντιπαράθεση φιλελεύθερων-αυταρχικών αξιακών προσανατολισμών. Σύμφωνα με τον Kitschelt, οι κοινωνικοοικονομικές αλ-

5. Βλ. S.C. Flanagan - A.-R. Lee, «The new politics, culture wars, and the authoritarian-libertarian value change in advanced industrial democracies», *Comparative Political Studies*, τόμ.36, τχ. 3, 2003, σ. 235-270.

6. Ο Franklin υποστηρίζει ότι η αποδυνάμωση των σταθερών εκλογικών συσπειρώσεων (ή ευθυγραμμίσεων-party alignment) γύρω από ένα κόμμα συνδέεται με το γεγονός της απομάκρυνσης των παραδοσιακών πολιτικών συγκρούσεων από την κοινωνική τους βάση. Βλ., αναλυτικότερα, M. Franklin, «The Decline of Cleavage Politics», στο M. Franklin - T. Mackie - H. Valen (επιμ.), *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*, Cambridge University Press, Cambridge και Νέα Υόρκη 1992, σ. 383-405. Αυτές οι αλλαγές στην εκλογική συμπεριφορά έδωσαν ώθηση και στη διατύπωση της θεωρίας της «θεματικής ψήφου» (βλ., κυρίως, R.J. Dalton, *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, Chatham House, Chatham 1996). Μια ομάδα άλλων μελετητών συνέδεσε τα νέα δίπολα με αντίστοιχες νέες διαιρετικές τομές (βλ., κυρίως, H. Kitschelt, *The transformation of European Social Democracy*, ό.π., και H. Kriesi, «The transformation of cleavage politics. The 1997 Stein Rokkan lecture», *European Journal of Political Research*, τχ. 33, 1998, σ. 165-185).

λαγές των δεκαετιών του 1970 και του 1980 μετατόπισαν τον άξονα προτιμήσεων των ψηφοφόρων και, ως αποτέλεσμα, τον άξονα ιδεολογικής αντιπαράθεσης των πολιτικών κομμάτων, από μια απλή εναλλακτική σοσιαλιστικής Αριστεράς και καπιταλιστικής Δεξιάς σε μια πιο περίπλοκη διάταξη αντιπαράβολής αριστερών-φιλελεύθερων και δεξιών-αυταρχικών εναλλακτικών. Με άλλα λόγια, ο νέος κύριος άξονας αντιπαράθεσης των δεκαετιών του 1970 και του 1980 στην Ευρώπη αντιστοιχούσε στη διαγώνιο ανάμεσα στο άνω αριστερό τεταρτημόριο με το κάτω δεξί τεταρτημόριο του διοδιάστατου ιδεολογικού χώρου.⁷ Αργότερα, ως αποτέλεσμα νέων κοινωνικοοικονομικών αλλαγών κατά τη δεκαετία του 1990, ο Kitschelt διέγινωσε μια περαιτέρω περιστροφή του κύριου άξονα κομματικού ανταγωνισμού κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προσεγγίζει την απόλυτη σύμπτωση με τον κάθετο κοινωνικο-πολιτισμικό άξονα.⁸ Σε μια πιο πρόσφατη μελέτη, ο Kriesi και οι συνεργάτες του, διατηρώντας την παραδοχή του διοδιάστατου ιδεολογικού χώρου, διαπίστωσαν μια δόμηση του κομματικού ανταγωνισμού που είναι ανάλογη με αυτή που είχε παρατηρήσει ο Kitschelt για τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, με τη διαφορά ότι εντόπισαν έναν τρίτο πόλο.⁹ Το τριπολικό αυτό σχήμα ουσιαστικά οφείλεται στην επιρροή μιας νέας αντιπαράθεσης που νοηματοδοτεί σε μεγάλο βαθμό τον κάθετο κοινωνικο-πολιτισμικό άξονα, αυτόν ανάμεσα στην ολοκλήρωση [integration] και την περιχαράκωση [demarkation], με αποτέλεσμα τη διχοτόμηση ουσιαστικά του στρατοπέδου της «Δεξιάς», μεταξύ μιας πολιτισμικά ανεκτικής, κοσμοπολιτικής και μιας πολιτισμικά συντηρητικής, εθνικιστικής Δεξιάς.¹⁰

7. Βλ. H. Kitschelt, *The transformation of European Social Democracy*, ό.π., σ. 32.

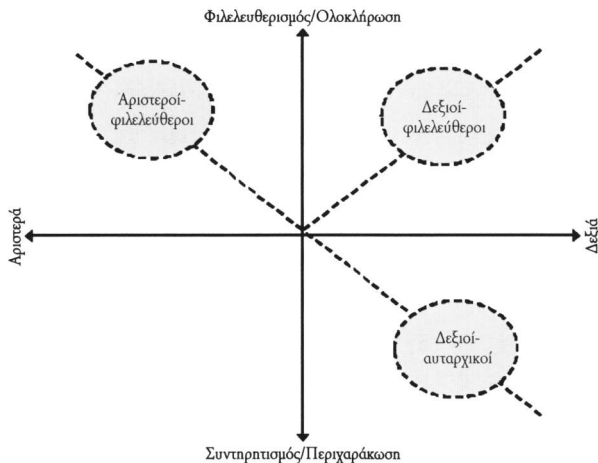
8. Αυτή η «προσαρμογή» της προσέγγισής του παρουσιάζεται κυρίως στο H. Kitschelt, «Defense of the Status Quo as Equilibrium Strategy? New Dilemmas for European Social Democracy», ανακοίνωση στο συνέδριο της American Political Science Association, San Francisco, 28 Αυγούστου-1 Σεπτεμβρίου 1996 καθώς και του ίδιου, «Politische Konfliktlinien in westlichen Demokratien: Ethnisch-kulturelle und wirtschaftliche Verteilungskonflikte», στο W. Heidtmeyer (επιμ.), *Autoritare Entwicklungen im Zeitalter der Globalisierung*, Campus Verlag, Φρανκφούρτη 2001, σ. 418-441.

9. Βλ. H. Kriesi - E. Grande - R. Lachat - M. Dolezal - S. Bornschieer - T. Frey, «Globalization and the transformation of the national political space: six European countries compared», *European Journal of Political Research*, τόμ. 45, τχ. 6, 2006, σ. 921-956 και, των ίδιων, *West European Politics in the Age of Globalization*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

10. R. Lachat - H. Kriesi, «Supply side: positioning political parties», στο H. Kriesi - E. Grande - R. Lachat - M. Dolezal - S. Bornschieer - T. Frey, *West European Politics in the Age of Globalization*, ό.π., σ. 274-275.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Υποθέσεις περί δόμησης ιδεολογικού χώρου

Βασικός στόχος της μελέτης είναι να διερευνηθεί κατά πόσον η απεικόνιση του ελληνικού ιδεολογικού χώρου ευθυγραμμίζεται με τις υποθέσεις και τα ευρήματα συγκριτικών μελετών που εστιάζουν στα πολιτικά συστήματα της Δυτικής Ευρώπης.

2. ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΛΗΛΗΣ ΠΗΓΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η «χωρική» προσέγγιση της διερεύνησης των τοποθετίσεων των πολιτικών κομμάτων και της ιδεολογικής τους αντιπαράθεσης βασίζεται στη «χωρική θεωρία του κομματικού ανταγωνισμού» [spatial theory of competition]. Πρόκειται για μια προσέγγιση ιδιαίτερα διαδεδομένη, η οποία στηρίζεται στη γραφική αναπαράσταση των κομμάτων (με μία ή περισσότερες διαστάσεις) με κρι-

τήριο τις θέσεις τους γύρω από ορισμένα θέματα.¹¹ Η «χωρική θεωρία του κομματικού ανταγωνισμού» συνδέεται με την αντίστοιχη «θεωρία της σημαντικότητας του κομματικού ανταγωνισμού» [saliency theory of party competition]¹² και τη θεωρία της ονομαζόμενης «θεματικής ιδιοκτησίας» [issue ownership].¹³ Βασική αρχή είναι ότι οι τοποθετήσεις των κομμάτων μπορεί να προσδιοριστούν από την έκφραση που αυτά αποδίδουν σε μια σειρά ζητημάτων και όχι απαραίτητα από τη διατύπωση μιας ξεκάθαρης θέσης. Επομένως, τα κόμματα ανταγωνίζονται βάσει διαφορετικών προτεραιοτήτων και επιλέγουν να τονίσουν την προτίμησή τους προς μια θέση, αποσιωπώντας οποιαδήποτε διαφωνία τους σχετικά με μια άλλη θέση και έκφραση αντιτιθέμενων απόψεων.

Κοινό σημείο προβληματισμού των μελετητών είναι ο εντοπισμός της κατάλληλης μεθόδου εκτίμησης των πολιτικών θέσεων των κομμάτων. Στη διεθνή βιβλιογραφία διατυπώνονται διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις: οι έρευνες κοινής γνώμης, οι έρευνες εμπειρογνομόνων [expert surveys] και πολιτικών ελίτ [elit surveys], η ανάλυση των προεκλογικών προγραμμάτων των κομμάτων [analysis of party programs and manifestos].¹⁴ Ο Peter Mair,

11. Βλ., ενδεικτικά μεταξύ άλλων, J.M. Enelow - M.J. Hinich, *The Spatial Theory of Voting: An Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 1984· M. Laver - W.B. Hunt, *Policy and Party Competition*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1992· M. J. Hinich - M.C. Munger, «Political Ideology, Communication, and Community», στο W.A. Barnett - M.J. Hinich - N.J. Schofield (επιμ.), *Political Economy: Institutions, Competition, and Representation*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, σ. 25-50 και M.D. McDonald - I. Budge, *Elections, Parties, Democracy: Conferring the Median Mandate*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005.

12. Η «θεωρία της σημαντικότητας του κομματικού ανταγωνισμού» αναπτύχθηκε από τον D. Robertson, *A Theory of Party Competition*, Wiley, Λονδίνο 1976. Αυτή η θεωρία αποτέλεσε και τη βάση του ερευνητικού προγράμματος της Ομάδας Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων [Manifesto Research Group-MRG / Comparative Manifestos Project-CMP] που χρηματοδοτήθηκε από το European Consortium for Political Research υπό την επίβλεψη των Ian Budge και David Robertson. Βλ. I. Budge - D. Robertson - D. Hearl (επιμ.), *Ideology, Strategy, and Party Change: A Spatial Analysis of Post-War Election Programmes in Nineteen Democracies*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, H.-D. Klingemann - R.I. Hofferbert - I. Budge, *Parties, Policies, and Democracy*, Westview, Boulder 1994.

13. Βλ., κυρίως, I. Budge - D. Farlie, *Explaining and Predicting Elections: Issue Effects and Party Strategies in Twenty-Three Democracies*, Allen και Unwin, Λονδίνο 1983 και J.R. Petrocik, «Issue Ownership in Presidential Elections, with a 1980 Case Study», *American Journal of Political Science*, τχ. 40, 1996, σ. 825-850.

14. Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να προστεθεί και μια νέα μέθοδος, την οποία πρόσφατα εισήγαγε ο Kriesi και οι συνεργάτες του, αυτή της ανάλυσης περιεχομένου (με κωδικογρά-

αφού πρώτα τις ομαδοποιεί και αναλύει κάθε μία διεξοδικά, καταλήγει ότι οι εγκυρότερες και πιο αξιόπιστες είναι η ανάλυση των προεκλογικών προγραμμάτων των κομμάτων και οι έρευνες εμπειρογνομώνων.¹⁵ Ωστόσο, αντιπαραβάλλοντας αυτές τις δύο μεθόδους, υποστηρίζει ότι οι έρευνες εμπειρογνομώνων στερούνται ορισμένων σημαντικών αντικειμενικών κριτηρίων.¹⁶ Τα πλεονεκτήματα από την επεξεργασία των προεκλογικών προγραμμάτων των κομμάτων συνοψίζονται στα ακόλουθα: αρχικώς περιέχουν ευρύ φάσμα θεμάτων, προβληματισμών και πολιτικών τοποθετήσεων. Παράλληλα, δίνεται η δυνατότητα εκτίμησης των θέσεων των κομμάτων τόσο σε συγκριτικό όσο και σε διαχρονικό επίπεδο. Διατυπώνονται την ίδια χρονική περίοδο για όλα τα κόμματα και καθίστανται συγκρίσιμα τόσο με τα αντίστοιχα προγράμματα των αντιπάλων κομμάτων όσο και με άλλων εκλογικών αναμετρήσεων. Τέλος, προσφέρουν στον μελετητή ένα εξαιρετικά πλούσιο ερευνητικό υλικό προς επεξεργασία (επ' αυτού, βλ. αναλυτικότερα παρακάτω).

3. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

Βασικός στόχος όσων ακολουθούν είναι να προσφέρουν μια ενδελεχή προσέγγιση της δομής του ιδεολογικού χώρου στο ελληνικό κομματικό σύστημα από το 1999 έως και το 2009 και, κατ' επέκταση, της θέσης [position] που καταλαμβάνουν συγκεκριμένα θέματα [issues-categories] σε αυτόν τον χώρο. Ταυτόχρονα, μελετάται εμπειρικά και το ερώτημα της έντασης και σημαντικότητας αυτών των θεμάτων και κατά πόσο μπορούν να διαπιστωθούν τάσεις

φηση με το χέρι) άρθρων από εφημερίδες ευρείας κλίμακας. Η εν λόγω μέθοδος χρησιμοποιήθηκε για τη συλλογή των δεδομένων του ερευνητικού προγράμματος «National Political Change in a Globalizing World» με επικεφαλής τον Kriesi και ερευνητική ομάδα από τα Πανεπιστήμια της Ζυρίχης και Μονάχου. Βλ. H. Kriesi - E. Grande - R. Lachat - M. Dolezal - S. Bornschieer - T. Frey, «Globalization and the transformation of the national political space: six European countries compared», *ό.π.* των ιδίων, *West European Politics in the Age of Globalization*, *ό.π.*, και τη νεότερη μελέτη του S. Bornschieer, «The new cultural divide and the two-dimensional political space in Western Europe», *West European Politics*, τόμ. 33, τχ. 3, 2010, σ. 419-444. Βλ. και την ιστοσελίδα του προγράμματος <http://www.ipz.uzh.ch/forschung/npw.html#11>

15. Βλ. P. Mair, «Searching for the positions of political actors: a review of approaches and a critical evaluation of expert surveys», στο M. Laver (επιμ.), *Estimating the Policy Positions of Political Actors*, Routledge, Νέα Υόρκη 2001, σ. 10-30.

16. Στο ίδιο, σ. 18-27.

αυξημένης πολιτικοποίησης γύρω από ορισμένα θέματα ανά εκλογική ανamέτρηση. Επιχειρείται, επίσης, να εντοπιστούν οι ακριβείς θέσεις των κομμάτων στον ιδεολογικό χώρο, με την εξέταση της εγγύτητας [proximity] ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα και τα συγκεκριμένα θέματα. Επομένως, η μελέτη στοχεύει πρωτίτως σε μια ανάλυση των ιδεολογικών προτιμήσεων και προτεραιοτήτων από την πλευρά της «πολιτικής προσφοράς» [supply-side] στην Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία. Παράλληλα, μελετάται συμπληρωματικά (για το 2009) και η πλευρά της «πολιτικής ζήτησης» [demand-side], δηλαδή οι πολιτικές προτιμήσεων του ελληνικού εκλογικού σώματος. Διευκρινίζεται ότι η οριοθέτηση του χρονικού πλαισίου σχετίζεται με τη διαθεσιμότητα των ερευνητικών πηγών που χρησιμοποιούνται για την προσέγγιση των ερευνητικών ερωτημάτων της μελέτης.

Η μελέτη στηρίζεται στην ανάλυση των προεκλογικών προγραμμάτων των ελληνικών κομμάτων στις Ευρωεκλογές. Χρησιμοποιήθηκε η ερευνητική βάση δεδομένων του προγράμματος «Euromanifesto Project» [EMP]¹⁷ του Mannheim Centre for European Social Research [MZES] της περιόδου 1979-2004 και, για τα μανιφέστα των Ευρωεκλογών του 2009, η βάση δεδομένων του «Manifesto Study 2009» του ερευνητικού προγράμματος PIREDEU. Οι δύο βάσεις προσφέρουν κωδικοποιημένα δεδομένα από τα επίσημα προγράμματα των κομμάτων από όλες τις Ευρωεκλογές. Βασική θεωρητική παραδοχή της κωδικογράφησης τους είναι η «θεωρία της σημαντικότητας του κομματικού ανταγωνισμού». Αν και η βάση δεδομένων του MZES ξεκινάει από τις πρώτες Ευρωεκλογές, του 1979, στην περίπτωση της μελέτης των ελ-

17. Οι απαρχές του EMP εντοπίζονται στο ερευνητικό πρόγραμμα-σταθμός της «Ομάδας Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων» [Manifesto Research Group-MRG / Comparative Manifestos Project-CMP] που κωδικοποιεί και μελετάει προεκλογικά προγράμματα εθνικών εκλογών από το 1945 έως σήμερα σε περισσότερες από 50 χώρες. Βλ., αναλυτικότερα, <http://www.manifestoproject.wzb.eu>. Παρότι το έργο της ερευνητικής ομάδας του MRG/CMP είναι καταξιωμένο, έχει ασκηθεί κριτική από διάφορους μελετητές. Μια από τις σημαντικότερες επισημάνσεις είναι ότι τα μανιφέστα περιέχουν γενικολογίες, τα κόμματα αποφεύγουν ξεκάθαρες τοποθετήσεις και το εκλογικό σώμα δεν τα διαβάζει (πολλές φορές δεν είναι καν ενημερωμένο για την έκδοσή τους· Μ. Dolezal, «The design of the study: the distinguishing characteristics of our approach», στο H. Kriesi - E. Grande - R. Lachat - M. Dolezal - S. Bornschieer - T. Frey, *West European Politics in the Age of Globalization*, ό.π., σ. 67). Το πρόγραμμα μελέτης των Ευρωπαϊκών Μανιφέστων ξεκίνησε το 2000, όταν ο Καθηγητής Hermann Schmitt (MZES) προσάρμοσε τις μεθόδους του MRG/CMP σε προεκλογικά προγράμματα Ευρωεκλογών. Βλ., αναλυτικότερα, A. Wüst - A. Volkens, *Euromanifesto Coding Instructions, MZES Working Paper*, 64, Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung, Mannheim 2003, καθώς και την ιστοσελίδα: <http://www.mzes.uni-mannheim.de/projekte/manifestos>.

ληνικών πολιτικών κομμάτων, είναι αναγκαίο να γίνει μια οριοθέτηση της περιόδου μελέτης. Δεν μπορεί να διερευνηθεί η περίοδος 1981-1994, ελλείψει των προεκλογικών προγραμμάτων για το κόμμα της Ν.Δ. Επομένως, ως περίοδος σκιαγράφησης του ιδεολογικού χώρου στην Ελλάδα μέσω των ευρωπαϊκών μαρτυρημάτων ορίστηκε η τελευταία δεκαετία (1999-2009) και τα κόμματα που μελετήθηκαν ανά ευρωπαϊκή αναμέτρηση είναι τα ακόλουθα: ΠΑΣΟΚ (1999-2009), Ν.Δ. (1999-2009), ΚΚΕ (1999-2009), ΣΥΝ/ΣΥΡΙΖΑ (1999-2009), ΛΑΟΣ (2004-2009), ΔΗΚΚΙ (1999) και Οικολόγοι (2009).

Στο πλαίσιο της μελέτης αναφέρονται ερωτήματα όπως τα ακόλουθα: ποιες είναι οι πολιτικές προτεραιότητες των κομμάτων ανά αναμέτρηση και ποιες τάσεις διαμορφώνονται συγκριτικά και διαχρονικά; κατά πόσο μεταβάλλεται το περιεχόμενο του ιδεολογικού προφίλ των δύο μεγάλων κομμάτων τα οποία, στο διάστημα που εξετάζουμε, ήταν είτε το κυβερνών κόμμα είτε το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης και, επομένως, κατά πόσο διατηρούνται σταθερές οι τοποθετήσεις τους ως κυβέρνηση και ως αντιπολίτευση; κατά πόσο αντανακλάται στη δομή του πολιτικού και ιδεολογικού ανταγωνισμού ο χαρακτήρας (ήπιος ή πολωμένος) που έχουν προσδώσει τα κόμματα στην αναμέτρηση; και πώς διαμορφώνονται οι διαστάσεις του πολιτικού ανταγωνισμού με την είσοδο, το 2004, ενός ακροδεξιού κόμματος;

Η μελέτη των προτιμήσεων πολιτικής των ψηφοφόρων επικεντρώνεται στην τελευταία ευρωπαϊκή εκλογική αναμέτρηση του 2009. Χρησιμοποιείται η μετεκλογική έρευνα εκλογικού σώματος [Voter Study] του European Election Study (EES 2009), ενός εκ των θεματικών του ερευνητικού προγράμματος «Providing an Infrastructure for Research on Electoral Democracy in the European Union» (PIREDEU).¹⁸ Ο λόγος για τον οποίο περιορίζεται η σύγκριση κομμάτων και ψηφοφόρων μόνο στις Ευρωεκλογές του 2009 είναι η έλλειψη κατάλληλων δεδομένων – σειρά ερωτήσεων που ουσιαστικά επιτρέπουν μια κάπως ολοκληρωμένη διερεύνηση της δομής του ιδεολογικού χώρου στην Ελλάδα ενσωματώθηκαν για πρώτη φορά στο EES 2009.

18. EES (2009), European Parliament Election Study 2009, Voter Study, Advance Release, 7/4/2010, (www.piredeu.eu). Η έρευνα που διεξήχθη στην Ελλάδα ήταν αντιπροσωπευτική τηλεφωνική πανελλαδική έρευνα 1000 ατόμων (18 ετών και άνω) και πραγματοποιήθηκε το διάστημα 09/06/2009-03/07/2009 από την GALLUP, με ανάθεση διεξαγωγής της έρευνας στην Ελλάδα στην εταιρεία Metron Analysis. Βλ. σχετικά με το Voter Study του PIREDEU, M.H. van Egmond - E.V. Sapir - W. van der Brug - S.B. Hobolt - M.N. Franklin, *EES 2009 Voter Study Advance Release Notes*, University of Amsterdam, Άμστερνταμ 2010, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του προγράμματος.

4. ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΘΕΜΑΤΙΚΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Η βάση δεδομένων του Euromanifesto Project περιέχει ποσοστά πολιτικών αναφορών [quasi-sentences]¹⁹ τα οποία συσχετίζονται με συγκεκριμένα θέματα. Εξαιτίας των διαφορών ως προς την έκταση μεταξύ των маниφέστων, τυποποιείται ο αριθμός των αναφορών για καθένα από τα θέματα, έτσι ώστε τα κωδικογραφημένα προγράμματα να είναι μεταξύ τους απολύτως συγκρίσιμα. Στη μελέτη μας επιλέχθηκε ένα συγκεκριμένο σύνολο θεμάτων τα οποία, στη συνέχεια, ομαδοποιήθηκαν σε συνολικά ένδεκα ιδεολογικές κατηγορίες.²⁰ Αυτές είναι: «οικονομικός φιλελευθερισμός», «κοινωνικός φιλελευθερισμός», «κράτος πρόνοιας/αναδιανομή», «δημοσιονομική πειθαρχία», «περιβάλλον», «οικονομική ολοκλήρωση», «ευρωσκεπτικισμός», «μετανάστες/εθνική κουλτούρα», «νόμος και τάξη», «πολιτική διαφθορά» και «εθνική άμυνα».

Όλες οι ιδεολογικές κατηγορίες της μελέτης έχουν προσδιοριστεί με τέτοιο τρόπο ώστε να υποδηλώνουν σαφή κατεύθυνση. Αναλυτικότερα, βασικό στοιχείο στην κατασκευή τους είναι η διάκριση ανάμεσα σε αναφορές με θετική ή αρνητική σήμανση για κάθε ένα από τα επιλεγμένα θέματα. Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να υπογραμμιστεί ότι ένα σημαντικό όφελος από τη χρήση της βάσης του Euromanifesto Project, σε σύγκριση με την αντίστοιχη του MRG/CMP, είναι ότι διαθέτει την κατεύθυνση (θετική ή αρνητική) των τοποθετήσεων των κομμάτων στις περισσότερες κατηγορίες. Πρόκειται για πλεονέκτημα πολύ σημαντικό και στο επίπεδο εφαρμογής της μεθόδου που έχει χρησιμοποιηθεί σε ετούτη τη μελέτη. Διευκρινίζεται ότι τα δεδομένα κάθε ιδεολογικής κατηγορίας υπολογίστηκαν από το άθροισμα όλων των θετικών αναφορών, λαμβάνοντας υπόψη (όπου υπήρχαν) τις αντίστοιχες αρνητικές αναφορές. Αυτή η μέθοδος εφαρμόστηκε για όλα τα κόμματα της

19. Μια αναφορά [quasi-sentence] είναι μια πολιτική τοποθέτηση. Στην πιο απλή της μορφή, μπορεί να είναι μια πρόταση. Επομένως, πολλές φορές το σημείο στίξης αποτελεί για τους κωδικογράφους κατευθυντήρια γραμμή για την εύρεση όλων των αναφορών στο маниφέστο. Ωστόσο, υπάρχουν πολλές σύνθετες περιπτώσεις, όπου είτε μια ολόκληρη παράγραφος μπορεί να αποτελέσει μια και μοναδική αναφορά, είτε μια πρόταση να περιλαμβάνει διαφορετικές τοποθετήσεις (βλ. D. Braun - M. Salzwedel - C. Stumpf - A. Wüst, *Euromanifesto Documentation*, διαθέσιμο στο http://www.ees-homepage.net/docs/EM_documentation.pdf, 2006, σ. 40).

20. Το ονομαζόμενο Euromanifesto Coding Scheme [EMCS] περιλαμβάνει ένα σύνολο από τομείς: εξωτερικές σχέσεις, ελευθερία και δημοκρατία, πολιτικό σύστημα, οικονομία, κράτος πρόνοιας και ποιότητα ζωής, κοινωνικές ομάδες. Αυτοί οι κύριοι τομείς περιέχουν πολλές κατηγορίες και υπο-κατηγορίες αντιστοίχως.

μελέτης και για κάθε μία από τις τρεις ευρωπαϊκές αναμετρήσεις.

Η τελική επιλογή των ανωτέρω κατηγοριών στηρίζεται σε δύο βασικά κριτήρια: ιδεολογική σαφήνεια και εννοιολογική συνάφεια. Ως προς το πρώτο κριτήριο, τονίζεται ότι η επιλογή των συγκεκριμένων ιδεολογικών κατηγοριών αντικατοπτρίζει ουσιαστικά βασικές διαστάσεις του πολιτικού ανταγωνισμού. Πρόκειται για την οικονομική, κοινωνικό-πολιτισμική και εκείνη της ολοκλήρωσης-περιχαράκωσης. Ειδικότερα: οι κατηγορίες «οικονομικός φιλελευθερισμός», «κράτος πρόνοιας/αναδιανομή» και «δημοσιονομική πειθαρχία» αντιστοιχούν στην οικονομική διάσταση· οι «κοινωνικός φιλελευθερισμός», «νόμος και τάξη» και «περιβάλλον» αντιστοιχούν στην ευρύτερη κοινωνικό-πολιτισμική διάσταση, συμπεριλαμβανομένων και των διαστάσεων «νέας πολιτικής»· οι κατηγορίες «οικονομική ολοκλήρωση», «ευρωκεπιτικισμός» και «μετανάστες/εθνική κουλτούρα» αντιστοιχούν στην αντιπαράθεση ολοκλήρωσης-περιχαράκωσης· τέλος, οι «πολιτική διαφθορά» και «εθνική άμυνα» αποτελούν κατηγορίες αμιγώς «ελληνικού ενδιαφέροντος».

Το δεύτερο κριτήριο, αυτό της εννοιολογικής συνάφειας, σχετίζεται με την προσπάθεια εξισορρόπησης ανάμεσα στις αφαιρετικές ιδεολογικές κατηγορίες (όπως π.χ. ο οικονομικός φιλελευθερισμός) και σε συγκεκριμένα πολιτικά ζητήματα (όπως π.χ. οι ιδιωτικοποιήσεις). Βασική μεθοδολογική αρχή ήταν η επιλογή εκείνων των ζητημάτων (που αντιστοιχούν σε κατηγορίες και υπο-κατηγορίες του *European Manifestos Codebook*) των οποίων οι (διαθέσιμοι) ορισμοί συνάδουν πλήρως με μία από τις ιδεολογικές κατηγορίες. Παράλληλα, για την κατασκευή των ιδεολογικών κατηγοριών αποφασίστηκε να μην εφαρμοστούν προκαταρκτικές τεχνικές μείωσης δεδομένων [*data reduction techniques*], όπως αυτή της ανάλυσης παραγόντων [*factor analysis*] στο σύνολο της βάσης δεδομένων. Μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να μας επέτρεπε να εισαγάγουμε περισσότερα θέματα στην ανάλυσή μας και να προέκυπταν αντίστοιχοι ποσοτικοποιημένοι προσδιοριστικοί παράγοντες. Ωστόσο, υποκρύπτει το κόστος λιγότερο εννοιολογικά στοχευμένου πλαισίου, περισσότερου «θορύβου» στην εμπειρική ανάλυση λόγω εμφάνισης μεγάλου πλθθους μεταβλητών και περιορισμένης εγκυρότητας περιεχομένου των σύνθετων κατηγοριών.²¹

Στον Πίνακα 1 παρατίθενται αναλυτικά οι ιδεολογικές κατηγορίες, συμπεριλαμβανομένων και των θεμάτων που ορίζουν κάθε μία από αυτές.

21. L. Ray, «Validity of measured party positions on European integration: Assumptions, approaches, and a comparison of alternative measures», *Electoral Studies*, τόμ. 26, τχ. 1, 2007, σ. 12, και H. Keman, «Experts and manifestos: Different sources-Same results for comparative research?», *Electoral Studies*, τόμ. 26, τχ. 1, 2007, σ. 78.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ιδεολογικές κατηγορίες και θέματα

Ιδεολογικές κατηγορίες	Θέματα για την κατασκευή των ιδεολογικών κατηγοριών	
	Θετικό πρόσημο	Αρνητικό πρόσημο
<i>Περιβάλλον</i>	Προστασία περιβάλλοντος, οικολογία, πράσινη αντι-ανάπτυξη και πολιτική.	Αντίστροφες αναφορές.
<i>Ευρωσκεπτικισμός</i>	Αρνητικές αναφορές στην Ε.Ε. γενικά και στους ευρωπαϊκούς θεσμούς.	Θετικές αναφορές στην Ε.Ε. γενικά και στους ευρωπαϊκούς θεσμούς.
<i>Κοινωνικός Φιλελευθερισμός</i>	Θετικές αναφορές (συμπεριλαμβανομένων υποστήριξης και βοήθειας) για τους ομοφυλόφιλους και τις γυναίκες.	Υπεράσπιση των παραδοσιακών ηθικών αξιών, της θρησκείας, της διατήρησης των οικογενειακών δεσμών, της καταπολέμησης της ανηθικότητας. Αρνητικές αναφορές για ομοφυλόφιλους και γυναίκες.
<i>Οικονομική Ολοκλήρωση</i>	Θετικές αναφορές και υποστήριξη της Ενιαίας Αγοράς και της ενιαίας νομοθετικής πολιτικής της Ε.Ε. Υποστήριξη της μετανάστευσης εργατικού δυναμικού και του ελεύθερου εμπορίου. Υποστήριξη ή αποδοχή των εθνικών συνεισφορών για τη χρηματοδότηση της Ε.Ε. και των πολιτικών της, διατήρηση ή επέκταση των ευρωπαϊκών κονδυλίων για διαρθρωτικές αλλαγές σε υπανάπτυκτες περιοχές.	Αντίστροφες αναφορές σε σχέση με την αριστερή στήλη
<i>Οικονομικός Φιλελευθερισμός</i>	Θετικές αναφορές: επιχειρηματικότητα και ελεύθερες αγορές, αναγκαιότητα θέσπισης μέτρων και κινήτρων (εισοδηματικών, φορολογικών) για ίδρυση νέων επιχειρήσεων και ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας, ιδιωτικοποιήσεις. Αρνητικές αναφορές: κερπορατισμός, κρατικός έλεγχος της οικονομίας, κοινωνική ιδιοκτησία, κρατική βιομηχανία, εθνικοποιήσεις, έλεγχος των αγορών και μαρξιστική ανάλυση.	Αντίστροφες αναφορές σε σχέση με την αριστερή στήλη.

Ιδεολογικές κατηγορίες	Θέματα για την κατασκευή των ιδεολογικών κατηγοριών	
	Θετικό πρόσημο	Αρνητικό πρόσημο
<i>Δημοσιονομική Πειθαρχία</i>	Αναγκαιότητα οικονομικής ορθοδοξίας, όπως μείωση των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού, υποστήριξη ισχυρού νομίσματος. Θετικές αναφορές στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα.	Κείνισανό υπόδειγμα οικονομικής πολιτικής από την πλευρά της ζήτησης και μέτρα για τη μείωση της ύφεσης. Αντίστροφες αναφορές σε σχέση με την αριστερή στήλη.
<i>Μετανάστες/εθνική κουλτούρα</i>	Αρνητικές αναφορές για τους μετανάστες αναγκαιότητα λήψης μέτρων για μείωση της εισροής μεταναστών. Υπεράσπιση της εθνικής ταυτότητας και κουλτούρας.	Αντίστροφες αναφορές σε σχέση με την αριστερή στήλη.
<i>Νόμος & Τάξη</i>	Ενίσχυση των νόμων, καταπολέμηση της εγκληματικότητας, υποστήριξη κι ενίσχυση της αστυνομίας. Μέτρα κατά της τρομοκρατίας*.	Θετικές αναφορές στη σημασία της προάσπισης των ανθρωπίνων και πολιτικών δικαιωμάτων, πολιτικές υπέρ της προστασίας των προσφύγων. Αντίστροφες αναφορές σε σχέση με την αριστερή στήλη.
<i>Κράτος πρόνοιας/ αναδιανομή</i>	Αναγκαιότητα διατήρησης, ενίσχυσης και επέκτασης του κράτους πρόνοιας. Θετικές αναφορές στην ισότητα και στην ίση μεταχείριση όλων των πολιτών και στην προστασία των αδυνάτων. Αναφορά σε ειδικά μέτρα για την επέκταση του κράτους πρόνοιας.	Αντίστροφες αναφορές σε σχέση με την αριστερή στήλη.
<i>Πολιτική διαφθορά</i>	Αναγκαιότητα καταπολέμησης της διαφθοράς στον πολιτικό και δημόσιο βίο και αντίστοιχων καταχρήσεων.	Αντίστροφες αναφορές σε σχέση με την αριστερή στήλη.
<i>Εθνική Άμυνα</i>	Αναγκαιότητα διατήρησης και αύξησης των στρατιωτικών δαπανών, εκουγγηροισμού των ενόπλων δυνάμεων της χώρας και βελτίωσης των οπλικών της συστημάτων, αύξηση των δαπανών για οπλισμό και πρόληψη στρατιωτικών.	Αντίστροφες αναφορές σε σχέση με την αριστερή στήλη

* Μόνο στα Ευρωπαϊκά Μανιφέστα του 2004 και 2009.

Οι δέσμες ερωτήσεων του EES 2009 που αφορούν τη διερεύνηση ιδεολογικών στάσεων των ψηφοφόρων, επέτρεψαν τη δημιουργία έξι μεταβλητών που αντιστοιχούν στις έξι από τις ένδεκα ιδεολογικές κατηγορίες που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση του κομματικού λόγου. Παρόλο που η μελέτη ψηφοφόρων πραγματοποιείται με λιγότερες μεταβλητές, το θεματικό εύρος αυτών που χρησιμοποιούμε για την ανάλυση της πολιτικής ζήτησης («νόμος και τάξη», «κοινωνικός φιλελευθερισμός», «μετανάστες/εθνική κουλτούρα», «ευρωσκεπτικισμός», «κράτος πρόνοιας/αναδιανομή» και «οικονομικός φιλελευθερισμός») είναι επαρκές για τη χαρτογράφηση των βασικών χαρακτηριστικών της δομής του ιδεολογικού χώρου.

Μέθοδος ανάλυσης δεδομένων: πολυδιάστατη κλιμακοποίηση

Η ανάλυση των δεδομένων βασίζεται σε μια μέθοδο στατιστικής ανάλυσης πολυμεταβλητών δεδομένων, η οποία ονομάζεται «μέθοδος της πολυδιάστατης κλιμακοποίησης» [Multidimensional Scaling-MDS]. Ειδικότερα, για τους ερευνητικούς σκοπούς της μελέτης, επιλέχθηκε ένα από τα είδη αυτής της μεθόδου: η «πολυδιάστατη εκτύλιξη» [Multidimensional Unfolding-MDU].²² Ο όρος «πολυδιάστατη κλιμακοποίηση» χρησιμοποιείται στη στατιστική τόσο υπό μια ευρεία, όσο και στενή έννοια.²³ Υπό την ευρεία έννοια, αναφέρεται σε τεχνικές που παράγουν ένα γράφημα του εικονικού χώρου των αντικειμένων των δεδομένων. Υπό τη στενή έννοια, ο μελετητής έχει τη δυνατότητα να συγκεντρώσει πληροφορίες που αφορούν την ομοιότητα [similarity] ή την ανομοιότητα [dissimilarity] μεταξύ των στοιχείων ενός συνόλου αντικειμένων με βάση ορισμένα μετρήσιμα χαρακτηριστικά τους. Σε αυτή την περίπτωση, από την εφαρμογή της μεθόδου προκύπτουν δεδομένα που θεωρούνται ποσότητες οποιασδήποτε μορφής ομοιότητας ή ανομοιότητας ή ακόμα και ποσότητες που αφορούν μονάδες απόστασης. Στη βιβλιογραφία, οι έννοιες της ομοιότητας και ανομοιότητας συνοψίζονται στη γενικότερη έννοια της εγγύτητας.

Αν και η χρησιμότητα της μεθόδου της πολυδιάστατης κλιμακοποίησης για τη μελέτη του ιδεολογικού χώρου ενδέχεται να μην γίνεται άμεσα προ-

22. Για τη μέθοδο «Multidimensional Scaling», βλ. μεταξύ άλλων τα εγχειρίδια των Τ.Φ. Cox - Μ.Α.Α. Cox, *Multidimensional Scaling*, 2η έκδοση, Chapman and Hall/CRC, Λονδίνο 2000, και Ι. Borg - Ρ. Groenen, *Modern Multidimensional Scaling. Theory and Applications*, 2η έκδοση, Springer, Νέα Υόρκη 2005.

23. Θ. Ι. Κωνσταντινίδης, «Η Μέθοδος της Πολυδιάστατης Κλιμακοποίησης-Εφαρμογές», Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΜΠΣ Τμήματος Μαθηματικών ΑΠΘ, 2009, σ. 10.

φράνης, ευελπιστούμε να δείξουμε ότι η εφαρμογή της στο κύριο ερευνητικό ερώτημα της μελέτης μας είναι δυνατή και συνεπάγεται σημαντικά πλεονεκτήματα.²⁴ Ο σημαντικότερος και προφανής λόγος για την επιλογή της προέρχεται κυρίως από την ευρεία έννοια του όρου. Είναι η «οπτικοποίηση» του ιδεολογικού χώρου. Από την εφαρμογή της μεθόδου [unfolding solutions-«αποτελέσματα εκτύλιξης»] στα δεδομένα του ερευνητικού υλικού που χρησιμοποιούνται στη μελέτη, προκύπτουν –όπως παρουσιάζονται στην επόμενη ενότητα– εύκολα κατανοητές γεωμετρικές (γραφικές) αναπαραστάσεις των αποτελεσμάτων. Ειδικότερα, επιλέχθηκε η μέθοδος της «πολυδιάστατης εκτύλιξης» γιατί προσφέρει τη δυνατότητα της προβολής ενός εικονικού χώρου όπου βρίσκονται μαζί τα «αντικείμενα» του ερευνητικού μας πεδίου, δηλαδή τα κόμματα ή οι ψηφοφόροι και οι αντίστοιχες ιδεολογικές κατηγορίες. Διευκρινίζεται ότι πρόκειται για έναν «εικονικό» χώρο, εφόσον τα αντικείμενά του (στην προκειμένη περίπτωση, τα κόμματα ή οι ψηφοφόροι και οι ιδεολογικές κατηγορίες) δεν ανήκουν εν γένει σε κάποιο υπαρκτό κοινό γεωμετρικό χώρο. Ως εκ τούτου, κατασκευάζονται γραφήματα εικονικού χώρου και τα αντικείμενα της μελέτης μας καταλαμβάνουν διακεκριμένα σημεία.

Από την εφαρμογή της μεθόδου της «πολυδιάστατης εκτύλιξης», υπό τη στενή έννοια του όρου, προκύπτουν πίνακες εγγύτητας [proximity matrices] που στη μελέτη μας αφορούν αριθμητικές τιμές, οι οποίες υποδεικνύουν την εγγύτητα (μέτρηση αποστάσεων ομοιότητας ή ανομοιότητας-between-sets proximities) μεταξύ κομμάτων (ή ψηφοφόρων) και ιδεολογικών κατηγοριών. Διευκρινίζεται ότι δεν υποδεικνύουν εγγύτητες μεταξύ των αντικειμένων [within-sets proximities]²⁵ – στη δική μας περίπτωση, εγγύτητες μεταξύ κομμάτων και μεταξύ ιδεολογικών κατηγοριών αντιστοίχως. Η μέθοδος της «πολυδιάστατης εκτύλιξης» εφαρμόζεται καλύτερα όταν τα δεδομένα συνιστούν αποτελέσματα προτιμήσεων (όπως, για παράδειγμα, αποτελέσματα κα-

24. Σημειώνεται ότι η μέθοδος της «πολυδιάστατης κλιμακοποίησης» αποτελεί μία από τις κυριότερες και αναπτυσσόμενες τα τελευταία χρόνια μεθοδολογίες και έχει γίνει δημοφιλής σε αρκετές επιστημονικές ειδικότητες – ψυχολόγους, κοινωνιολόγους, ανθρωπολόγους, οικονομολόγους και ερευνητές αγοράς, εκπαιδευτικούς, βιοχημικούς, γενετιστές (βλ. στο ίδιο, σ. 12). Στον χώρο της πολιτικής επιστήμης, η μέθοδος εφαρμόστηκε κυρίως στο προαναφερθέν ερευνητικό πρόγραμμα υπό τον επιστημονικό συντονισμό του Kriesi. Επισημαίνεται ότι είχε εφαρμοστεί και ωρύτερα, από τον W. Van der Brug, «Voters' perceptions and party dynamics», *Party Politics*, τόμ. 5, τχ. 2, 1999, σ. 147-169, χωρίς όμως να απεικονίζονται στον ίδιο διδιάστατο χώρο τα αντικείμενα της μελέτης, γεγονός που δυσχεραίνει την ανάλυση.

25. Βλ. I. Borg - P. Groenen, *Modern Multidimensional Scaling. Theory and Applications*, ό.π., σ. 293.

τόπιν σχετικής κατάταξης) διαφορετικών υποκειμένων (πολιτικών κομμάτων ή ψηφοφόρων) για μια σειρά από αντικείμενα προτίμησης (ιδεολογικές κατηγορίες).²⁶ Αυτή η παρατήρηση συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τους μεθοδολογικούς στόχους της μελέτης και, ουσιαστικά, διευκόλυνε την εφαρμογή της μεθόδου στη σκιαγράφηση του ιδεολογικού χώρου.

Ειδικότερα, επί τη βάση του αθροίσματος που συγκέντρωσε κάθε μία από τις ιδεολογικές κατηγορίες, ιεραρχήθηκαν για κάθε κόμμα ξεχωριστά, ώστε να προσδιοριστούν οι αρχικές αστάθμιστες εγγύτητες ανάμεσα στα κόμματα και στις ιδεολογικές κατηγορίες. Παράλληλα, με στόχο τη διερεύνηση της έντασης και σημαντικότητας της σχέσης, μετρήθηκε και η συνολική σημασία (συχνότητα του συνόλου των αναφορών για κάθε ιδεολογική κατηγορία ανά κόμμα) ως στάθμιση και, τελικώς, σε αυτά τα δεδομένα εφαρμόστηκε η μέθοδος της «πολυδιάστατης εκτύλιξης».²⁷

Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η διάσταση στην οποία απεικονίζονται τα δεδομένα δεν ήταν *a priori* γνωστή. Όπως θα γίνει εμφανές και στην επόμενη ενότητα των αποτελεσμάτων, ως κατάλληλη για όλα τα γραφήματα προέκυψε η διοδιάστατη απεικόνιση. Για κάθε αποτέλεσμα «εκτύλιξης» εφαρμόστηκε διαφορετικός αριθμός διαστάσεων και η τελική επιλογή ελέγχθηκε βάσει του δείκτη της μη προσαρμογής της λύσης [*badness-of-fit values* ή «σφάλμα» *Kruskal's Stress*].

5. ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της διερεύνησης των ιδεολογικών προτιμήσεων και προτεραιοτήτων των πολιτικών κομμάτων και

26. Στο ίδιο, σ. 293.

27. Διευκρινίζονται τα ακόλουθα ως προς την εφαρμογή της τεχνικής: κάθε μία από τις ιδεολογικές κατηγορίες σχηματίζεται από την αφαίρεση του συνόλου των ζητημάτων με αρνητική σήμανση από τα αντίστοιχα με θετική. Αυτά τα αποτελέσματα για κάθε κόμμα ξεχωριστά και για κάθε μία ιδεολογική κατηγορία ιεραρχούνται από το 1 έως και το 11, υποδηλώνοντας τη μέγιστη «ομοιότητα» (1) μέχρι και τη μέγιστη «ανομοιότητα» (11). Εν συνεχεία, χρησιμοποιούνται και οι σταθμίσεις οι οποίες έχουν ενσωματωθεί στην ανάλυση και αντιπροσωπεύουν τη συχνότητα του συνόλου των αναφορών που επιλέχθηκαν για κάθε μία ιδεολογική κατηγορία ανά πολιτικό κόμμα. Οι τελικές αποστάσεις προσδιορίζονται με βάση αυτές τις σταθμίσεις, διασφαλίζοντας μεγαλύτερη εγκυρότητα και αξιοπιστία στα τελικά αποτελέσματα που παρουσιάζονται στα γραφήματα.

του εκλογικού σώματος κατά την τελευταία δεκαετία. Σε ό,τι αφορά την απεικόνιση του ιδεολογικού χώρου που προκύπτει από την ανάλυση κομματικού λόγου, υπογραμμίζεται ότι, για λόγους παρουσίασης, έγινε περιστροφή των διαστάσεων γραφημάτων, ακολουθώντας τον εξής κανόνα: ο οικονομικός άξονας είναι πάντα ο οριζόντιος (εκκινώντας από αριστερά προς τα δεξιά: από το «κράτος πρόνοιας/αναδιανομή» προς τον «οικονομικό φιλελευθερισμό»). Ταυτόχρονα, ακολουθώντας τη στρατηγική του Kriesi και των συνεργατών του, σχεδιάστηκε και ένας δεύτερος κάθετος άξονας σε κάθε γράφημα, ο οποίος προκύπτει από την ένωση εκείνων των ιδεολογικών κατηγοριών οι οποίες ουσιαστικά «ευθύνονται» για τη διασπορά των κομμάτων. Με άλλα λόγια, από όλες τις πιθανές νοτιές γραμμές που μπορούν να σχηματιστούν μεταξύ των ιδεολογικών κατηγοριών, εκτός των οικονομικών, επιλέχθηκε εκείνη που ευθυγραμμίζεται καλύτερα με τον νοτιό άξονα διασποράς των κομμάτων. Οι ιδεολογικές κατηγορίες που σχηματίζουν τον δεύτερο άξονα διαφοροποιούνται από αναμέτρηση σε αναμέτρηση, όπως αντίστοιχα και ο βαθμός της συσχέτισης μεταξύ των δύο αξόνων. Σε αυτό το σημείο, υπενθυμίζεται ότι οι αποστάσεις ανάμεσα στα κόμματα και στις ιδεολογικές κατηγορίες αποτελούν *σχετικές αποστάσεις*. Για παράδειγμα μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ένα κόμμα υιοθετεί κοινωνικά φιλελεύθερες θέσεις, μόνο αν το σημείο που τοποθετείται στο γράφημα είναι πολύ κοντά σε αυτή την κατηγορία και όχι απαραίτητα επειδή βρίσκεται στο άνω μέρος της γραφικής απεικόνισης.²⁸

α. Κόμματα (1999-2009)

Το πρώτο βασικό εύρημα είναι ότι ο ελληνικός ιδεολογικός χώρος, όπως διαμορφώνεται από την εκφορά κομματικού πολιτικού λόγου, παρουσιάζει τάσεις συμμόρφωσης με τη γενικότερη υπόθεση της διαστάσιμης δόμησης. Οι τιμές σφάλματος stress σε όλες τις «λύσεις» δύο διαστάσεων είναι μικρότερες του 0,20, εμφανίζουν δηλαδή αποδεκτές τιμές προσαρμογής. Η αύξηση του αριθμού διαστάσεων σε τρεις, σε όλες τις περιπτώσεις, βελτιώνει ελάχιστα (έως καθόλου) τον δείκτη προσαρμογής των λύσεων. Ξεκινώντας από τις Ευρωεκλογές του 1999, παρατηρείται μια σχετική διασπορά των κομμάτων στον οριζόντιο οικονομικό άξονα, με τη Ν.Δ. να είναι το μοναδικό κόμμα που εμφανίζει μια σχετική εγγύτητα σε οικονομικά δεξιόστροφες θέσεις, δηλαδή προς τον

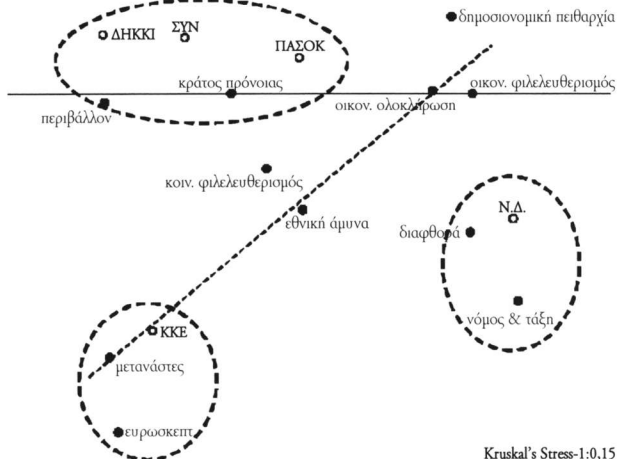
28. M. Dolezal, «The design of the study: the distinguishing characteristics of our approach», στο H. Kriesi - E. Grande - R. Lachat - M. Dolezal - S. Bornschier - T. Frey, *West European Politics in the Age of Globalization*, ό.π., σ. 73.

οικονομικό φιλελευθερισμό. Η πιο αποδοτική χάραξη του κοινωνικο-πολιτισμικού άξονα φαίνεται να είναι ανάμεσα στην «οικονομική ολοκλήρωση» και στις κατηγορίες «μετανάστες/εθνική κουλτούρα» ή «ευρωσκεπτικισμός» που δικαιολογείται από την εγγύτητα του ΚΚΕ σε αυτές τις δύο ιδεολογικές κατηγορίες. Η επιλογή χάραξης του συγκεκριμένου άξονα οδηγεί σε δύο συμπεράσματα: πρώτον, ο βαθμός συσχέτισης μεταξύ του οικονομικού και κοινωνικο-πολιτισμικού άξονα παρουσιάζεται αρκετά υψηλός και, δεύτερον, στην Ελλάδα ήδη από το 1999 η υπόθεση του Κγiesi και των συνεργατών του περί νοσηματοδότησης του κοινωνικο-πολιτισμικού άξονα επί τη βάσει του άξονα «ολοκλήρωσης-περιχαράκωσης» φαίνεται να επαληθεύεται σε μεγάλο βαθμό. Από την άλλη, το τριπολικό μοντέλο του Κγiesi παρουσιάζεται για την ελληνική περίπτωση των Ευρωεκλογών του 1999 αντεστραμμένο. Ο άξονας «ολοκλήρωσης-περιχαράκωσης» δεν δημιουργεί ρήγμα στο οικονομικά δεξιόστροφο κομμάτι του κομματικού συστήματος αλλά, αντίθετα, στο οικονομικά αριστε-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Κομματικός λόγος Ευρωεκλογές 1999

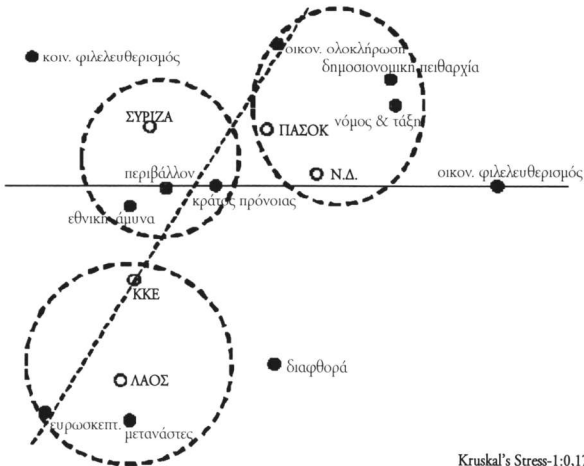
Kruskal's Stress-1:0,15

ρόστροφο. Προφανώς, σημαντικό ρόλο παίζει η εθνικιστική στροφή του ΚΚΕ που συντελέστηκε κατά τη δεκαετία του 1990. Επίσης, από τη γραφική απεικόνιση των προτιμήσεων πολιτικής των κομμάτων στις Ευρωεκλογές του 1999 –μια αναμέτρηση που στηρίχθηκε σε έντονα δημοψφισματικό και παλωτικό χαρακτήρα–, επιβεβαιώνονται βασικά χαρακτηριστικά της προεκλογικής εκστρατείας. Το κυβερνών κόμμα, με κεντρικά συνθήματα «Πρώτα η Ελλάδα», «Ισχυρή Οικονομία, Ισχυρή Ελλάδα» στηρίχθηκε σχεδόν αποκλειστικά σε διακυβεύματα που άπτονταν της συμμετοχής της χώρας στην ΟΝΕ, ενώ η Ν.Δ., με κεντρικό σύνθημα «Νέο Ξεκίνημα», επικεντρώθηκε σε εσωτερικά διακυβεύματα και κυρίως σε θέματα εγκληματικότητας και διαφθοράς.

Ενδιαφέροντα ευρήματα και συμπεράσματα αναδεικνύονται και από τη γραφική απεικόνιση της εκφοράς του κομματικού πολιτικού λόγου στις Ευρωεκλογές του 2004. Το πρώτο και βασικό είναι ότι διατηρείται και σε αυτή την αναμέτρηση η νοσηματοδότηση του κοινωνικο-πολιτισμικού άξονα επί τη

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Κομματικός λόγος Ευρωεκλογές 2004

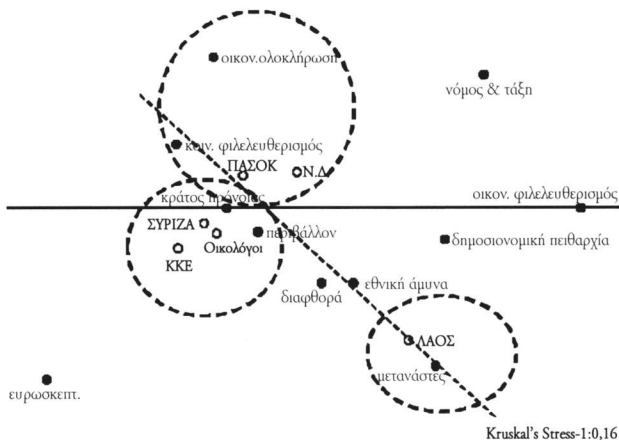
Kruskal's Stress-1:0,17

βάσει της αντιπαράθεσης «ολοκλήρωσης-περιχαράκωσης». Ο κοινωνικο-πολιτισμικός άξονας συγκροτείται και πάλι ανάμεσα στην «οικονομική ολοκλήρωση» και στις κατηγορίες «μετανάστες/εθνική κουλτούρα» και «ευρωσκεπτικισμός» και, αυτή τη φορά, δικαιολογείται από την εγγύτητα τόσο του ΚΚΕ όσο και του ΛΑΟΣ σε αυτές τις δύο ιδεολογικές κατηγορίες. Παράλληλα, η δυναμική εμφάνιση ενός εθνικολαϊκιστικού κόμματος δεν επιφέρει σημαντικές αλλαγές στη δομή του ιδεολογικού χώρου. Ο προγραμματικός λόγος του ΛΑΟΣ παρουσιάζει σε αυτές τις εκλογές πολλές ομοιότητες με τον αντίστοιχο του ΚΚΕ. Με άλλα λόγια, παρατηρείται και πάλι ότι ο ελληνικός ιδεολογικός χώρος διατηρεί τη δομή του αντεστραμμένου τριπολικού μοντέλου. Διαπιστώνεται επίσης ότι ο ΣΥΡΙΖΑ είναι το μοναδικό κόμμα που υιοθετεί τάσεις εγγύτερες προς ένα οικονομικά αριστερότροφο και κοινωνικο-πολιτισμικά φιλελεύθερο ιδεολογικό προφίλ. Το ΠΑΣΟΚ μαζί με τη Ν.Δ., υιοθετώντας ένα σχετικά κεντρώο ιδεολογικό προφίλ και τοποθετούμενοι ξεκάθαρα υπέρ της ολοκλήρωσης, αποτελούν τα πιο οικονομικά φιλελεύθερα κόμματα, επιβεβαιώνοντας για μία ακόμη φορά τον συνολικά αριστερότροφο λόγο σε οικονομικά ζητήματα του κομματικού συστήματος στην Ελλάδα. Έχει ενδιαφέρον ότι η θέση που λαμβάνει η Ν.Δ. σε αυτή την απεικόνιση επιβεβαιώνει ουσιαστικά το κύριο σύνθημά της στη συγκεκριμένη αναμέτρηση το οποίο στηρίχθηκε στην εναλλαγή των λέξεων «εισόδημα-απασχόληση-κοινωνική αλληλεγγύη». Ενδεχομένως, αυτή η σύμπλευση των δύο μεγάλων κομμάτων να συνδέεται και με τον ήπιο τόνο που προσέδωσαν στην ευρωπαϊκή αναμέτρηση. Επίσης, από τη γραφική απεικόνιση επιβεβαιώνεται ότι τα δύο μεγάλα κόμματα επέλεξαν η προεκλογική τους εκστρατεία να στηριχθεί σε μη ιδεολογικά φορτισμένα θέματα, όπως το περιβάλλον και οι κοινωνικές παροχές.

Στις τελευταίες Ευρωεκλογές ο ιδεολογικός χώρος στην Ελλάδα παρουσιάζει επίσης μια τριπολική δομή η οποία, αυτή τη φορά, προσιδιάζει στο σχήμα του Kriesi. Το ΛΑΟΣ αρχίζει να εμφανίζει πιο καθαρά χαρακτηριστικά ενός εθνικολαϊκιστικού κόμματος, εκφέροντας πολιτικό λόγο που συνδυάζει αντιμεταναστευτική θεματολογία με μια σχετικά πιο φιλελεύθερη οικονομικά ρητορική. Ο κάθετος άξονας εξακολουθεί να νοηματοδοτείται επί τη βάση της αντιπαράθεσης «ολοκλήρωσης-περιχαράκωσης» (σε συνδυασμό με τον κλασικό άξονα κοινωνικού φιλελευθερισμού-συντηρητισμού), αλλά λόγω της θέσης του ΛΑΟΣ η συσχέτιση μεταξύ του οριζόντιου και του κάθετου άξονα έχει αυξηθεί. Σε αυτές τις εκλογές, το ΚΚΕ προσεγγίζει τον ΣΥΡΙΖΑ και τους Οικολόγους και ως εκ τούτου τοποθετείται στον αριστερό φιλελεύθερο χώρο, αν και εξακολουθεί και παραμένει το πλέον ευρωσκεπτικιστικό κόμμα στην Ελλάδα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Κομματικός λόγος Ευρωεκλογές 2009

Για μία ακόμα φορά, οι κρατικές παροχές και το περιβάλλον αποτελούν θέματα κοινής αποδοχής [valance issues], τάση που δείχνει να ενισχύεται από την εμφάνιση για πρώτη φορά του κόμματος των Οικολόγων. Επίσης, ανάλογες τάσεις παρουσιάζει για πρώτη φορά και το θέμα της διαφθοράς, αλλά κυρίως για τα μικρότερα κόμματα. Το ΠΑΣΟΚ και η Ν.Δ. διατηρούν την ίδια θέση στον ιδεολογικό χώρο, δηλαδή αυτή των οικονομικά κεντρώων κομμάτων, παρόλο που οι Ευρωεκλογές του 2009 διεξήχθησαν στη σκιά της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης, προτού ωστόσο αυτή μετατραπεί σε κρίση κρατικού χρέους της οποίας το επίκεντρο θα αποτελέσει η Ελλάδα.

β. Ψηφοφόροι (2009)

Η παραγοντική ανάλυση των έξι μεταβλητών που προέρχονται από το EES 2009 –χρησιμοποιώντας την ανάλυση κυρίων συνιστωσών [principal components analysis] ως μέθοδο εξαγωγής– επιβεβαιώνει την υπόθεση περί διοδιά-

στατου ιδεολογικού χώρου, αναδεικνύοντας δύο στατιστικά σημαντικούς παράγοντες. Ο ένας συγκροτείται από τις κατηγορίες «νόμος και τάξη», «κοινωνικός φιλελευθερισμός» και «μετανάστες/εθνική κουλτούρα» και προφανώς αντιπροσωπεύει τον κάθετο κοινωνικο-πολιτισμικό άξονα. Ο άλλος αποτελείται από τις δύο οικονομικές κατηγορίες, όπως ήταν αναμενόμενο, μαζί με την κατηγορία του ευρωσκεπτικισμού που σημαίνει ότι, τουλάχιστον για τις Ευρωεκλογές του 2009, οι προτιμήσεις του εκλογικού σώματος υπέρ ή κατά της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και των ευρωπαϊκών θεσμών ευθυγραμμίζονταν με τις προτιμήσεις τους στον κλασικό οικονομικό άξονα Αριστεράς-Δεξιάς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Παραγοντική Ανάλυση Δεικτών Ιδεολογικού Προσανατολισμού

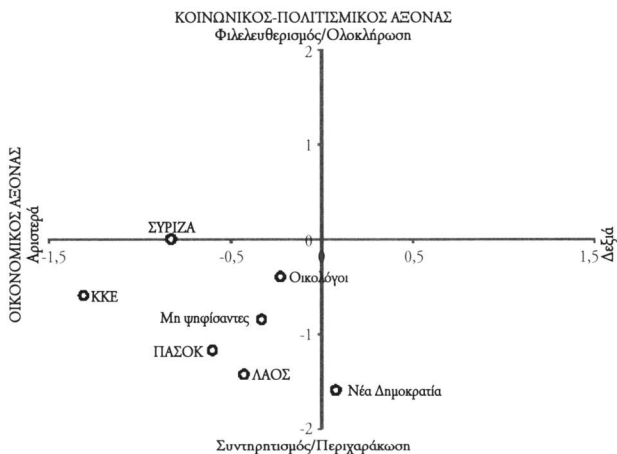
Ιδεολογικός δείκτης	Παράγοντας	
	Οικονομικός άξονας	Κοινωνικός-πολιτισμικός άξονας
Κράτος πρόνοιας/Αναδιανομή	0,66	0,25
Οικονομικός Φιλελευθερισμός	-0,65	0,27
Ευρωσκεπτικισμός	0,60	-0,09
Κοινωνικός Φιλελευθερισμός	0,06	-0,71
Νόμος & Τάξη	0,17	0,78
Μετανάστες/Εθνική κουλτούρα	-0,04	0,80
% διασποράς	19,9	32,3

Σημείωση: Χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση κυρίων συνιστωσών [principal components analysis] ως μέθοδος εξαγωγής. Δεδομένα EES (2009, European Parliament Election Study 2009, Volter Study, Advance Release, 7/4/2010 (www.piredeu.eu)).

Κοιτώντας τις θέσεις των ψηφοφόρων στο δισδιάστατο γράφημα που έχουν υπολογιστεί με βάση τις μέσες τιμές των ψηφοφόρων των κομμάτων επάνω στους δύο άξονες, το πρώτο στοιχείο που κεντρίζει την προσοχή αφορά την τοποθέτηση του συνόλου σχεδόν των ψηφοφόρων στο κάτω αριστερά τεταρτημόριο του γραφήματος, επιβεβαιώνοντας ευρήματα προηγούμενων μελετών σχετικά με τις αριστερόστροφες οικονομικά και κοινωνικά συντηρητικές τάσεις του ελληνικού εκλογικού σώματος. Πέρα από αυτή την παρατήρηση, οι σχετικές αποστάσεις μεταξύ των ψηφοφόρων των κομμάτων παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τις αντίστοιχες των πολιτικών κομμάτων κατά την

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

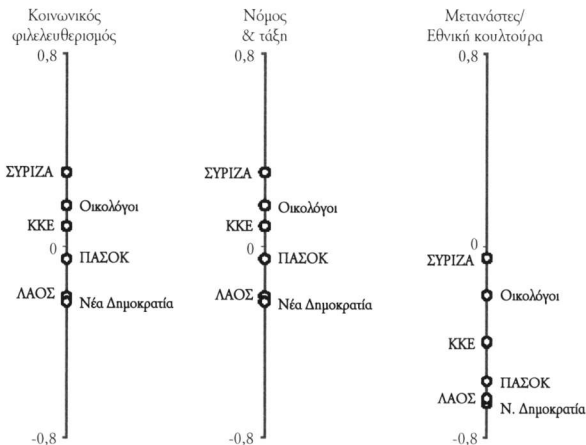
Ιδεολογικός χώρος Ψηφοφόροι-Ευρωεκλογές 2009

περίοδο των Ευρωεκλογών του 2009. Οι μεγαλύτερες αποκλίσεις αφορούν την τοποθέτηση των ψηφοφόρων των δύο μεγάλων κομμάτων πάνω στον κοινωνικο-πολιτισμικό άξονα, οι οποίοι παρουσιάζουν στην ουσία ένα πιο συντηρητικό προφίλ σε σύγκριση με τον προγραμματικό λόγο των κομμάτων τους.

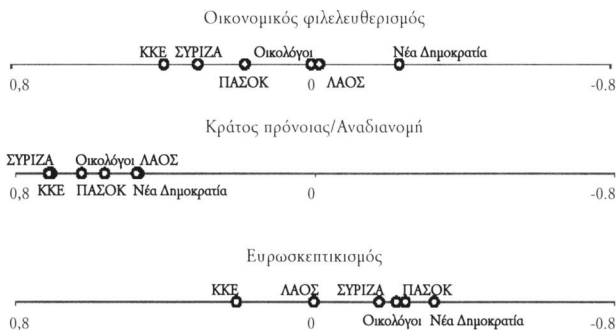
Ιδιαίτερα οι ψηφοφόροι της Ν.Δ. υιοθετούν τις πλέον συντηρητικές θέσεις και στις τρεις κατηγορίες από τις οποίες ορίζεται ο κοινωνικο-πολιτισμικός άξονας. Η διάταξη των ψηφοφόρων των κομμάτων παρουσιάζεται ίδια και στις τρεις κατηγορίες. Οι ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ αποτελούν σταθερά το πιο φιλελεύθερο μέρος του εκλογικού σώματος, ακολουθούμενοι κατά σειρά από τους Οικολόγους, το ΚΚΕ, το ΠΑΣΟΚ και το ΛΑΟΣ και τη Ν.Δ., με τους ψηφοφόρους των δύο τελευταίων να υιοθετούν κατά μέσο όρο περίπου ταυτόσημες θέσεις. Αξιοσημείωτο είναι ότι η μεγαλύτερη ευθύνη για την μετατόπιση του εκλογικού σώματος προς το κάτω μέρος του άξονα μπορεί να αποδοθεί στην κατηγορία των στάσεων προς τους μετανάστες και την ανάγκη προστασίας της εθνικής κουλτούρας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6: Κοινωνικός-Πολιτισμικός Άξονας

Σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση των θέσεων των ψηφοφόρων στον οριζόντιο άξονα επιβεβαιώνεται και εδώ η λειτουργία της κατηγορίας «κράτος πρόνοιας/αναδιανομή» ως σύνολο θέσεων ευρείας αποδοχής. Αυτή η κατηγορία προφανώς ευθύνεται κατά τον μεγαλύτερο βαθμό για τη μετατόπιση του εκλογικού σώματος στο αριστερό μέρος του ιδεολογικού φάσματος. Σε ό,τι αφορά τις άλλες δύο κατηγορίες, οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των ψηφοφόρων όλων των κομμάτων είναι ως έναν βαθμό αναμενόμενες και σε αντιστοιχία με τις διαφοροποιήσεις του προγραμματικού λόγου των κομμάτων στις Ευρωεκλογές του 2009. Από τη μία πλευρά, οι στάσεις των ψηφοφόρων των δύο μεγάλων κομμάτων συμβαδίζουν με τη φιλοευρωπαϊκή ρητορική των κομμάτων εξουσίας και, από την άλλη πλευρά, οι συνεπείς αντιευρωπαϊκές και οικονομικά αριστερόστροφες στάσεις των ψηφοφόρων του ΚΚΕ έχουν παίξει έναν μάλλον σημαντικό ρόλο στην ευθυγράμμιση της κατηγορίας του ευρωσκεπτικισμού με τις δύο οικονομικές κατηγορίες.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7: Οικονομικός Άξονας

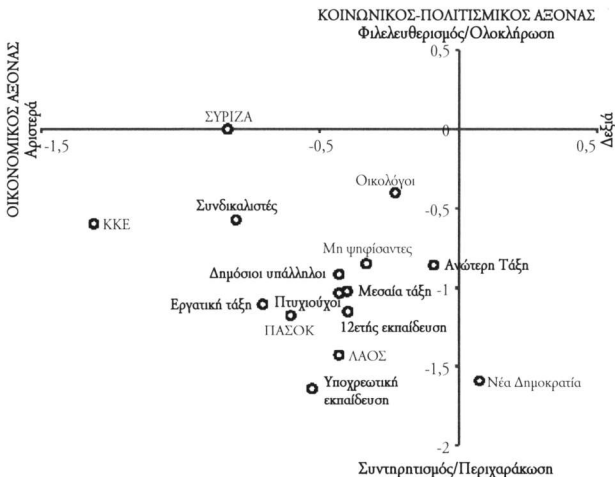

Τέλος, μαζί με τη γραφική απεικόνιση των τοποθετήσεων των ψηφοφόρων των κομμάτων επιχειρήθηκε ο εντοπισμός στον ιδεολογικό χώρο συγκεκριμένων κοινωνικο-οικονομικών ομάδων όσο και ομάδων με βάση δημογραφικά χαρακτηριστικά. Χρησιμοποιήθηκαν αφενός τα κριτήρια της ταύτισης με συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, η απασχόληση στον δημόσιο τομέα και η συμμετοχή σε κάποια συνδικαλιστική οργάνωση και, αφετέρου, το επίπεδο εκπαίδευσης. Το πρώτο στοιχείο που μπορεί να διαπιστωθεί από τη σχετική διάταξη των τοποθετήσεων είναι ότι η κατεύθυνση των διαφοροποιήσεων είναι λίγο ως πολύ αναμενόμενη. Για παράδειγμα, οι ερωτώμενοι που ταυτίζονται με την ανώτερη τάξη υιοθετούν πιο οικονομικά φιλελεύθερες τάσεις σε σχέση με τα μέλη της μεσαίας τάξης και, φυσικά, ακόμα περισσότερο, σε σχέση με τα μέλη της εργατικής τάξης. Επίσης, οι ερωτώμενοι που είναι πτυχιούχοι πανεπιστημίου εμφανίζονται ως πιο κοινωνικά φιλελεύθεροι και ανεκτικοί σε σχέση με τους απόφοιτους λυκείου και ακόμα περισσότερο, σε σχέση με αυτούς που έχουν ολοκληρώσει μόνο την υποχρεωτική εκπαίδευση. Το πιο ενδιαφέρον συμπέρασμα είναι ότι η διαφοροποίηση με βάση την κομματική επιλογή εμφανίζεται σαφώς ισχυρότερη από ό,τι όταν λαμβάνονται ως κριτήριο κατηγοριοποίησης κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά. Αναμενόμενη εξαίρεση εδώ αποτελούν τα μέλη συνδικαλιστικών οργα-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8

Ιδεολογικός χώρος Ψηφοφόροι-Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά
Ευρωεκλογές 2009

νώσεων, τα οποία σαφώς παρουσιάζουν διακριτές ιδεολογικές τάσεις σε σχέση με τον μέσο όρο του εκλογικού σώματος, καθώς οι συνδικαλισμένοι εργαζόμενοι αποτελούν μια σαφώς πιο προσδιορισμένη και προσανατολισμένη κοινωνικο-οικονομική ομάδα. Το συμπέρασμα, λοιπόν, είναι ότι το 2009 η συσχέτιση μεταξύ κομματικής επιλογής και ιδεολογικών στάσεων εμφανίζεται ξεκάθαρα ισχυρότερη από την αντίστοιχη συσχέτιση μεταξύ κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών και ιδεολογικών στάσεων.

6. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Χρησιμοποιώντας τα ευρωπαϊκά μανιφέστα των ελληνικών κομμάτων και εφαρμόζοντας τη μέθοδο της «πολυδιάστατης κλιμακοποίησης» μελετήθηκαν

οι ιδεολογικές προτιμήσεις και προτεραιότητες από την πλευρά της «πολιτικής προσφοράς» την τελευταία δεκαετία. Συμπληρωματικά, διερευνήθηκε και η πλευρά της «πολιτικής ζήτησης», με την ανάλυση των προτιμήσεων πολιτικής του εκλογικού σώματος των Ευρωεκλογών του 2009. Από τη χαρτογράφηση του ελληνικού ιδεολογικού χώρου διαπιστώνεται ως έναν βαθμό μια τάση σύγκλισης με τα προαναφερθέντα ευρήματα συγκριτικών μελετών που εστιάζουν στα πολιτικά συστήματα της Δυτικής Ευρώπης.

Υπάρχουν, πάντως, κάποιες ενδιαφέρουσες αποκλίσεις οι οποίες αναδεικνύουν ορισμένες ιδιαίτερες πτυχές του πολιτικού και ιδεολογικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα. Αναλυτικότερα, και στις τρεις αναμετρήσεις που εξετάστηκαν, είναι εμφανής η τριπολική δόμηση του κομματικού ανταγωνισμού. Αυτό το σχήμα ουσιαστικά οφείλεται στην επαλήθευση και στην ελληνική περίπτωση της επιρροής του δίπολου «ολοκλήρωσης-περιχαράκωσης». Ωστόσο, εντοπίζεται η ειδοποιός διαφορά της αντεστραμμένης δόμησης για το 1999 και το 2004. Συγκεκριμένα, η επιρροή της αντιπαράθεσης «ολοκλήρωσης-περιχαράκωσης» οδηγεί στην κατάτμηση του αριστερού άκρου του ιδεολογικού φάσματος (αντί για την κατάτμηση του δεξιού, όπως αναφέρεται στο μοντέλο του Kriesi και των συνεργατών του). Προφανής λόγος αυτής της διαφοροποίησης είναι η ύπαρξη ενός παραδοσιακού κομμουνιστικού κόμματος που υιοθέτησε έναν εθνοκεντρικό προσανατολισμό κατά τη δεκαετία του 1990. Όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, μόνο το 2009 η τριπολική δομή του ελληνικού κομματικού ανταγωνισμού συνάδει με την αντίστοιχη που αναφέρεται στο μοντέλο του Kriesi και των συνεργατών του. Επιπλέον, για την περίπτωση της Ελλάδας θα πρέπει να προστεθεί η ιδιαίτερη δυναμική που φαίνεται να λαμβάνει σε αυτό το δίπολο το θέμα των μεταναστών και της διατήρησης της εθνικής κουλτούρας.

Ένα άλλο βασικό διακριτό και κοινό χαρακτηριστικό, τόσο από τη διερεύνηση του προγραμματικού λόγου και των τριών Ευρωεκλογών όσο και από τις προτιμήσεις των ψηφοφόρων, είναι ο αριστερόστροφος οικονομικός κομματικός λόγος και οι αντίστοιχες στάσεις του εκλογικού σώματος το 2009. Τα δεδομένα δεν μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα για τη δυναμική συσχέτισης μεταξύ του κομματικού λόγου και των ιδεολογικών προτιμήσεων των ψηφοφόρων, αν και εξηγήσεις για τις διάχυτες προτιμήσεις υπέρ ενός πατερναλιστικού τύπου κρατικισμού έχουν επανειλημμένα διατυπωθεί σε μελέτες διερεύνησης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.²⁹

29. Βλ., μεταξύ άλλων, Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτομικός Διυισμός και Πολιτικά Αλλαγί*

Σε ό,τι αφορά τη μελέτη των ψηφοφόρων, ένα άλλο βασικό συμπέρασμα είναι η μεγαλύτερη συσχέτιση μεταξύ κομματικής επιλογής και ιδεολογικών στάσεων σε σύγκριση με κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά και ιδεολογικές στάσεις. Αυτό το εύρημα μπορεί να ερμηνευτεί ως μία ακόμη ένδειξη της απουσίας πλήρων διαιρετικών τομών με την έννοια του «κλεισίματος» κοινωνικών σχέσεων.³⁰ Αντιθέτως, στην Ελλάδα οι ευθυγραμμίσεις –στον βαθμό που υπάρχουν– μεταξύ των τριών επιπέδων (δομικό-ιδεολογικό-θεσμικό) παρατηρούνται κυρίως μεταξύ του ιδεολογικού και του θεσμικού επιπέδου, μαζί με μία σχετική απαγκίστρωση τόσο των ιδεολογικών προσανατολισμών όσο και των κομματικών/παραταξιακών προτιμήσεων από το δομικό επίπεδο, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά κλασικές κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις.

στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000· Χρ. Λυριντζής, «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές», στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80: Εξελίξεις και Προοπτικές του Πολιτικού Συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 44-69, και Ν. Δεμερτζής, «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα τη δεκαετία του '80», στο *ίδιο*, σ. 70-96.

30. Βλ. S. Bartolini - P. Mair, *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stability of European Electorates, 1885-1985*, ό.π., σ. 215-216.

ΕΘΝΟΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ: ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ, ΣΧΕΣΙΑΚΗ ΘΕΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Θωμάς Γούμενος*

Το άρθρο καταπιάνεται με τις εθνικές και εθνοτικές ταυτότητες από τη σκοπιά της θεωρητικής πρόσληψης και της ανάλυσής τους. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφονται καταρχάς οι βασικές θέσεις της κυρίαρχης –στη σχετική βιβλιογραφία– κονστρουκτιβιστικής θεωρίας περί ταυτοτήτων και σκιαγραφούνται κάποιες διαφοροποιήσεις που έχουν αναδυθεί στο εσωτερικό της. Εν συνεχεία, επιχειρείται η ενσωμάτωση διαφόρων θέσεων και οπτικών κονστρουκτιβιστικού προσανατολισμού σε μια συνεκτική και ενουνεϊδита σχεσιακή θέαση των συλλογικών ταυτοτήτων. Τέλος, με βάση τη σχεσιακή θέαση, σκιαγραφείται ένα πλαίσιο ανάλυσης των εθνοτικών και εθνικών ταυτοτήτων το οποίο αναδεικνύει τον διαμφισβητούμενο και κατασκευασμένο χαρακτήρα τους χωρίς, όμως, να αρνείται τον κεντρικό τους ρόλο και την απότπτα των συνεπειών τους σε περιπτώσεις όπως οι εθνικοί ανταγωνισμοί, οι εθνοτικές συγκρούσεις και τα κινήματα αυτοδιάθεσης.

Στην ανθούσα βιβλιογραφία του εθνικισμού, των διεθνοτικών σχέσεων και συγκρούσεων και των εθνο-πολιτικών κινήματων οι εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες θεωρούνται κομβικής σημασίας για την ερμηνεία και εξήγηση αυτών των φαινομένων (παρά τις διαφορετικές κατανοήσεις του ρόλου τους). Εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες, βέβαια, δεν ταυτίζονται: αν και οι δύο είναι πολιτισμικές, οι εθνικές ταυτότητες είναι πάντοτε και πολιτικές, ενώ οι εθνοτικές όχι αναγκαστικά.¹ Επιπλέον, οι εθνικές ταυτότητες υποστηρίζονται σε μεγαλύτερο

* Ο Θωμάς Γούμενος είναι Διδάκτορας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1. P. Brass, *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, Sage Publications, Νέο Δελχί 1991, σ. 20· M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001, σ. 6· A.D. Smith, *The Antiquity of Nations*, Polity Press, Cambridge 2004, σ. 18· R. Taras - R. Ganguly, *Understanding Ethnic Conflict: The International Dimension*, Longman, Νέα Υόρκη 2002, σ. 7, 19.

βαθμό από κυρίαρχους θεσμούς, κάτι που τους επιτρέπει να επιβάλλονται με μεγαλύτερη ευκολία και να παρουσιάζονται ως περισσότερο συμπαγείς και σταθερές. Από τη στιγμή, όμως, που εδώ ασχολούμαστε πρωτίτως με την *πολιτική διάσταση* των εθνοτικών ταυτοτήτων, αυτές οι διαφορές μεταξύ των δύο τύπων ταυτότητας περιορίζονται σημαντικά. Στο κείμενο αυτό, θα τις αντιμετωπίσουμε με ενιαίο τρόπο – αν και ενδιαφερόμαστε πρωτίτως για τις εθνοτικές.

1. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΥΣΙΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ

Στον καθημερινό, δημοσιογραφικό και πολιτικό λόγο οι «αρχεγονικές» θέσεις περί εθνών και εθνοτικών ομάδων συνεχίζουν να έχουν μεγάλη ισχύ – συνιστούν ουσιαστικά την «κοινή λογική».² Στις κοινωνικές επιστήμες, όμως, το κυρίαρχο «παράδειγμα» (ή την «κανονική επιστήμη») αποτελεί η κονστρουκτιβιστική θεώρηση περί συλλογικών ταυτοτήτων. Η κεντρική κονστρουκτιβιστική θέση, κατά την οποία οι ταυτότητες είναι κοινωνικές κατασκευές, αποτελεί σήμερα μια σχεδόν αδιαμφισβήτητη αλήθεια στο πεδίο των σπουδών εθνικισμού και εθνοτικότητας.³ Οι διάφορες αρχεγονικές απόψεις περί εθνών, εθνοτικών ομάδων και των αντίστοιχων ταυτοτήτων ως φυσικών, μακράιωνων, άφατων ή ακόμη και βιολογικά προσδιορισμένων⁴ έχουν απαξιωθεί στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Σύμφωνα με τον Brubaker, ο αρχεγονισμός είναι «από καιρό νεκρός», ένας «αχυράνθρωπος» στον οποίο συνεχίζουν αχρείαστα να επιτίθενται πολλοί μελετητές του εθνικισμού.⁵ Στα ακαδημαϊκά-επιστημονικά πλαίσια, η αντιπαράθεση μεταξύ αρχεγονισμού και κονστρουκτιβισμού έχει μάλλον διευθετηθεί με την επικράτηση της δεύτερης άποψης.⁶

Προτού στραφούμε στις διάφορες αντιπαράθεσεις σχετικά με τις ταυτότητες που όντως έχουν μεταφερθεί στο εσωτερικό της κονστρουκτιβιστικής θεώ-

2. R. Jenkins, *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, Sage Publications, Λονδίνο 1997, σ. 48.

3. Y. Stavrakakis - N. Chrysoloras, «(I Can't Get No) Enjoyment: Lacanian Theory and the Analysis of Nationalism», *Psychoanalysis, Culture and Society*, τόμ. 11, τχ. 3, 2006, σ. 144-163.

4. C. Geertz, «Primordial and Civic Ties», στο J. Hutchinson - A.D. Smith (επιμ.), *Nationalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1994, σ. 30-32· U. Özkirimli, *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*, Palgrave, Houndmills 2000, σ. 66-72· A.D. Smith, *Nationalism: Theory, Ideology, History*, Polity Press, Cambridge 2001, σ. 51-52.

5. R. Brubaker, «Rethinking Nationhood: Nation as Institutionalized Form, Practical Category, Contingent Event», *Contention*, τόμ. 4, τχ. 1, 1994, σ. 11.

6. M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, ό.π., σ. 9.

ρησης, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, παρά την ανυποληψία των αμιγώς αρχεγονικών θέσεων, μπορεί κανείς να διακρίνει σε αρκετές αναλύσεις κάποιες –άρρητες– ουσιοκρατικές παραδοχές.⁷ Αυτές φανερώνονται όταν, για παράδειγμα, κάποιος υποθέτει ότι οι εθνικές και εθνοτικές ομάδες είναι ομοιογενείς, ευδιάκριτοι και ενιαίοι δρώντες.⁸ Ακόμα και κάποιες «αποδομητικές» αναλύσεις υποφέρουν από μίαν ουσιοκρατική οντολογία, όταν εστιάζουν στην «απατηλή» ή «ψευδή» φύση του έθνους, σαν να υπάρχει κάποια άλλη αληθινή, πραγματική ταυτότητα.⁹ Θα αναφερθούμε σε κάποιες από αυτές τις κριτικές στη συζήτηση των κοντροκτιβιστικών θέσεων που ακολουθεί.

2. ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΤΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Από την κεντρική παραδοχή περί κοινωνικής κατασκευής των ταυτοτήτων απορρέουν διάφορες άλλες θέσεις για το τι συνιστά γνώρισμα των εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων και τι όχι. Η εθνική ταυτότητα δεν θεωρείται φυσική, ομοιογενής, με αδιαμφισβήτητα όρια και σταθερά χαρακτηριστικά, αλλά υποκειμένη σε αλλαγή, επαναδιαπραγμάτευση και ανανοηματοδότηση. Όπως κάθε συλλογική ταυτότητα, δεν υπάρχει ανεξάρτητα από την ανθρώπινη νόηση και τις συλλογικές αντιλήψεις, δεν «είναι κάτι που μπορεί να *ανακαλυφθεί* και κάτι για το οποίο κάποιος μπορεί να *σφάλλει*» ούτε κάτι που όλοι, άτομα και ομάδες, (πρέπει να) έχουν.¹⁰

Η κοντροκτιβιστική θεώρηση τονίζει τον «καταστασιακό» [situational] χαρακτήρα της εθνοτικής ταυτότητας, υπογραμμίζει δηλαδή ότι πρέπει ο εθνοτικός δεσμός να κατανοηθεί σε συνάρτηση με τα κοινωνικά συγκείμενα και το δεδομένο ιστορικοπολιτικό πλαίσιο.¹¹ Η ιδιαιτερότητα κάθε εθνικής

7. R. Maiz, «Politics and the Nation: Nationalist Mobilization of Ethnic Differences», *Nations and Nationalism*, τόμ. 9, τχ. 2, 2003, σ. 196.

8. D. Conversi, «Resisting Primordialism and Other -isms: In Lieu of Conclusions», στο D. Conversi (επιμ.), *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*, Routledge, Λονδίνο 2002, σ. 269.

9. R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in New Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σ. 14-15.

10. R. Brubaker - F. Cooper, «Beyond "Identity"», *Theory and Society*, τόμ. 29, τχ. 1, 2000, σ. 10.

11. M. Banton, «Ethnic Conflict», *Sociology*, τόμ. 34, τχ. 3, 2000, σ. 481· C. Mavratsas, «Towards a Sociology of Knowledge of Greek-Cypriot Nationalism», *Nations and Nationalism*, τόμ. 5, τχ. 1, 1999, σ. 93· M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, ό.π., σ. 16.

και εθνοτικής ταυτότητας αναγνωρίζεται από τους κοινοτροκιβιστές, αυτή όμως δεν ανάγεται στον εγγενή χαρακτήρα κάθε ομάδας· η ιδιαιτερότητα αναφέρεται στη *συγκεκριμένη συνάρθρωση* κοινωνικών αλληλεπιδράσεων καθώς και στα παράγωγα νοήματα και ταυτίσεις που τη συγκροτούν εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού περιβάλλοντος. Στο ατομικό επίπεδο, η εθνική ταυτότητα είναι μόνο μία από τις *πολλαπλές ταυτότητες* που ο καθένας φέρει, και δεν είναι δυνατόν να καθορίζει σε κάθε περίπτωση τα ενδιαφέροντα, τις απόψεις και τη συμπεριφορά του. Αυτό συνεπάγεται πως το περιεχόμενο και η σημασία της εθνοτικής ή εθνικής ταυτότητας εκλαμβάνονται διαφορετικά εντός της ίδιας ομάδας.

Τα παραπάνω κατατείνουν σε μια καίρια θέση του κοινοτροκιβισμού, ότι δηλαδή, όπως όλες οι συλλογικές ταυτότητες, *οι εθνικές ταυτότητες είναι σχεσιακές*. Σε ένα περιβάλλον όπου υπάρχει μόνο μία εθνοτική ομάδα ουσιαστικά «δεν υπάρχει και η έννοια της εθνοτικής ταυτότητας, καθώς δεν υπάρχει κανείς για να επικοινωνήσει την πολιτισμική διαφορά». ¹² Μόνο μέσω της έμφρασης στον σχεσιακό χαρακτήρα μπορεί να κατανοηθεί η ίδια η διαδικασία της κατασκευής και να καταδειχθεί ότι οι ταυτότητες δεν είναι αυτοφυσείς, αλλά δημιουργούνται, αλλάζουν και αναπαράγονται ως απότοκα κοινωνικών διαδράσεων και των συνοδευτικών αξιών και αντιλήψεων.

Η ευρεία αποδοχή της κοινοτροκιβιστικής θεώρησης συνιστά πράγματι επιστημονική πρόοδο στην κατανόηση του εθνικιστικού φαινομένου. ¹³ Τα πλεονεκτήματα που έχει η προσέγγιση αυτή για την ανάλυση των εθνοτικών ταυτοτήτων, σε σύγκριση με την αρχεγονική θέαση και τις ευρύτερες ουσιοκρατικές κατανοήσεις, είναι ιδιαίτερα εμφανή στην ανάλυση της εθνο-πολιτικής κινητοποίησης και της συλλογικής δράσης. Το κοινοτροκιβιστικό πλαίσιο μπορεί να συλλάβει καλύτερα και να αναδείξει τόσο την κοινωνική και δυναμική φύση των εθνικών ταυτοτήτων όσο και τον ενεργό και πολυσχιδή ρόλο που αυτές παίζουν στις κοινωνικές διεργασίες.

Τύποι κοινοτροκιβισμού

Πέρα όμως από ένα consensus σε ορισμένες βασικές θέσεις, υπάρχουν αποκλίσεις εντός της κοινοτροκιβιστικής θεώρησης. Παρά την ομόθυμη απο-

12. T.H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, Pluto Press, Λονδίνο 1993, σ. 34.

13. S. Harrison, «Cultural Difference as Denied Resemblance: Reconsidering Nationalism and Ethnicity», *Comparative Studies on Society and History*, τόμ. 45, τχ. 2, 2003, σ. 343.

δοχή περί του κατασκευασμένου, καταστασιακού και σχεσιακού χαρακτήρα των εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων, υπάρχουν αρκετές διαφοροποιήσεις τόσο για το *τι ακριβώς* συνεπάγονται αυτά τα χαρακτηριστικά όσο και σε μια σειρά από άλλα επιμέρους ζητήματα. Αυτή η κοινοτρουκτιβιστική πολυφωνία απηχεί αποκλίνουσες θεάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Μπορεί κανείς να διακρίνει τρία βασικά ζητήματα επί των οποίων διατάσσεται η αντιπαράθεση: (1) το *πώς* γίνεται η κατασκευή των ταυτοτήτων και από *ποιους*; (2) το πόσο εμπεδωμένη ή ευμετάβλητη είναι η εθνική και εθνοτική ταυτότητα και τι σημαίνει αυτό για τη συλλογική δράση; και (3) με βάση τα δύο προηγούμενα ζητήματα, το *πώς* αξιολογούνται, από *κανονιστική* σκοπιά, «οι εθνικές μορφές ταυτότητας».¹⁴ Βασιζόμενοι στη σκιαγράφηση από τη Margaret Moore τριών κοινοτρουκτιβιστικών απόψεων,¹⁵ μπορούμε εδώ να διακρίνουμε σχηματικά τρία είδη κοινοτρουκτιβισμού: (α) τον «ιδεαστικό» [discursive, subjectivist], (β) τον «εργαλειακό» και (γ) τον «ιστορικιστικό» κοινοτρουκτιβισμό ο οποίος βρίσκεται εγγύτερα στη σχεσιακή αντίληψη περί ταυτοτήτων.

Θα αναφερθούμε πολύ συνοπτικά στα δύο πρώτα ζητήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο της ενδο-κοινοτρουκτιβιστικής αντιπαράθεσης. Ως προς το πρώτο, ο ιδεαστικός κοινοτρουκτιβισμός βλέπει τις εθνικές ταυτότητες ως «ρητορικές κατασκευές», ως δημιουργήματα του αυτοαναφορικού εθνικιστικού λόγου. Η οπτική αυτή παραγνωρίζει τις διαστάσεις του θεσμικού πλαισίου και των κοινωνικών αναφορών, χωρίς τις οποίες η κατασκευή των ταυτοτήτων και η αναπαραγωγή τους φαντάζει μετέωρη.¹⁶ Επί του ίδιου ζητήματος, ο εργαλειακός κοινοτρουκτιβισμός προτάσσει τον ρόλο των ελίτ ως τον καθοριστικό για τη δημιουργία των εθνικών/εθνοτικών ταυτοτήτων. Αυτός ο τύπος κοινοτρουκτιβισμού, λοιπόν, προβάλλει την άποψη περί χειραγώγησης των ταυτοτήτων από κάποιες ελίτ. Γενικότερα, η «εργαλειακή» θέαση των εθνικών/εθνοτικών ταυτοτήτων, δίνοντας περισσότερο έμφαση στην ευπλαστότητα και ευμεταβλητότητα των εθνοτικών ταυτοτήτων, τείνει να τονίζει την «ωφελιμιστική» παρά τη «συναισθηματική» διάστασή τους και να τις θεωρεί πρωτίστως πόρο που οι διάφοροι δρώντες χρησιμοποιούν για να ικανοποιήσουν τα ατομικά και συλλογικά συμφέροντά τους; με άλλα λόγια, οι εθνικές/εθνοτικές ταυτότητες είναι περισσότερο παράγωγα πολιτικών, οικονο-

14. M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, ό.π., σ. 10. P. Yeros, «Introduction: On the Uses and Implications of Constructivism», στο P. Yeros (επιμ.), *Ethnicity and Nationalism in Africa: Constructivist Reflections and Contemporary Politics*, Macmillan, Λονδίνο 1999, σ. 4.

15. M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, ό.π., σ. 10-12.

16. Στο *ίδιο*, σ. 10-11.

μικών και κοινωνικών ανταγωνισμών ή μέσα για τη διεξαγωγή τους, χωρίς όμως παράλληλα να διαθέτουν αυτόνομη ισχύ για να τροφοδοτήσουν πολιτικές επιδιώξεις και συγκρούσεις.¹⁷ Ο τρίτος τύπος κοινοτρουκτιβισμού δεν ανάγει την κατασκευή ταυτοτήτων στη δράση κάποιων ελίτ ή στον εθνικιστικό λόγο αλλά σε ευρύτερες ιστορικές διεργασίες: τέτοιες αναλύσεις (όπως των Benedict Anderson και Ernest Gellner) παρέχουν πιο γειωμένες κοινωνιολογικές και ιστορικές εξηγήσεις της δημιουργίας των εθνικών ταυτοτήτων.¹⁸ Ως προς το ζήτημα της ευμεταβληπότητας των εθνικών/εθνοτικών ταυτοτήτων, οι δύο πρώτοι τύποι κοινοτρουκτιβισμού τείνουν να τονίζουν περισσότερο τη ρευστότητά τους, ενώ οι ιστορικιστικές αναλύσεις λιγότερο. Η έμφαση στη ρευστότητα από την πλευρά των «εργαλειικών» κοινοτρουκτιβιστών συνδέεται με τη θέση τους πως οι εθνοτικές και (ακόμα περισσότερο) οι εθνικές ταυτότητες είναι πρωτίστως ζήτημα (ατομικής) επιλογής παρά κληρονομιάς [ascription] ή ότι η δυνατότητα επιλογής είναι μεν πεπερασμένη εντός ενός κοινωνικού πλαισίου αλλά, σε κάθε περίπτωση, σχετικά εφικτή και απρόσκοπη.¹⁹

3. ΜΙΑ ΣΧΕΣΙΑΚΗ ΘΕΑΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΟΤΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

Εδώ θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε μια θέαση των ταυτοτήτων που θα προβάλλει ρητά τη *σχεσιακή* τους διάσταση· η θέαση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως υποκατηγορία του τρίτου τύπου κοινοτρουκτιβισμού. Ένας «σχεσιακός» ορισμός των ταυτοτήτων είναι αυτός που δίνουν οι McAdam, Tarrow και Tilly στο σημαίνον έργο τους *Dynamics of Contention*: «Γενικά οι ταυτότητες αποτελούνται από κοινωνικές σχέσεις και τις αναπαραστάσεις

17. Βλ., για παράδειγμα, P. Brass, *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, ό.π.· N. Glazer - D. Moynihan, «Introduction», στο N. Glazer - D. Moynihan (επιμ.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. και Λονδίνο 1975· G. De Vos, «Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation», στο G. De Vos - L. Romanucci-Ross (επιμ.), *Ethnic Identity: Creation, Conflict and Accommodation*, Altamira Press, Walnut Creek 1995.

18. M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, ό.π., σ. 10-12. Βεβαίως, σε κάποιες από αυτές τις αναλύσεις, όπως του Gellner, υποβόσκει μια νετερμινιστική οπτική.

19. M. Banks, *Εθνοτισμός: Ανθρωπολογικές Κατασκευές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 46· C. Calhoun, «“Belonging” in the Cosmopolitan Imaginary», *Ethnicities*, τόμ. 3, τχ. 4, 2003, σ. 536-537· T.H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, ό.π., σ. 56-57.

τους».²⁰ Αυτός ο ορισμός συνάδει με τον αντίστοιχο του Miroslav Hroch περί έθνους ως συνδυασμού αντικειμενικών κοινωνικών σχέσεων και της υποκειμενικής τους αντανάκλασης.²¹ Σε διαφοροποίηση από τον «ιδεαστικό» κονστρουκτιβισμό, η «σχεσιακή» θέαση υποστηρίζει πως «η ταυτότητα τοποθετείται στο δίκτυο των σχέσεων μεταξύ ατόμων και ομάδων παρά στις αντιλήψεις ενός συγκεκριμένου ατόμου ή ενός ολόκληρου πληθυσμού».²² Εν συνεχεία, οι σχεσιακές αναλύσεις αποδέχονται τον ρόλο που παίζουν οι ιστορικές διαδικασίες στην κατασκευή των ταυτοτήτων, δίνουν όμως μεγαλύτερη σημασία στον ρόλο που διαδραματίζουν οι συλλογικοί δρώντες και οι αλληλεπιδράσεις τους στο πλαίσιο αυτών των διαδικασιών. Η έμφαση στην αλληλεπίδραση διαφοροποιεί τη «σχεσιακή» θέαση και από τον «εργαλειακό» κονστρουκτιβισμό, καθώς οδηγεί στη θέση πως οι εθνικές και εθνοτικές ταυτότητες δεν μπορεί να αποτελούν απλώς επινοήσεις κάποιων ελίτ. Κατ' ελάχιστον αυτό σημαίνει πως τα ιδεολογικά σχήματα, οι πολιτικές στοχεύσεις, τα σύμβολα, οι μύθοι και οι μνήμες, που ενσωματώνουν στις αφηγήσεις τους οι εθνικιστές διανοούμενοι και ηγέτες, πρέπει να απηχούν διάχυτες κατανοήσεις και να κερδίσουν τη νομιμοποίηση από τον πληθυσμό στον οποίο απευθύνονται· σύμφωνα με μια οπτική που αποδίδει ακόμα μεγαλύτερη σημασία στη δράση των ευρύτερων στρωμάτων, η λαϊκή βάση του έθνους δεν είναι απλά καταναλωτές αλλά και παραγωγοί/συνδιαμορφωτές εθνικ(ιστι)κών νοημάτων, αναπαραστάσεων και ταυτοτήτων.²³

Αυτή η «σχεσιακή» θέση έχει διατυπωθεί σε πολλές παραλλαγές και καταλαμβάνει τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ της αρχεγονικής άποψης – πως οι ταυτότητες είναι κληρονομημένες και, άρα, εν πολλοίς अपαράλλακτες – και της

20. D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, σ. 133.

21. M. Hroch, «Από το Εθνικό Κίνημα στην Εθνική Ολοκλήρωση», στο M. Hroch - M. Todorova, *Εθνικό Κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 20.

22. P. Hossay, «Methodological Madness: Why Accounting for Nationalism and Many Other Political Phenomena Is Difficult for Social Scientists», *Critical Sociology*, τόμ. 27, τχ. 2, 2001, σ. 174.

23. G. Delanty - P. O'Mahony, *Nationalism and Social Theory: Modernity and the Recalcitrance of the Nation*, Sage, Λονδίνο 2002, σ. 50-51· J. Fox, «Consuming the Nation: Holidays, Sports and the Production of Collective Belonging», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 29, τχ. 2, 2006, σ. 218-219· J. Githens-Mazer, «Locating Agency in Collective Political Behaviour: Nationalism, Social Movements and Individual Mobilisation», *Politics*, τόμ. 28, τχ. 1, 2008, σ. 45· E. Kaufmann, «The Lenses of Nationhood: An Optical Model of Identity», *Nations and Nationalism*, τόμ. 14, τχ. 3, 2008, σ. 461, 473· E. Zerubavel, «Social Memories: Steps to a Sociology of the Past», *Qualitative Sociology*, τόμ. 19, τχ. 3, 1996, σ. 292-293.

«εργαλειακής» άποψης περί επινόησης ή/και χειραγώγησης των ταυτοτήτων. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, οι σχεσιακές αναλύσεις τονίζουν πως οι ταυτότητες έχουν κάποια ιστορική, πολιτισμική ή θεσμική βάση, ότι βασίζονται σε προϋπάρχοντες κοινωνικούς δεσμούς, πολιτισμικές αναπαραστάσεις και ταυτότητες και πως το γεγονός αυτό τουλάχιστον περιορίζει τη δυνατότητα για επινόηση και επιβολή από τα πάνω, όπως και τη δυνατότητα για επιλογή μιας (νέας) ταυτότητας· η δημιουργία νέων ταυτοτήτων ή η προσπάθεια για ανανοηματοδότηση των υπάρχουσών πρέπει να απηχεί και να χρησιμοποιεί την εκάστοτε πολιτισμική και μνημονική πρώτη ύλη.²⁴ Στο πλαίσιο αυτό θεωρούμε ότι είναι λάθος να αρνηθεί κανείς πως οι εθνικές και εθνοτικές ταυτότητες συχνά κληρονομούνται· η κοινοτροικτιβιστική-σχεσιακή θέαση, όμως, υποδεικνύει πως αυτός ο κληρονομημένος χαρακτήρας δεν είναι εγγενής, ότι είναι δυνατή η ανανοηματοδότηση των κληρονομημένων ταυτοτήτων και η κατασκευή νέων (διαδικασίες που συνεπάγονται ανταγωνισμούς και συγκρούσεις στο εσωτερικό τους).²⁵

Η σχεσιακή θέαση υπογραμμίζει ότι οι ταυτότητες ως παράγωγα πρωτίστως κοινωνικών σχέσεων αποτελούν διαδικασίες οι οποίες τοποθετούνται εντός του πλέγματος *δομών, κοιλτούρας και κοινωνικής δράσης*. Κατά τη διάρκεια συλλογικής δράσης, όπου οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις κατά κανόνα εντείνονται, είναι πολύ πιθανόν οι εμπλεκόμενες ταυτότητες να αναδιαμορφωθούν, να ισχυροποιηθούν ή, στη θέση τους, να αναδυθούν νέες (υπό τους περιορισμούς που προαναφέραμε). Γι' αυτό, μεταξύ άλλων, η κινητοποίηση –συμπεριλαμβανομένης της εθνικιστικής και εθνοτικής κάθε τύπου– αποτελεί μια παραγωγική και μετασχηματιστική διαδικασία σχέσεων και των ταυτοτικών τους αντιστοιχίσεων.²⁶ Είναι σωστή, λοιπόν, η παρατήρηση του

24. M. Guibernau, *Nationalisms: The Nation-state and Nationalism in the Twentieth Century*, Polity Press, Cambridge 1996, σ. 60· M. Hroch, «Real and Constructed: the Nature of the Nation», στο J. Hall (επιμ.), *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, σ. 98, 104· R. Rönquist, «Identity and Intra-State Ethnonational Mobilisation», στο H. Wiberg - C. Scherrer, *Ethnicity and Intra-State Conflict*, Ashgate, Sydney 1999, σ. 145· A. D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 266· C. Tilly - S. Tarrow, «Identity Work and Political Processes in the Study of Contentious Politics», εισήγηση για το συνέδριο Contentious Politics and Social Movements in the 21st Century, Αθήνα 24-26 Μαΐου 2006, σ. 8.

25. C. Calhoun, «“Belonging” in the Cosmopolitan Imaginary», ό.π., σ. 536, 549· T.H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, ό.π., σ. 57· D. Horowitz, «Ethnic Identity», στο N. Glazer - D. Moynihan (επιμ.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. και Λονδίνο 1975, σ. 113-114.

26. G. Delanty - P. O'Mahony, *Nationalism and Social Theory: Modernity and the Re-*

Μαϊστορονίς πως η εθνική ταυτότητα σε περιπτώσεις εθνο-πολιτικής κινητοποίησης είναι «τόσο εξαρτημένη όσο και ανεξάρτητη μεταβλητή»,²⁷ τόσο αναγκαία συνθήκη όσο και παράγωγος της συλλογικής δράσης.

Όπως παρατηρεί ο Hale, το ζήτημα του κατά πόσον είναι εύκολη η μεταβολή των εθνικών ταυτοτήτων έχει διχάσει την κοντροκτιβιστική θεωρίση.²⁸ Η σχεσιακή θέαση δεν θεωρεί πως οι εθνικές και εθνικές ταυτότητες είναι διαρκώς κυμαινόμενες και ρευστές: συχνά αποκρυσταλλώνονται σε μια ορισμένη μορφή για κάποιο χρονικό διάστημα και η αλλαγή τους δεν είναι εύκολη ή δεδομένη, ιδιαίτερα αν μια επίσημη εκδοχή τους υποστηρίζεται από κυρίαρχους θεσμούς. Οι ταυτότητες μπορεί, λοιπόν, από *οντολογική* άποψη να είναι *υποκειμένες* σε αλλαγή και αναδιαπραγμάτευση, όμως αυτό δεν συνεπάγεται ότι κάθε αλλαγή είναι δυνατή οποιαδήποτε στιγμή και προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, όπως πολλές «εργαλειακές» θέσεις υποθέτουν.²⁹ Κατά τους Wimmer και Glick Schiller, η υπερβολική έμφαση στη ρευστότητα των ταυτοτήτων –στάση που ονομάζουν «methodological fluidism»– παραγνωρίζει το γεγονός πως οι ταυτότητες είναι πάντα κοινωνικά οριοθετημένες.³⁰

Οι σχεσιακές θέσεις περί ρευστότητας και επινόησης των εθνικών ταυτοτήτων εμπεριέχουν δύο παραδοχές: πρώτον, πως το *περιεχόμενο των εθνοτι-*

calcitrance of the Nation, ό.π., σ. 108-109· J. Fearon - D. Laitin, «Violence and the Social Construction of Ethnic Identity», *International Organization*, τόμ. 54, τχ. 4, 2000, σ. 865· M. Levinger - P. Lytle, «Myth and Mobilisation: The Triadic Structure of Nationalist Rhetoric», *Nations and Nationalism*, τόμ. 7, τχ. 2, 2001, σ. 178· R. Maiz, «Politics and the Nation: Nationalist Mobilization of Ethnic Differences», ό.π., σ. 196-198· D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, ό.π., σ. 56, 320-321· S. Newman, «Does Modernization Breed Ethnic Political Conflict?», *World Politics*, τόμ. 43, τχ. 3, 1991, σ. 468-472· O. Zimmer, «Boundary Mechanisms and Symbolic Resources: Towards a Process-oriented Approach to National Identity», *Nations and Nationalism*, τόμ. 9, τχ. 2, 2003, σ. 178.

27. S. Majstorovic, «Ancient Hatreds or Elite Manipulation? Memory and Politics in the Former Yugoslavia», *World Affairs*, τόμ. 159, τχ. 4, 1997.

28. H. Hale, «Explaining Ethnicity», *Comparative Political Studies*, τόμ. 37, τχ. 4, 2004, σ. 462.

29. G. Delanty - P. O'Mahony, *Nationalism and Social Theory: Modernity and the Recalcitrance of the Nation*, ό.π., σ. 46· D. Horowitz, «Ethnic Identity», ό.π., σ. 119, 121· P. Hossay, «Methodological Madness: Why Accounting for Nationalism and Many Other Political Phenomena Is Difficult for Social Scientists», ό.π., σ. 481· R. Jenkins, *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, ό.π., σ. 51· N. Kasfir, «Explaining Ethnic Political Participation», *World Politics*, τόμ. 31, τχ. 3, 1979, σ. 372.

30. A. Wimmer - N. Glick Schiller, «Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences», *Global Networks*, τόμ. 2, τχ. 4, σ. 326.

κών/εθνικών ταυτοτήτων, αν και ενδεχομενικό και υποκείμενο σε αλλαγή, είναι σημαντικό, καθότι παράγει κοινά νοήματα και δεσμούς αλληλεγγύης και συντελεί στη συγκρότηση συλλογικών στοχεύσεων και συμφερόντων (σε διαφοροποίηση από την «εργαλειακή» θέαση που θεωρεί τις ταυτότητες πρωτίστως μέσα υπηρέτησης τέτοιων στοχεύσεων και συμφερόντων).³¹ Δεύτερον, πως το περιεχόμενο αυτό βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με τα όρια των ταυτοτήτων, ότι δηλαδή η «εσωτερική» διάσταση προσδιορίζει και ταυτόχρονα διαμορφώνεται από την «εξωτερική» –αμιγέστερα «σχεσιακή»– διάσταση.³² Οι Eder κ.ά. θεωρούν ότι το περιεχόμενο των εθνικών/εθνικών ταυτοτήτων αποτελείται από «συμβολικούς κώδικες» διαφορετικών ειδών («αρχηγονικούς», «παραδοσιακούς» και «οικουμενικούς»).³³ Παρεμφερώς, οι Zimmer και Kaufmann προσδιορίζουν το περιεχόμενο των ταυτοτήτων ως συμβολικούς πόρους οι οποίοι αφορούν παράγοντες όπως είναι οι θεσμοί, η κουλτούρα, η ιστορία, η γενεαλογία και η γεωγραφία της ομάδας.³⁴

Ός προς τα κοινωνικά όρια των ταυτοτήτων, θα σταθούμε στην ανάλυση του Tilly. Καταρχάς, μαζί με τον Tarrow, παρατηρούν πως «η συσχέτιση των ταυτοτήτων με τα όρια καθιστά τις ταυτότητες κάτι περισσότερο από μια ιδιότητα ατόμων ή ομάδων: τις καθιστά σχεσιακές».³⁵ Εν συνεχεία, ο Tilly εντοπίζει τέσσερα «συστατικά» των συλλογικών ταυτοτήτων: (1) ένα όριο που χωρίζει [...] εμάς απ' αυτούς· (2) ένα σύνολο σχέσεων εντός του ορίου· (3) ένα σύνολο σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών του ορίου· και (4) ένα σύνολο αφηγήσεων σχετικά με το όριο και τις σχέσεις.³⁶

31. K. Eder - B. Giesen - O. Schmidtke - D. Tambini, *Collective Identities in Action: A Sociological Approach to Ethnicity*, Ashgate, Aldershot 2002, σ. 19· J. Githens-Mazer, «Locating Agency in Collective Political Behaviour: Nationalism, Social Movements and Individual Mobilisation», *ό.π.*, σ. 46· R. Jenkins, *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, *ό.π.*, σ. 168-169· A. Wimmer, «The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multi-level Process Theory», *American Journal of Sociology*, τόμ. 113, τχ. 4, 2008, σ. 982-983.

32. J. Comaroff - P.C. Stern, «New Perspectives on Nationalism and War», *Theory and Society*, τόμ. 23, τχ. 1, 1994, σ. 40· T.H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, *ό.π.*, σ. 67-73.

33. K. Eder - B. Giesen - O. Schmidtke - D. Tambini, *Collective Identities in Action: A Sociological Approach to Ethnicity*, *ό.π.*, σ. 19-22, 28.

34. O. Zimmer, «Boundary Mechanisms and Symbolic Resources: Towards a Process-oriented Approach to National Identity», *ό.π.*, σ. 177-179· E. Kaufmann, «The Lenses of Nationhood: An Optical Model of Identity», *ό.π.*, σ. 462.

35. C. Tilly - S. Tarrow, «Identity Work and Political Processes in the Study of Contentious Politics», *ό.π.*, σ. 19.

36. C. Tilly, «Political Identities in Changing Politics», *Social Research*, τόμ. 70, τχ. 2, 2003.

Με άλλα λόγια, όπως σημειώσαμε παραπάνω, οι ταυτότητες αποτελούνται από κοινωνικές σχέσεις εντός της ομάδας, σχέσεις με άλλες ομάδες και τις αναπαραστάσεις αυτών. Πολιτικές γίνονται οι ταυτότητες, προσθέτει ο Tilly, «όταν οι κυβερνήσεις εμπλέκονται με αυτές».³⁷ Θέτοντάς το λίγο ευρύτερα, ο Rönquist σημειώνει πως οι ταυτότητες καθίστανται πολιτικές, εφόσον αποκτήσουν (ή συνδεθούν με) το «στοιχείο της κατανομής»· αντιστρόφως, «χωρίς το στοιχείο της ταυτότητας, το ζήτημα της κατανομής θα παραμείνει χωρίς εστίαση και δεν θα αποτελέσει έγκυρη βάση για πολιτική κινητοποίηση».³⁸

Οι εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες, λοιπόν, όπως τις αντιλαμβάνεται η σχεσιακή θέαση που εδώ ακολουθούμε, είναι, ανάλογα με το πλαίσιο, πολιτισμικές και πολιτικές, αναφέρονται τόσο στο συναίσθημα όσο και στο συμφέρον,³⁹ αποτελούν δυναμικές διαδικασίες αλλά και προσωρινές-ενδεχομενικές διευθετήσεις, προκύπτουν τόσο από εξωτερική κατηγοριοποίηση όσο και από αυτο-προσδιορισμούς των δρώντων,⁴⁰ σχετίζονται με «αντικειμενικές» σχέσεις όσο και με τις υποκειμενικές κατανοήσεις τους.⁴¹

α. Ταυτότητα: διαφορά και ομοιότητα

Ένας πρόσφορος δρόμος κατανόησης του ζητήματος της ταυτότητας, γενικά, και του σχεσιακού χαρακτήρα της, ειδικότερα, είναι η διερεύνηση του δίπολου ταυτότητα-διαφορά. Πολλές αναλύσεις που έχουν καταπιαστεί με αυτό το θέμα έχουν τονίσει τη διαλεκτική και συμπληρωματική σχέση ταυτότητας και διαφοράς:⁴² «δεν μπορεί να υπάρξει κανένα “εμείς” χωρίς ένα “αυτοί”».⁴³ Η θέση αυτή αναγνωρίζει εκείνο που ο William Connolly έχει ονομάσει το «παράδοξο της ταυτότητας», ότι δηλαδή χωρίς τον κοινωνικό προσδιορισμό και την αναγνώριση μιας αλληλουχίας διαφορών δεν υπάρχει ταυτότητα.⁴⁴ Μια ταυτότητα ποτέ δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά θετική και,

37. Στο ίδιο.

38. R. Rönquist, «Identity and Intra-State Ethnonational Mobilisation», *ό.π.*, σ. 150.

39. R. Maiz, «Politics and the Nation: Nationalist Mobilization of Ethnic Differences», *ό.π.*, σ. 199.

40. R. Jenkins, *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, *ό.π.*, σ. 53-57.

41. P. Brass, *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, *ό.π.*, σ. 261.

42. S. Harrison, «Cultural Difference as Denied Resemblance: Reconsidering Nationalism and Ethnicity», *ό.π.*, σ. 343-344.

43. M. Billig, *Banal Nationalism*, Sage, Λονδίνο 1995, σ. 78.

44. W. Connolly, *Identity/Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox*, Cornell University Press, Ithaca, N.Y. 1991, σ. 64.

συχνά, είναι πρωτίστως αρνητική,⁴⁵ κάτι που συνδέεται με τη διττή λειτουργία της να περικλείει και να αποκλείει. Οι Σταυρακάκης και Χρυσολωράς επισημαίνουν πως η αποδοχή της αναπόφευκτης διασύνδεσης ταυτότητας και διαφοράς συνεπάγεται και την αποδοχή πως σε κάθε ταυτότητα ενυπάρχει η πιθανότητα ριζικής άρνησης και απόρριψης της διαφοράς ως καταστατικής της ταυτότητας, που ισοδυναμεί με την κατανόηση του Εαυτού και του Άλλου ως *αυθύπαρκτων*, αληθινών οντοτήτων. Ουσιαστικά, θα έλεγε κανείς, η διαφορά σε αυτή την περίπτωση κατανοείται όχι ως παράγωγο κοινωνικών σχέσεων αλλά ως *ένδειξη της απουσίας τους*. Η εγγενής αυτή πιθανότητα σε κάθε ταυτότητα, και όχι απλά σε κάποιον «παθολογικό» τύπο ταυτότητας ή σε κάποιους «κακούς» εθνικισμούς, σημαίνει πως «ο απειλητικός τύπος διαφοράς ως αποκλεισμός και δαιμονοποίηση παραμένει πάντοτε μια πραγματική πιθανότητα εγγεγραμμένη στον πυρήνα κάθε αξίωσης ταυτότητας».⁴⁶ Κάθε απόπειρα για ταυτότητα θέτει εξ ορισμού σημεία αποκλεισμού⁴⁷ (ή «κλεισίματος»), τα οποία επιτάσσουν κάποια κριτήρια εισόδου στην ταυτότητα. Τα κριτήρια αυτά ποικίλλουν από χαλαρά σε πιο αυστηρά, είναι όμως πάντοτε υπαρκτά και, εν τέλει, είναι αυτά που επιχειρούν να διασφαλίσουν την ιδιαιτερότητα και το διακριτικό σθένος της ταυτότητας.

Παραδόξως, πέραν του ότι ο κυρίαρχος, δημόσιος λόγος στο εσωτερικό κάθε εθνικής και εθνικής ταυτότητας τονίζει τη διαφορά, αλλά αποσιωπά ή αγνοεί τον καταστατικό της ρόλο για τον Εαυτό, υποβαθμίζει εξίσου και τον ρόλο της *ομοιότητας*. Πάντως, συχνά μπορεί κανείς να διακρίνει σε αυτόν τον λόγο στοιχεία που ρητά ή σιωπηρά φανερώνουν μια αποδοχή του Άλλου. Ο εθνικός και εθνικιστικός λόγος μπορεί συχνά να εμφανίζει τα άλλα έθνη ως απροσπέλαστα, εγγενώς διαφορετικά ή εχθρικά, όμως η πρόσληψή τους δεν εξαντλείται σε αυτές τις εναλλακτικές· συχνά αναγνωρίζουμε κάτι από εμάς σε άλλα έθνη, διαπιστώνουμε συνάφεια και εγγύτητα με κάποια από αυτά ή κάποια άλλα θεωρούνται ακόμα και σύμμαχοί μας.⁴⁸ «Η διαδικασία εθνογένεσης παράγει αυτομάτως το δίπολο φίλοι-εχθροί», ο προσδιορισμός των οποίων δεν είναι μόνιμος, αλλά εξαρτάται από το εκά-

45. T.H. Eriksen, «Place, Kinship and the Case for Non-ethnic Nations», *Nations and Nationalism*, τόμ. 10, τχ. 1/2, 2004, σ. 57· Y. Stavrakakis - N. Chrysoloras, «(I Can't Get No) Enjoyment: Lacanian Theory and the Analysis of Nationalism», *ό.π.*, σ. 149-150.

46. Στο ίδιο, σ. 150.

47. P. Hossay, «Methodological Madness: Why Accounting for Nationalism and Many Other Political Phenomena Is Difficult for Social Scientists», *ό.π.*, σ. 180.

48. M. Billig, *Banal Nationalism*, *ό.π.*, σ. 86-87.

στοτε διεθνές και εσωτερικό περιβάλλον και τους συσχετισμούς ισχύος.⁴⁹ Σωστά, λοιπόν, η Petersoo επισημαίνει, πως οι εθνικοί Άλλοι δεν είναι πάντοτε αρνητικοί, αλλά κάποιοι είναι θετικοί.⁵⁰ Αυτό επιβεβαιώνει τη θέση ότι η ομοιότητα και η διαφορά δεν συγκροτούν ένα δίπολο παρά ένα συνεχές· η εθνοτική/εθνική διαφορά είναι «αναλογική παρά ψηφιακή».⁵¹ Τα άλλα έθνη δεν είναι είτε όμοια είτε διαφορετικά, αλλά λιγότερο ή περισσότερο όμοια, λιγότερο ή περισσότερο διαφορετικά από εμάς.

β. Υπάρχει συλλογική ταυτότητα και πώς αυτή μπορεί να αναλυθεί;

Παρά τη συνολικά θετική επίδραση της κονστρουκτιβιστικής θεώρησης στη μελέτη των εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων, μπορεί κάποιος να εντοπίσει αστοχίες και παραλείψεις. Ένα από τα προβλήματα αφορά τη σημασιολογική προβολή της έννοιας «ταυτότητα», καθώς η ασάφεια για το ποια είναι τα γνωρίσματά της έχει δυσχεράνει και την αναγνώριση των αναφορών της. Έτσι, δυσκολευόμαστε να απαντήσουμε *τι είναι* και *τι δεν είναι* εθνική ή εθνοτική ταυτότητα. Ο D. Bell, για παράδειγμα, ισχυρίζεται ότι η αποσαφήνιση της έννοιας της εθνικής ταυτότητας είναι πλημμελής παρά την εξαιρετικά συχνή χρήση του όρου ή, μάλλον, *ακριβώς λόγω* της αβασάνιστης χρήσης του. Χάρην ευκρίνειας προτείνει αντί για εθνική «ταυτότητα» να χρησιμοποιούμε τον όρο του εθνικού «κυρίαρχου μύθου».⁵² Η πρόταση του Bell μας προτρέπει να αναρωτηθούμε εάν πρέπει να αποκαλούμε «ταυτότητα» το σύνολο των γνωρισμάτων και συστατικών της κατηγορίας «έθνος» και όχι «μήμη», «μύθος», «αφήγηση», «ιστορία», «δεσμός», «κοινότητα», «καταγωγή», «κουλτούρα», «πολιτισμική ομοιότητα», «φαντασιακό», «ιδεολογία», «συμφέρον» ή «αλληλεγγύη».

Οι Brubaker και Cooper, σε ένα σημαντικό άρθρο τους, έχουν προτείνει την απόσυρση των όρων «ταυτότητα» και εθνοτική «ομάδα» από τα αναλυτικά πλαίσια –αλλά και τα ίδια τα αναλυτικά λεξιλόγια– των μελετών της εθνοτικότητας και του εθνικισμού και την αντικατάστασή τους με έννοιες όπως

49. Σ. Πεομαζόγλου, «Η Μυθολογική Θεμελίωση του Νεο-ελληνικού Κράτους», στο συλλογικό, *Μύθοι και Ιδεολογήματα στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2007, σ. 121.

50. P. Petersoo, «Reconsidering Otherness: Constructing Estonian Identity», *Nations and Nationalism*, τόμ. 13, τχ. 1, 2007, σ. 120-127.

51. T.H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, ό.π., σ. 66-67.

52. D. Bell, «Mythscape: Memory, Mythology, and National Identity», *British Journal of Sociology*, τόμ. 54, τχ. 1, 2003, σ. 73-74.

«πρακτική κατηγορία», «γνωστικό σχήμα», «πολιτικό σχέδιο», «κατηγοριοποίηση», «αυτο-κατανόηση» κ.ά.⁵³ Η πρόταση αυτή βασίζεται στη σταθερή υπογράμμιση, από την πλευρά του Rogers Brubaker, της αναγκαιότητας όχι απλά για μια αντι-ουσιοκρατική οντολογία αλλά και για ένα αντι-ουσιοκρατικό αναλυτικό πλαίσιο του εθνικισμού και της εθνοτικότητας: η βασική αντίθεσή του είναι σε αυτό που αποκαλεί «ομαδιστική» [groupist] θέαση των φαινομένων αυτών, η οποία προσλαμβάνει τις ομάδες ως απόλυτα οριοθετημένα, εσωτερικά αδιαφοροποίητα μπλοκ και τις ανάγει σε «βασικούς παράγοντες της κοινωνικής ζωής, πρωταρχικούς πρωταγωνιστές των κοινωνικών συγκρούσεων και θεμελιώδεις μονάδες κοινωνικής ανάλυσης».⁵⁴ Πράγματι, αποτελεί διαδεδομένη πλάνη στη μελέτη του εθνικισμού και της εθνοτικής κινητοποίησης η τάση να θεωρείται το «έθνος» ή η «εθνοτική ομάδα» ως συλλογικός δρών, να μην προβληματοποιείται το κατά πόσον η δράση και η ιδεολογία των εθνικιστικών οργανώσεων ή των εθνοτικών ελίτ νομιμοποιείται από τον ευρύτερο πληθυσμό, και να μην προσδιορίζεται ποιος τελικά μιλάει (και δρα) στο όνομα της ομάδας. Αυτό που πρωταρχικά (και εύστοχα) έχει προτείνει ο Brubaker⁵⁵ είναι να εγκαταλειφθεί αυτή η υιοθέτηση των «πρακτικών κατηγοριών ως κατηγοριών ανάλυσης» – εν προκειμένω η αβασάνιστη αναλυτική χρήση των εννοιών «έθνος» ή «εθνοτική ομάδα» με τον ίδιο «φυσικοποιητικό» τρόπο που τους μετέρχονται τα κοινωνικά υποκείμενα (και δη οι εθνικοί ή εθνικιστές δρώντες). Όπως υποστηρίζει, θα πρέπει να σκεφτόμαστε το έθνος όχι ως συλλογικότητα αλλά ως πρακτική κατηγορία, όχι ως ουσία αλλά ως «θεσμοποιημένη μορφή» (ως «nationhood»), όχι ως οντότητα αλλά ως (ενδεχομενικό) γεγονός (ως «nationness»)⁵⁶.

Πολλοί μελετητές, που συντάσσονται με τον Brubaker αναφορικά με την αντι-ουσιοκρατική/κονστрукτιβιστική αναλυτική θέαση, έχουν παρατηρήσει ως προς τη χρήση ή μη των όρων «ταυτότητα» και «ομάδα» πως οι εθνοτικές ομάδες και τα έθνη δεν είναι λιγότερο ή περισσότερο πραγματικά από

53. R. Brubaker, «Neither Individualism Nor “Groupism”: A Reply to Craig Calhoun», *Ethnicities*, τόμ. 3, τχ. 4, 2003, σ. 554-555· R. Brubaker - F. Cooper, «Beyond “Identity”», *ό.π.*, σ. 1-2, 10, 14-21.

54. R. Brubaker, «Ethnicity without Groups», *European Journal of Sociology*, τόμ. 43, τχ. 2, 2002, σ. 164.

55. R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in New Europe*, *ό.π.*, σ. 14-15, και «Ethnicity without Groups», *ό.π.*, σ. 165-166.

56. R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in New Europe*, *ό.π.*, σ. 18, 21.

άλλες συλλογικές αναπαραστάσεις, όπως η «τάξη».⁵⁷ Το γεγονός πως, πράγματι, δεν υφίστανται εθνοτικές ή εθνικές (ή όποιες άλλες) ομάδες απόλυτα ομοιογενείς δεν συνεπάγεται –κατά την εύστοχη επισήμανση του Calhoun– πως δεν αναφέρονται σε συλλογικές ταυτότητες· το αντίστροφο θα σήμαινε πως οι «ταυτότητες» και οι «ομάδες» νοούνται μόνον ως αδιαμφισβήτητα οριοθετημένες και απόλυτα συμπαγείς.⁵⁸ Αυτή η θέση, θα προσθέταμε, παρότι εκκινεί από αντίθεση στην ουσιοκρατική/αρχεγονική κατανόηση της ταυτότητας, παραδόξως θα την επιβεβαίωνε, έστω αρνούμενη κάθε έννοια συλλογικής ταυτότητας. Ακόμη, το γεγονός ότι οι εθνικές αφηγήσεις εμπεριέχουν (ή βασίζονται σε) ιδεολογικές αντιφάσεις, ψευδείς ιστορικές συνέχειες, μύθους ή/και ανυπόστατες βιολογικές ή εν γένει ουσιοκρατικές κατανοήσεις του εθνικού δεσμού, δεν θα πρέπει να οδηγεί στην άποψη ότι οι εθνικές ταυτότητες είναι ψευδείς: «αποτελεί κοινωνιολογική παρανόηση να νομίζει κανείς πως η πραγματικότητα των εθνών εξαρτάται από την ακρίβεια των συλλογικών τους αναπαραστάσεων».⁵⁹ Επιπλέον, και πιο ουσιωδώς ίσως, ο Calhoun αντιτίθεται στην εγκατάλειψη (ή εξαιρετικά επιφυλακτική χρήση) των όρων «ταυτότητα» και «ομάδα» που πρότειναν οι Brubaker και Cooper –όπως, άλλωστε, και άλλοι μελετητές που αμφισβητούν την αναλυτική χρησιμότητα μιας τέτοιας κίνησης–⁶⁰ επειδή οι εθνοτικές ταυτότητες και ομάδες, ή έστω αυτά που οι άνθρωποι αποκαλούν έτσι, αποτελούν εκφράσεις *κοινωνικής αλληλεγγύης*. Είναι αδύνατο, συνεχίζει, να μην αποτελεί κανείς μέρος «συγκεκριμένων δικτύων συνανήκειν», και αυτή η συμμετοχή είναι πιο σημαντική και ζωτική για τα πιο αδύναμα στρώματα.⁶¹ Ο Tilly συμπληρώνει πως οι ταυτότητες «είναι κοινωνικές διευθετήσεις», οι οποίες μπορεί μεν να

57. P. Hossay, «Methodological Madness: Why Accounting for Nationalism and Many Other Political Phenomena Is Difficult for Social Scientists», *ό.π.*, σ. 180· M. Moore, *The Ethics of Nationalism*, *ό.π.*, σ. 13· U. Özkirimli, *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*, *ό.π.*, σ. 222.

58. C. Calhoun, «The Variability of Belonging: A Reply to Rogers Brubaker», *Ethnicities*, τόμ. 3, τχ. 4, 2003, σ. 565.

59. C. Calhoun, «“Belonging” in the Cosmopolitan Imaginary», *ό.π.*, σ. 547.

60. Βλ., για παράδειγμα, R. Abdelal - Y. Herrera - A. Johnston - R. McDermott, «Identity as a Variable», *Perspectives on Politics*, τόμ. 4, τχ. 4, 2006, σ. 695-696· Z. Csergo, «Do We Need a Language Shift in the Study of Nationalism and Ethnicity? Reflections on Rogers Brubaker’s Critical Scholarly Agenda», *Nations and Nationalism*, τόμ. 14, τχ. 2, 2008, σ. 395· C. Gilligan, «The Irish Question and the Concept ‘Identity’ in the 1980s», *Nations and Nationalism*, τόμ. 13, τχ. 4, 2007, σ. 613-614.

61. C. Calhoun, «“Belonging” in the Cosmopolitan Imaginary», *ό.π.*, σ. 536, 545.

είναι ενδεχομενικές και υποκείμενες σε διαπραγμάτευση, έχουν όμως σημαντικές και πραγματικές *συνέπειες*.⁶²

Αρα, θέσεις όπως του Calhoun και του Tilly μπορεί, όπως και στην περίπτωση του Brubaker, να μη θεωρούν μια ομάδα ενιαίο δρώντα, δεν παύουν όμως να αναγνωρίζουν πως παρ' όλα αυτά οι «ομάδες» αποτελούν βασικό συστατικό του κοινωνικού κόσμου. Πιο συγκεκριμένα, είναι η απώττητα των συνεπειών τους –για τη συγκρότηση δεσμών αλληλεγγύης, την παροχή ερμηνευτικών πλαισίων, την ικανοποίηση ή αποστέρηση οικονομικών και κοινωνικών αναγκών, την πολιτική συμμετοχή ή αποκλεισμό, τις πολιτισμικές, οικονομικές, πολιτικές ιεραρχίες– που καθιστά «πραγματικές» τις ταυτότητες και ομάδες.⁶³ Θα έλεγε, λοιπόν, κανείς ότι για τη σχεσιακή-κονστρουκτιβιστική θέαση οι (εθνοτικές και εθνικές) ταυτότητες είναι σημαντικές όχι ως «αληθινές», απτές οντότητες *αυτές καθαυτές*, αλλά επειδή η *επίκλιση*, η *ενεργοποίηση*, η ανάδειξή τους σε *κριτήριο κατανομής πόρων και αξιών*, η *άρθρωση συλλογικών διεκδικήσεων στο όνομά τους*, η *πολιτικοποίηση* και *θεσμοποίησή* τους επηρεάζουν –μέσω της κοινωνικής δράσης και αλληλεπίδρασης– τις συλλογικές αναπαραστάσεις και διεκδικήσεις, τις πολιτικές και οικονομικές διευθετήσεις, την ίδια την καθημερινότητα και τις «ευκαιρίες ζωής» των ατόμων.

Κάποιοι μελετητές έχουν προτείνει τρόπους για να αποφεύγονται οι ουσιοκρατικές συμπαραδηλώσεις του όρου «ταυτότητα». Εδώ θα αναφερθούμε σε δύο τέτοιες προτάσεις. Η πρώτη είναι των Abdelal κ.ά. οι οποίοι διακρίνουν δύο διαστάσεις των ταυτοτήτων: το *περιεχόμενο* και τη *διαμφισβήτηση*. Τα τέσσερα συστατικά του περιεχομένου όλων των συλλογικών ταυτοτήτων είναι: (α) οι καταστατικοί κανόνες μιας ταυτότητας, αυτοί δηλαδή που καθορίζουν τη συμμετοχή στην ομάδα και τη συμπεριφορά των μελών της· (β) οι κοινοί σκοποί για όλους τους φορείς της ταυτότητας· (γ) οι *απόψεις για τις άλλες ομάδες*, και (δ) τα *ερμηνευτικά σχήματα* που χρησιμοποιεί η ομάδα για να κατανοήσει τον εαυτό της και την κοινωνική πραγματικότητα. Η διαμφισβήτηση αναφέρεται στον «βαθμό συμφωνίας εντός της ομάδας» σχετικά με καθένα συστατικό του περιεχομένου.⁶⁴ Στην ίδια κατεύθυνση είναι και η δεύτερη πρόταση, του Andreas Wimmer, ο οποίος προτείνει να διακρίνουμε τρεις ιδιότητες των *ορίων* των (εθνοτικών) ταυτοτήτων: την *πολιτική*

62. C. Tilly, «Political Identities in Changing Polities», *ό.π.*

63. C. Calhoun, «“Belonging” in the Cosmopolitan Imaginary», *ό.π.*

64. R. Abdelal - Y. Herrera - A. Johnston - R. McDermott, «Identity as a Variable», *ό.π.*, σ. 696-700.

σημασία τους (το αν δηλαδή καθορίζουν τις πολιτικές συμμαχίες και οργανώνουν τους πολιτικούς ανταγωνισμούς), τον βαθμό «κλειστότητας» τους (το κατά πόσον δηλαδή είναι ευκρινή, καθώς και το πόσο σημαντικά είναι για την καθημερινή ζωή) και την *πολιτισμική διαφοροποίηση* που σηματοδοτούν (δηλαδή το κατά πόσον συμπίπτουν με σημαντικές πολιτισμικές διακριτικές τομές). Οι τρεις αυτές ιδιότητες είναι κυμαινόμενες και προσδιορίζουν τον βαθμό σταθερότητας ή ρευστότητας των ορίων της ταυτότητας.⁶⁵ Οι δύο αυτές αναλυτικές προτάσεις προβληματοποιούν το κατά πόσο μια ομάδα αποτελεί ενιαίο δρώτα και η ταυτότητα μετατρέπεται σε «μεταβλητή» ταυτόχρονα, όμως, δεν ωθούν στην αναλυτική εγκατάλειψη των όρων «ταυτότητα» και «ομάδα» και όλου του συνδλωτικού πλούτου τους.

Θα προβούμε σε κάποιες καταληκτικές παρατηρήσεις σχετικά με το ζήτημα της ταυτότητας εκκινώντας από την άποψη πως «κάθε σημαίνον αποτυγχάνει να αναπαραστήσει το υποκείμενο και αφήνει ένα υπόλοιπο».⁶⁶ Αυτή η αποτυχία «στη συγκρότηση κάθε ταυτότητας» πυροδοτεί συνεχώς νέες, πολλαπλές και ανταγωνιστικές μεταξύ τους, ποτέ απόλυτα επιτυχημένες προσπάθειες για ταύτιση, για πλήρωση δηλαδή της ελλιπούς ταυτότητας.⁶⁷ Άρα, ο ατελής και συγκρουσιακός χαρακτήρας της ταύτισης συνεπάγεται τη διαρκή ανα-δημιουργία και αναδιαπραγμάτευση της ταυτότητας.⁶⁸ Αυτή η θέση δεν εισηγείται βέβαια την απόλυτη σχετικοποίηση ή απουσία των ταυτοτήτων, ούτε (πρέπει να) υπαινίσσεται ότι οι πράξεις για αναζήτηση —ή εν ονόματι— μιας ταυτότητας στερούνται συνεπειών ή είναι ψευδεπίγραφες, μάταιες, προϊόντα μαζικής πλάνης, αφού ταυτότητα πλήρης και αληθινή δεν υπάρχει. Η θέση που υιοθετούμε εδώ, η οποία βασίζεται σε θέσεις συγγραφέων όπως οι Connolly, Laclau και Mouffe, εισηγείται ότι η ταυτότητα ως πιστή αναπαραστάση ενός συλλογικού υποκειμένου και ως συγκρότηση ενός απόλυτα συμπαγούς, διακριτού και σταθερού «εμείς» δεν πραγματώνεται ποτέ, όμως η αναζήτησή της και η προσπάθεια επίτευξής της αποτελεί μια από τις κε-

65. A. Wimmer, «The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory», *ό.π.*, σ. 976-985, 1003.

66. E. Laclau - L. Zac, «Minding the Gap: The Subject of Politics», στο E. Laclau (επιμ.), *The Making of Political Identities*, Verso, Λονδίνο 1994, σ. 32.

67. E. Laclau, «Introduction», στο E. Laclau (επιμ.), *The Making of Political Identities*, *ό.π.*, σ. 3. E. Laclau - L. Zac, «Minding the Gap: The Subject of Politics», *ό.π.*, σ. 32-33. C. Mouffe, *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 134. M. Sarup, *Identity, Culture and the Postmodern World*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 1996, σ. 175.

68. E. Laclau - L. Zac, «Minding the Gap: The Subject of Politics», *ό.π.*, σ. 16.

ντρικές κινητήριες δυνάμεις της κοινωνικής ζωής. Στο συλλογικό-κοινωνικό επίπεδο ο πάντοτε διαμφισβητούμενος και ποτέ ολοκληρωμένος «χαρακτήρας όλων των ταυτοτήτων [...] αποτελεί συνθήκη της διαχείρισης του ανολοκλήρωτου της κοινωνίας που αποκαλούμε πολιτική».⁶⁹

Η αναζήτηση της ταυτότητας είναι ταυτόχρονα αναπόφευκτη και ατελής, χωρίς αυτό να την καθιστά «απατηλή», αντίθετα απ' ό,τι ισχυρίζεται, για παράδειγμα, η Linda Bishai.⁷⁰ Η ταυτότητα αποτελεί *αιώνιο ζητούμενο* αλλά και *παραγωγό* ατομικών και συλλογικών προτιμήσεων, συμφερόντων, πρακτικών και δράσεων. Η θέση αυτή μπορεί να συνδυαστεί με την προαναφερθείσα «σχεσιακή» αντίληψη των ταυτοτήτων ως κοινωνικών διευθετήσεων, κοινωνικών σχέσεων και αναπαραστάσεων και ως παραγωγών συνάφειας και αλληλεγγύης. Η σχεσιακή αντίληψη συγκλίνει σε δύο βασικά σημεία με τη θέση που παρουσιάζουμε εδώ: πρώτον, ότι οι ταυτότητες δεν είναι αναπαραστάσεις (κοινωνικών) ουσιών· και, δεύτερον, ότι ο χαρακτήρας των (ατελών) ταυτοτήτων είναι μερικός και συγκεκριμένος, καθώς το διακύβευμα της εξουσίας είναι πάντοτε παρόν ποικιλοτρόπως. Δηλαδή, η αδυνατότητα μιας οριστικής, αληθινής ταυτότητας δεν συνεπάγεται σε καμία περίπτωση ότι δεν υπάρχουν κοινωνικά όρια (ακόμα κι αν αυτά επιδέχονται αλλαγές και ανα-διαπραγματεύσεις). Κάτι τέτοιο θα καθιστούσε ως μόνες δυνατές «ταυτότητες» αυτές που έχουν καθολικό χαρακτήρα. Όπως αναφέρει και ο Tilly, «οι πολιτικές ταυτότητες συνδέουν ανθρώπους με συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια και όχι με άλλα, [δεν είναι δηλαδή] καθολικές».⁷¹ Αν οι ταυτότητες δεν ήταν μερικές, η ίδια η πολιτική ως σύγκρουση –ταξική, ιδεολογική, εθνική, εθνοτική ή αποσχιστική– θα ήταν αδιανόητη.

69. Στο ίδιο, σ. 37, η έμφαση του γράφοντος.

70. L. Bishai, *Forgetting Ourselves: Secession and the (Im)possibility of Territorial Identity*, Lexington Books, Lanham 2004, σ. 155.

71. C. Tilly, «Political Identities in Changing Politics», *ό.π.*

ΤΟ ΑΚΕΛ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

Γιώργος Χαράλαμπος*

Η εργασία επιχειρεί να εξετάσει και να εξηγήσει την εξέλιξη της στάσης του ΑΚΕΛ απέναντι στο ζήτημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συμπεριλαμβανομένου και του αντίκτυπού της στην Κύπρο, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 έως και σήμερα. Λαμβάνει υπόψη τη σημασία των τοπικών και κομματικών ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ΑΚΕΛ, αλλά και τον διαχωρισμό μεταξύ πολιτικού προφίλ και προγραμματικών θέσεων. Έχοντας ως υπόβαθρο ένα επαναλαμβανόμενο θεωρητικό συμπέρασμα της βιβλιογραφίας σχετικά με τα κομμουνιστικά και ριζοσπαστικά κόμματα, η εμπειρική ανάλυση διεξάγεται υπό το πρίσμα του στρατηγικού διλήμματος ανάμεσα στην ιδεολογική συνέπεια και τον πολιτικό πραγματισμό, ένα δίλημμα το οποίο αυτά τα κόμματα φαίνεται πως έχουν αντιμετωπίσει από την αρχή της πορείας τους.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά και ριζοσπαστικά αριστερά κόμματα από την πραγματικότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) αντικατοπτρίζουν εκείνες που αντιμετώπισαν τα ίδια κόμματα από τις φιλελεύθερες, καπιταλιστικές δημοκρατίες των χωρών τους. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση συνεχίζει τα συστημικά ρεύματα που η κομμουνιστική ιδεολογία επιδιώκει να ανατρέψει και, μάλιστα, μέσω ενός μοντέλου που είναι κατά βάση νεοφιλελεύθερο¹ το οποίο αντικατοπτρίζει πρώτα και κύρια τα

* Ο Γιώργος Χαράλαμπος είναι Επισκέπτης Λέκτορας στο Τμήμα Δημοσιογραφίας του Πανεπιστημίου Frederick και Ειδικός Επιστήμονας στο Τμήμα Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κύπρου. Ο συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει τον Αντρέα Παναγιώτου και την Έλενα Χριστοφόρου για τα σχόλιά τους σε προηγούμενες εκδόσεις αυτής της εργασίας.

1. Βλ., ενδεικτικά, C. Hermann, «Neoliberalism in the EU», *Studies in Political Economy*, τόμ. 79, 2009, σ. 61-89. Για μια σειρά από μέτρα που έχουν προσδώσει στην Ε.Ε. νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα και έχουν ενσωματώσει πλήρως στην ευρωπαϊκή οικονομική πολιτική τη μονε-

συμφέροντα του δυτικού κεφαλαίου² και, ταυτόχρονα, δυσκολεύει τους μηχανισμούς ρήξης με το status quo, καθιστώντας αναποτελεσματική την επιδίωξη ριζοσπαστικής αλλαγής.³ Σε μεγάλο βαθμό, λοιπόν, προσομοιάζει στο ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα, υπό την έννοια ότι συνδυάζει την ελεύθερη αγορά με μια πολιτειακή δομή όπου η συναίνεση και η βαθμιαία αλλαγή συνιστούν τους κεντρικούς άξονες λειτουργίας του όλου μορφώματος. Έτσι, η αντιμετώπιση της Ε.Ε. από τα κομμουνιστικά κόμματα είναι ένα θέμα πιο γενικό και ιδεολογικο-πολιτικά καθοριστικό από ό,τι αφήνει να εννοηθεί η ισχνή παρουσία του στη μέχρι σήμερα βιβλιογραφία. Όπως υπενθυμίζει ο Przeworski –πράγμα που, όπως λέει, μπορεί να αποδοθεί στη προβληματική της κομμουνιστικής μεθόδου από θεωρητικούς όπως η Rosa Luxemburg–,

«η συμμετοχή στην αστική πολιτική δεν έπαψε ποτέ να προκαλεί διαφορές, δεδομένου ότι η ίδια η πράξη του “λαμβάνω μέρος” σε αυτό το σύστημα διαμορφώνει το κίνημα για τον σοσιαλισμό και τη σχέση του με τους εργαζομένους ως τάξη. Το επαναλαμβανόμενο ερώτημα είναι αν η συμμετοχή σε αστικούς οργανισμούς μπορεί να οδηγήσει σε σοσιαλισμό, ή “πρέπει” να ενισχύει την καπιταλιστική τάξη».⁴

Με παρόμοιο τρόπο, στη συγκεκριμένη περίπτωση του ζητήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το ερώτημα που προκύπτει για τα κομμουνιστικά και ριζοσπαστικά αριστερά κόμματα είναι κατά πόσο η αποδοχή του πολιτικού και προγραμματικού πλαισίου της ως δεδομένη πραγματικότητα και η συμμετο-

---

ταριστική αντίληψη για την οικονομία, βλ. B. Rosamond, «Imagining the European Economy: Competitiveness and the Social Construction of Europe as an Economic Space», *New Political Economy*, τόμ. 7, τχ. 2, 2002, σ. 157-77, και M. Jespen - A.S. Pascual, «The European Social Model: An Exercise in Decostruction», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 15, τχ. 3, 2005, σ. 231-245.

2. P. Anderson, «Depicting Europe», *London Review of Books*, τόμ. 29, τχ. 18, 2007, σ. 13-21.

3. P. Mair, «Political Opposition and the European Union», *Government and Opposition*, τόμ. 42, τχ. 1, 2007, σ. 1-17.

4. A. Przeworski, «Social Democracy as a Historical Phenomenon», *New Left Review*, 1980, σ. 27-58. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στην ιδεολογική καθαρότητα και τον πραγματισμό εντοπίζεται ήδη στις διαμάχες του εργατικού κινήματος πριν από την Οκτωβριανή επανάσταση. Μπορεί κανείς γενικά να πει πως, τότε, την επαναστατική γραμμή της καθαρότητας (στην πράξη και τη θεωρία) εκπροσωπούσαν οι αναρχικοί ενώ οι σοσιαλδημοκράτες έτειναν προς τον πραγματισμό. Βλ. G. Arrighi, «Marxist Century, American Century: The Making and Remaking of the Labour Movement», *New Left Review*, τόμ. 1, τχ. 79, 1990, σ. 29-64.

χή των κομμουνιστών στους θεσμούς της, αναιρεί τη δυναμική του αγώνα ενάντια στον χαρακτήρα που αυτή έχει και στην ιδεολογία που την υποκινεί.

Με εκλογικούς όρους, τέτοια ερωτήματα συνοψίζονται στην επιβεβλημένη διαπάλη μεταξύ αυτών που ο Kitschelt αποκάλεσε «λογική της εκπροσώπησης των εκλογέων» (ουσιαστικά των «ψήφων διαμαρτυρίας», αν όχι και κατά κύριο λόγο των ψήφων της εργατικής τάξης) και «λογική του εκλογικού ανταγωνισμού» (δηλαδή πιο απομακρυσμένων από την ιδεολογία του κόμματος ψηφοφόρων).⁵ Κατά πόσο, σε ένα συγκεκριμένο κομματικό σύστημα, πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στις ιδεολογικές πεποιθήσεις ή έμφαση σε συγκεκριμένες πολιτικές και εκλογικούς στόχους –πράγμα που είναι η καλύτερη εναλλακτική λύση σε μια δεδομένη χρονική στιγμή– ήταν και παραμένει το βασικό σημείο τριβής και διαφωνιών εντός και μεταξύ των κομμουνιστικών κομμάτων αλλά και ευρύτερα στην Αριστερά. Όπως το θέτει ο Dunphy, «[...] η διαφορά μεταξύ “μινιμαλιστών” και “μαξιμαλιστών”, “μεταρρυθμιστών” και “επαναστατών” [...] είναι μία από εκείνες τις ατέλειωτες συζητήσεις περί διαφορών που είναι τόσο οκείες σε όποιον έχει ποτέ εμπλακεί στην αριστερή πολιτική, όσο και το αγαπημένο τους παλιό μάλλινο πουλόβερ».⁶ Αυτή ήταν και μια από τις βασικότερες διαφορές μεταξύ των Ευρωκομμουνιστών και των υπολοίπων Κ.Κ. μόλις πριν από τρεις δεκαετίες.⁷

Ως εκ τούτου, η μελέτη της στάσης των κομμουνιστικών κομμάτων έναντι της Ευρωπαϊκής Ένωσης βρίσκεται στην καρδιά ενός στρατηγικού διλήμματος που χαρακτηρίζει και τροφοδοτεί την κομμουνιστική θεωρία και πολιτική πρακτική στο μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα ως και τις μέρες μας. Όπως, ενδεχομένως, όλα τα κόμματα των οποίων η ταυτότητα ενσωματώνει μια πρόκληση για την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, έτσι και τα κομμουνιστικά μπορεί να είναι πιο εποικοδομητικό να μελετηθούν σαν να αντιμετωπίσαν και να συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν μια ενδιαφέρουσα και θεωρητικά δαιδαλώδη επιλογή μεταξύ της ιδεολογικής συνέπειας και του πραγματισμού (δηλαδή των οφελημάτων της «εποικοδομητικής» εμπλοκής).⁸ Ενώ το εν λό-

5. H. Kitschelt, *The Logics of Party Formation: Ecological Politics in Belgium and West Germany*, Cornell University Press, Ithaca 1989.

6. R. Dunphy, *Contesting Capitalism: Left Parties and European Integration*, Manchester University Press, Manchester 2004, σ. 13.

7. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 53-71 και D.S. Bell, «Western Communist Parties and the European Union», στο J. Gaffney (επιμ.), *Political Parties and the European Union*, Routledge, Λονδίνο 1996, σ. 220-235.

8. Αυτό το θεωρητικό σχήμα έχει αποτελέσει εργαλείο ανάλυσης ή εστιακό σημείο σε μελέτες άλλων κομματικών οικογενειών που διαθέτουν αντι-ουστημικά χαρακτηριστικά, όπως στην

γω δίλημμα δεν έχει χρησιμοποιηθεί ως θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης για αυτά τα κόμματα, εμφανίζεται συχνά στην ιστοριογραφία του δυτικοευρωπαϊκού κομμουνιστικού κινήματος. Ο Cris Shore στη μελέτη του για το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (ΙΚΚ) έθεσε τον εξής προβληματισμό:

«Το μεγάλο δίλημμα για το ΙΚΚ και, ίσως, για όλα τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα είναι η φαινομενικά άλυτη σύγκρουση [...] μεταξύ της “κομμουνιστικής” τους ταυτότητας και της επιδίωξής τους για νομιμότητα μέσα στα δημοκρατικά, κοινοβουλευτικά συστήματα όπου λειτουργούν. Το ερώτημα είναι κατά πόσον ο ευρωπαϊκός κομμουνισμός μπορεί να επιτύχει χωρίς να αυτοαναιρεθεί».⁹

Παρόμοιου προσανατολισμού είναι και η διαπίστωση του Ralph Miliband, σε σχέση με το φαινόμενο του ευρωκομμουνισμού:

«[...] ακόμα και όταν η συμμετοχή [στην κυβέρνηση] δεν τίθεται σαν ζήτημα, η διπλή ιδιότητα των μεγάλων κομμάτων της εργατικής τάξης με σοβαρούς σοσιαλιστικούς στόχους τείνει να δημιουργεί δύσκολα προβλήματα γι' αυτά τα κόμματα μέσα στο πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας [...] Ο κίνδυνος είναι ότι οι ηγέτες του κόμματος θα τείνουν να τα επιλύσουν με το να αφήνονται στη σοσιαλδημοκρατικοποίηση».¹⁰

Ακόμα και αν τα θεωρητικά πλαίσια ανάλυσης που έχουν χρησιμοποιηθεί για την εμπειρική διερεύνηση της στρατηγικής των πολιτικών κομμάτων είναι διαφορετικά από εκείνο που χρησιμοποιεί ετούτη η εργασία, η σημασία του εν λόγω διλήμματος για τα κομμουνιστικά και ριζοσπαστικά αριστερά κόμματα φαίνεται να υποβόσκει. Σε ένα πρόσφατο βιβλίο για τις εμπειρίες υποστήριξης της κυβέρνησης ή συμμετοχής σε κυβερνητικό συνασπισμό των ευρωπαϊκών ριζοσπαστικών αριστερών κομμάτων, οι Olsen κ.ά. χρησιμοποιούν το (ευρέως διαδομένο) θεωρητικό πλαίσιο των τριών στρατηγικών στόχων: της «ψηφοθηρίας» [vote seeking], της απόκτηση εξουσίας [office

---

περίπτωση των Πρασίνων και της Ε.Ε. ή, γενικότερα, στην περίπτωση της σοσιαλδημοκρατικής στρατηγικής, αν και σε κάθε «οικογένεια» έχει κωδικοποιηθεί διαφορετικά. Βλ., αντιστοίχως, E. Bomberg, *Green Parties and Politics in the European Union*, Routledge, Λονδίνο 1998, και A. Przeworski, «Social Democracy as a Historical Phenomenon», *ό.π.*

9. C. Shore, *Italian communism: the escape from Leninism: an anthropological perspective*, Pluto Press, Λονδίνο 1990.

10. R. Miliband, «Constitutionalism and Revolution: Notes on Eurocommunism», *The Socialist Register*, τόμ. Ι, τχ. xvi, 1978, σ. 168-169.

seeking] και της άσκησης δημόσιας πολιτικής βάσει των δικών τους προγραμματικών θέσεων [policy seeking].¹¹ Σύμφωνα με αυτό το πλαίσιο, τα πολιτικά κόμματα αντιμετωπίζουν δύσκολες επιλογές μεταξύ αυτών των τριών στόχων και συνήθως δίνουν προτεραιότητα σε έναν εξ αυτών. Όμως, όπως εξηγούν οι συγγραφείς, εντός και αυτού του πλαισίου, είναι ευδιάκριτο το προαναφερθέν δίλημμα:

«Η διεύρυνση των στόχων ενός κόμματος, έτσι ώστε να συμπεριληφθεί σε αυτούς και η απόκτηση εξουσίας, οδηγεί και σε κάποια έμφαση στη μεγιστοποίηση ψήφων αφού, χωρίς μια καλή εκλογική πορεία, το κόμμα δεν μπορεί να ελπίζει στη συμμετοχή στην κυβέρνηση [...] Οι στόχοι της μεγιστοποίησης των ψήφων και της απόκτησης εξουσίας, με τη σειρά τους, οδηγούν σχεδόν πάντοτε στην υποβάθμιση των προγραμματικών στόχων, τουλάχιστον στην ιδεολογικά γνησιότερη μορφή τους. Ως εκ τούτου, τα [ριζοσπαστικά] αριστερά κόμματα τείνουν να απο-ριζοσπαστικοποιούνται μέσα στον χρόνο [...] Η πρόκληση είναι να συνεχίσουν να αρθρώνουν μια διακριτή πολιτική πρόταση και ένα σύνολο καθαρών προγραμματικών αρχών· την ίδια ώρα, πρέπει να είναι ικανά να τα συμβιβάσουν έτσι ώστε να εξασφαλίσουν μια θέση που τους δίνει την εξουσία να εφαρμόσουν τις πολιτικές τους. Τα [ριζοσπαστικά] αριστερά κόμματα έχουν αρκετή επίγνωση αυτού του διλήμματος» (η έμφαση του γράφοντος).¹²

Έτσι, λοιπόν, είτε ένα κομμουνιστικό ή ριζοσπαστικό αριστερό κόμμα δώσει απόλυτη προτεραιότητα στην «ψηφοθηρία» είτε προσθέσει στους βασικούς του στόχους και τη συμμετοχή στην εκτελεστική εξουσία, θα αντιμετωπίσει ένα δίλημμα μεταξύ της ιδεολογικής συνέπειας και του πραγματισμού. Και οι δύο επιλογές που διαθέτει εμπεριέχουν αρνητικά στοιχεία: η πρώτη ενδέχεται να το αφήσει εκτός κυβέρνησης και με λιγότερες ψήφους απ' όσες ιδεωδώς θα ήθελε, προκειμένου να μπορέσει να δημιουργήσει μια δυναμική έστω και προς τη βαθμιαία αλλαγή· η δεύτερη ενδέχεται να το απομακρύνει από την κομμουνιστική του ταυτότητα, δημιουργώντας απογοήτευση στον «σκληρό πυρήνα» του χωρίς καν να εξασφαλίζεται πλήρως η εκλογική επιτυχία. Με άλλα λόγια, η επιλογή του μετριασμού της ιδεολογίας δεν είναι πάντοτε επιτυχημένη φόρμουλα για να επιλυθεί το πρόβλημα της εκλογικής αποτυ-

11. J. Olsen - M. Koss - D. Hough, *Left Parties in National Governments*, Palgrave, Basingstoke 2010. Βλ., επίσης, W.C. Muller - K. Strom, *Policy, office, or votes: How political parties in Western Europe make hard decisions*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

12. J. Olsen - M. Koss - D. Hough, *Left Parties in National Governments*, ό.π., σ. 11-12.

χίας ή της έλλειψης νομιμοποίησης ενός κομμουνιστικού κόμματος. Διαφορετικά, αυτό που εδώ αποκαλείται δίλημμα δεν θα ήταν τέτοιο στην πραγματικότητα, αλλά απλώς προσωρινό πρόβλημα με ξεκάθαρη και πάντοτε ανώδυνη λύση.

Στη συνέχεια, τοποθετούμε το αντικείμενο της έρευνας μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης του παραπάνω στρατηγικού διλήμματος και προσπαθούμε να απαντήσουμε τα δύο βασικά ερωτήματα που την απασχολούν. Το πρώτο είναι πώς έχει αντιμετωπίσει το ΑΚΕΛ τις προκλήσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης; Στην απάντηση σε αυτό το ερώτημα, λαμβάνονται υπόψη όχι μόνον τυχόν ουσιαστική μεταβολή των θέσεων του κόμματος σε σχέση με την Ε.Ε. και τον αντίκτυπό της στην Κύπρο, αλλά και η ενδεχόμενη τροποποίηση της εκφοράς ορισμένων κριτικών, όρων και θεμάτων, περιπτώσεις κατά τις οποίες είτε δόθηκε έμφαση είτε υποτονίστηκαν κάποια ζητήματα, ανάλογα με το εκτιμώμενο πολιτικό όφελος.¹³ Αυτό γίνεται λόγω του ότι η δημόσια προβολή ορισμένων θέσεων και η κομματική ρητορεία δεν λειτουργούν σε ιδεολογικό κενό, αλλά είτε υποβαθμίζουν είτε τονίζουν τις πολιτικές επιλογές ενός κόμματος και οιοσδήποτε μεταβολές στις θέσεις του.¹⁴ Ο Robert Ladrech, παραδείγματος χάριν, σε μια κλασική πλέον μελέτη του εξευρωπαϊσμού [Europeanization] των πολιτικών κομμάτων, κάνει τον διαχωρισμό μεταξύ της αλλαγής στη στρατηγική ενός κόμματος για το θέμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον κομματικό ανταγωνισμό [patterns of party competition] και της προγραμματικής αλλαγής [programmatic change], με την πρώτη να αναφέρεται στο προφίλ με το οποίο ένα κόμμα προσεγγίζει τους ψηφοφόρους και τη δεύτερη σε πιο συγκεκριμένες θεματικές προτάσεις και αντι-προτάσεις πολιτικής.¹⁵ Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, λαμβάνεται υπόψη ότι το ΑΚΕΛ, όπως

13. Σε σχέση με την Ευρώπη ως πολιτικό όπλο ή μη, βλ. M. Steenbergen - D.J. Scott, «Contesting Europe? The Salience of European Integration as a Party Issue», στο G. Marks - M. Steenbergen (επιμ.), *European Integration and Political Conflict*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, σ. 165-192 και A. Batory, «Hungarian Party Identities and the Question of European Integration», Working paper 49, Sussex European Institute.

14. Βλ., για παράδειγμα, M. Tavits, «Policy Positions, Issue Importance, and Party Competition in New Democracies», *Comparative Political Studies*, τόμ. 41, τχ. 1, 2008, σ. 48-72.

15. R. Ladrech, «Europeanisation and Political Parties: Towards a Framework for Analysis», *Party Politics*, τόμ. 8 τχ. 4, 2002, σ. 389-403. Για ένα παρόμοιο τύπου διαχωρισμό, βλ. N. Conti - L. Verzichelli, «The European dimension of political discourse in Italy. A longitudinal analysis of party preferences (1950-2001)», Occasional papers of CIRCaP, Centre for the Study of Political Change, Siena 2003. Βλ. επίσης G. Charalambous, «Realignment and Entrenchment: The Europeanisation of Rifondazione Comunista», *Perspectives on European Politics and Society*, τόμ. 12, τχ. 1, 2011, σ. 29-51.

και άλλα ριζοσπαστικά αριστερά κόμματα, δεν είναι απλώς μια ομάδα από ιδεολόγους αλλά πραγματικός πολιτικός δρων, που συμμετέχει σε μία ρευστή κατάσταση συνεχούς εκλογικού ανταγωνισμού και προσπαθεί να ισοζυγίσει, όπως και άλλα κόμματα, διάφορους στρατηγικούς στόχους.¹⁶ Έτσι και η μέλητη των ριζοσπαστικών αριστερών κομμάτων πρέπει να είναι ανάλογη, δίνοντας σημασία τόσο στην ιδεολογική όσο και στην πολιτική πτυχή της ευρωπαϊκής τους πολιτικής και γενικότερα της πορείας τους. Γι' αυτόν τον λόγο –ουσιαστικά, λόγω της θεωρητικής πιθανότητας ένα κόμμα να διατηρήσει τις προγραμματικές του θέσεις σε μια σειρά από ζητήματα, αλλά ταυτόχρονα να αποφεύγει συχνές και δημόσιες αναφορές σε αυτές–, ενσωματώνεται και χρησιμοποιείται σε αυτή την εργασία ο διαχωρισμός του Ladrech.

Το δεύτερο ερώτημα είναι ποιοι παράγοντες έχουν καθορίσει ή επηρεάσει τη στάση του ΑΚΕΛ απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση; Δεδομένων των εμπειρικών παρατηρήσεων που θα ακολουθήσουν (ότι η στάση του ΑΚΕΛ απέναντι στην Ε.Ε. είτε έχει αλλάξει –με τον ένα ή τον άλλο τρόπο– είτε όχι), τι εξηγεί αυτή την αλλαγή/σταθερότητα; Είναι σαφές πως η πορεία των κομμουνιστικών και άλλων ριζοσπαστικών αριστερών κομμάτων, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, ευνόησε στις περισσότερες περιπτώσεις έναν αυξανόμενο ρεφορμισμό και επέβαλε, συνεπώς, μια μετριοπάθεια ως προς την κομμουνιστική και ριζοσπαστική ταυτότητα¹⁷ και τη μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία.¹⁸ Σε αυτό συνετέλεσαν αρκετές κοινές δομικές και άλλες αλλαγές στις παραμέ-

16. Για παράδειγμα, T. Bale - R. Dunphy, «In from the Cold: Left Parties, Policy, Office and Votes in Advanced Liberal Democracies since 1989», paper presented at the 57th Political Studies Association Annual Conference, Bath UK, 2007.

17. Για παράδειγμα, G. Benedetto - L. Quaglia, «The Comparative Politics of Communist Euroscepticism in France, Italy and Spain», *Party Politics*, τόμ. 3, τχ. 4, 2007, σ. 478-499. J. Botella - L. Ramiro, «The Crisis of West European Communist Parties and their Change Trajectories: Communists, Post-Communists, Ex-Communists», στο J. Botella - L. Ramiro (επιμ.), *The Crisis of Communism and Party Change: The Evolution of West European Communist and Post-Communist Parties*, Institut de Ciències Polítiques I Social, Βαρκελώνη 2003, σ. 248. K. Hudson, *European Communism since 1989: Towards a New European Left?*, Palgrave, Basingstoke 2000. D. Sassoon, «Fin-de-Siècle Socialism: The United Modest Left», *New Left Review*, τχ. 227, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1998, σ. 88-96. P. Heywood, «The West European Communist Movement: Of Chance and Death and Mutability», στο M.J. Bull - P. Heywood (επιμ.), *West European Communist Parties After the Revolutions of 1989*, Macmillan, Λονδίνο 1994, σ. xviii. R.N. Tannahill, *The Communist Parties of Western Europe: A Comparative Study*, Greenwood Press, Λονδίνο 1978.

18. Για παράδειγμα, C. Boggs, *The Impasse of European Communism*, Westview, Boulder Co. 1982.

τρος που διέπουν την εγχώρια και διεθνή πολιτική σκηνή (μετατόπιση της σοσιαλδημοκρατίας προς το Κέντρο, ελιγμοί της σοβιετικής πολιτικής και, εν τέλει, η διάλυση του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, μεταβολές στην κοινωνική βάση των συγκεκριμένων κομμάτων κ.λπ.). Ωστόσο, έχουν διατηρηθεί αρκετές διαφορές μεταξύ των αντιλήψεων αυτών των κομμάτων για την ιδέα, τον ρόλο και το μέλλον της Ε.Ε., οι οποίες οδηγούν σε διαφορετικές λύσεις του προαναφερθέντος διλήμματος ανά περίπτωση και χρονική περίοδο. Γι' αυτό, για κάποια κόμματα, οι προγραμματικές κατευθύνσεις και η πολιτική συμπεριφορά για το θέμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης αντανακλούν τις εκλογικές αντιδράσεις στις πολιτικές αναγκαιότητες της στιγμής ή της «εποχής», ενώ για άλλα αντανακλούν περισσότερο τις ιδεολογικές τους αρχές.¹⁹ Ταυτόχρονα, πρέπει επίσης να υπάρχουν λόγοι για τους οποίους κόμματα με παρόμοια ιδεολογία και οπτικές απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ακολουθούν διαφορετικά μονοπάτια στον πολιτικό ανταγωνισμό, αλλάζουν στάση ή παραμένουν σταθερά και έχουν διαφορετικές εκλογικές τύχες. Γι' αυτό είναι εξίσου σημαντικό να εξηγηθεί ποιες τοπικές ή κομματικές ιδιαιτερότητες αποτελούν παράγοντες που καθορίζουν τη στάση ενός κόμματος για το ζήτημα της Ε.Ε. και το διαφοροποιούν από άλλα αδελφά κόμματα. Υποθέτουμε ότι το τοπικό πλαίσιο και οι κομματικές ιδιαιτερότητες είναι ζωτικής σημασίας για τον καθορισμό ή τον επηρεασμό της στάσης ενός κόμματος απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, είτε ως ανεξάρτητη μεταβλητή που καθορίζει αυτόνομα τη στάση του για το εν λόγω θέμα²⁰ είτε ως ενδιάμεση μεταβλητή που διαμεσολαβεί μεταξύ ενός εξωτερικού ερεθίσματος και της όποιας τελικής αντίδρασης.²¹

Η εμπειρική ανάλυση επικεντρώνεται στην περίοδο από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 μέχρι σήμερα, κατά την οποία η προβολή της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στην κυπριακή εσωτερική πολιτική αυξάνεται λόγω των διασυνδεδεμένων διαδικασιών της αίτησης, της διαπραγμάτευσης και της ένταξης στην Ένωση. Επιπλέον, κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια αυτής της περιό-

19. Βλ. L. Hooghe - G. Marks - C.J. Wilson, «Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?», *Comparative Political Studies*, τόμ. 35, τχ. 8, 2002, σ. 965-989 και G. Charalambous, «Realignment and Entrenchment: The Europeanisation of Rifondazione Comunista», ό.π.

20. Βλ. K. Johansson - T. Raunio, «Partisan Responses to Europe: Comparing Finnish and Swedish Political Parties», *European Journal of Political Research*, τόμ. 39, τχ. 2, 2011, σ. 225-49.

21. Βλ. R. Ladrech, «Europeanization and political parties», *Living Reviews in European Governance*, τόμ. 4, τχ. 1, 2009, σ. 1-21 και P. Pennings, «An Empirical Analysis of the Europeanization of National Party Manifestos, 1960-2003», *European Union Politics*, τόμ. 7, τχ. 2, 2006, σ. 257-270.

δου, μια εξωτερική καθοδηγητική δύναμη (η ΕΣΣΔ), δεν επηρεάζει πλέον την ευρωπαϊκή πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων, εξ ου και η μελέτη τους ως αυτόνομους πολιτικούς δρώντες είναι πιο καρποφόρα, δεδομένου ότι πλέον η εσωτερική τους δυναμική και οι κομματικές δομές δύνανται να έχουν μια πιο ουσιώδη επίδραση στη στρατηγική και την ταυτότητά τους οι οποίες, με τη σειρά τους, θα είναι πιο αυτόνομες και τοπικά προσαρμοσμένες. Ταυτόχρονα, η συμπερίληψη της περιόδου αμέσως πριν από την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για να καταλάβει κανείς τις επιπτώσεις των γεγονότων του 1989-1991 στη στάση του ΑΚΕΛ για το ζήτημα της Ε.Ε. και για να καταστεί έτσι εφικτό να γίνουν αντιπαραβολές με τις τοπικές και κομματικές ιδιαιτερότητές του.

Τα εμπειρικά στοιχεία έχουν συλλεγεί από εκλογικά μανιφέστα, συνεδριακές αποφάσεις, δελτία Τύπου, ανώνυμες συνεντεύξεις με κομματικά στελέχη και δευτερογενείς πηγές. Το επόμενο μέρος της εργασίας συνοψίζει τις ιδιαιτερότητες του ΑΚΕΛ εξηγώντας γιατί η περίπτωση του χρήζει σημασίας. Ακολούθως, εξετάζεται η στάση του απέναντι στην Ε.Ε. και την επίδρασή της στην Κύπρο σε τρεις περιόδους. Αρχικά, όμως, σκιαγραφείται εν συντομία η στάση του κόμματος πριν από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, σε μια προσπάθεια να παραχθεί ένα πρότυπο με βάση το οποίο θα αξιολογηθούν τα πιο σημαντικά σημεία της αλλαγής της στάσης αυτής (για παράδειγμα, το Συνέδριο του 1995) και θα εκτιμηθεί η έκταση των μεταγενέστερων αλλαγών. Το συμπερασματικό μέρος επιστρέφει στα ερωτήματα της έρευνας και συζητά τις θεωρητικές και πρακτικές συνέπειες της εξέλιξης της στάσης του ΑΚΕΛ έναντι της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

2. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΕΛ

Ως περίπτωση του δυτικού κομμουνισμού, το ΑΚΕΛ έχει ορισμένες ιδιαιτερότητες σε σχέση με τα ευρωπαϊκά ομόλογά του κόμματα. Στο πλαίσιο ενός διαιρεμένου νησιού, πρωταρχική και διαρκής ανησυχία του ήταν και είναι το κυπριακό πρόβλημα. Αυτό αποτελεί το βασικό συστατικό στοιχείο της διαχρονικής στρατηγικής του η οποία είχε εξαρχής ως προτεραιότητα την επανένωση του νησιού και όχι τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό.²² Ως εκ τούτου, η πορεία του ήταν διαφορετική από εκείνη των άλλων κομμουνιστικών

22. G. Charalambous, «AKEL: un profile socio-politique», στο J.-M. De Weale - D.-L. Seiler (επιμ.), *Les Partis de la Gauche Anticapitaliste en Europe*, Economica, Παρίσι 2011.

δυνάμεων για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή υπήρχε μια τοπική, ιδεολογική αιτιολόγηση για να δοθεί προτεραιότητα σε κάτι άλλο εκτός από τους μαρξιστικούς-λενινιστικούς στόχους και να προτιμηθεί η συναίνεση έναντι της αντιπαράθεσης, έτσι ώστε να ολοκληρωθεί το πρώτο «στάδιο αγώνα» προτού μεταβεί στο επόμενο.²³ Εξάλλου, στο πλαίσιο της ύπαρξης του κυπριακού προβλήματος, η υποστήριξη προς το ΑΚΕΛ δεν εξαρτάται αποκλειστικά από το αν το εκλογικό σώμα γέρνει προς τον σοσιαλισμό ή τον φιλελευθερισμό. Το κυπριακό πρόβλημα συνιστά έναν δεύτερο άξονα ανταγωνισμού ο οποίος συμπληρώνεται και, κάποιες φορές, επικαλύπτεται από τον άξονα Αριστερά-Δεξιά, παρέχοντας στα κυπριακά κόμματα την ευχέρεια για ανάλογους τακτικούς ελιγμούς και στο εκλογικό σώμα ένα επιπρόσθετο ζήτημα βάσει του οποίου διαμορφώνει γνώμη ή πρόθεση ψήφου.²⁴

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι το κόμμα ξεχωρίζει για τις εξαιρετικές εκλογικές επιτυχίες του που είναι υπέρτερες εκείνων των ευρωπαϊών ομολόγων του μετά το 1989. Ο μέσος όρος του στις βουλευτικές εκλογές, από το 1976 όταν το κυπριακό κομματικό σύστημα είχε λίγο-πολύ σταθεροποιηθεί, είναι 31,7%, με ποσοστά σταθερά πάνω από 30% από το 1991 ως και σήμερα.²⁵ Έχει, δηλαδή, ένα βεληκεές που φτάνει σχεδόν το ένα τρίτο του εκλογικού σώματος. Ο πρώην γενικός γραμματέας του εξελέγη στην Προεδρία της Κυπριακής Δημοκρατίας το 2008, καθιστώντας το τον πρώτο (αυτοπροσδιοριζόμενο) κομμουνιστικό πολιτικό δρώντα που εισέρχεται στην εκτελεστική εξουσία ως κεντρική δύναμη. Για να ολοκληρωθεί η εικόνα, αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι η κοινωνική βάση του ΑΚΕΛ παραμένει σθεναρή. Η πυκνότητα των μελών του σε αναλογία με τους ψηφοφόρους του, που υπολογίζεται διαιρώντας την επίσημη συμμετοχή σ' ένα κόμμα με τους δικούς του ψηφοφόρους [M/V],²⁶ παρότι μειώνεται την τελευταία εικοσαετία, ήταν και παραμένει σε πολύ υψηλά επίπεδα, ακόμη και σε σύγκριση με τα νοτιοευρωπαϊκά κόμματα, όπου ο εν λόγω δείκτης είναι σχετικά υψηλός.²⁷ Τόσο τα μέλη όσο και

23. Για τα στάδια αγώνα, βλ. στο ίδιο' επίσης, ΑΚΕΛ, «Το Πρόγραμμα του ΑΚΕΛ», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 1962 και ΑΚΕΛ, «Διάλεξη Α: Το ΑΚΕΛ και η Πολιτική των Συμμαχιών», αδημοσίευτο κείμενο του Μορφωτικού Γραφείου του ΑΚΕΛ, 2002.

24. C. Christophorou, «Party Change and development in Cyprus (1995-2005)», *South European Society & Politics*, τόμ. 11, τχ. 3-4, 2005, σ. 513-542.

25. Το ποσοστό του 1976 (64,90%) εξαιρείται από τον υπολογισμό του μέσου όρου, διότι σε εκείνες τις βουλευτικές εκλογές το ΑΚΕΛ συνεργάστηκε με τα κεντρώα κόμματα.

26. Πρόκειται για μέλη [members] έναντι ψηφοφόρων [voters].

27. A. Bosco - L. Morlino, «What Changes in South European Parties? A Comparative Introduction», *South European Society and Politics*, τόμ. 11, τχ. 3, 2006, σ. 331-358.

οι ψηφοφόροι του προέρχονται από διάφορα τμήματα και τάξεις της κοινωνίας, παρά τη συγκριτική υπερεκπροσώπηση των χαμηλών και μικρομεσαίων στρωμάτων,²⁸ καθιστώντας το μαζικό κόμμα αλλά και εκφραστή συμφερόντων που δεν πλήττονται απαραίτητα από την ευρωπαϊκή πορεία της Κύπρου.

Οι ιδιαιτερότητες αυτές οδηγούν στην υπόθεση ότι το ΑΚΕΛ ανταποκρίνεται στις κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές και τις εξωτερικές εξελίξεις, όπως αυτή της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, με τρόπο που αντανakλά τα διαφοροποιητικά στοιχεία της περίπτωσης του, δηλαδή πραγματιστικά. Με άλλα λόγια, η περίπτωση του είναι «κρίσιμη» [critical case study]²⁹ για την αποκάλυψη των επιπτώσεων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στο διαρκές στρατηγικό δίλημμα των κομμουνιστικών και άλλων ριζοσπαστικών αριστερών κομμάτων. Διότι ο τρόπος που έχει επιλέξει τα τελευταία χρόνια να εξισορροπήσει την ιδεολογική συνέπεια με εκλογικές εκτιμήσεις, εν όψει της Ε.Ε. της οποίας τις αξίες και πολιτικές είχε διαχρονικά αντιμετωπίσει με ιδεολογική και πολιτική αντιπαλότητα, μπορεί να ρίξει φως στη μέγιστη πίεση που είναι πιθανό να επιφέρει ο πραγματισμός για τα ριζοσπαστικά κόμματα όσον αφορά την ευρωπαϊκή πολιτική τους. Αν αυτό το στρατηγικό δίλημμα δεν έχει επιλυθεί υπέρ του πραγματισμού στην περίπτωση της στάσης του ΑΚΕΛ απέναντι στην Ε.Ε., τότε είναι απίθανο να έχει επιλυθεί με ανάλογο τρόπο σε άλλες περιπτώσεις κομμουνιστικών και ριζοσπαστικών αριστερών κομμάτων. Οπότε θα απαιτείτο μια συνολικότερη επανεξέταση –με περισσότερη βαρύτητα στην ιδεολογία– τού γιατί οι κομμουνιστές όντως έχουν επιλέξει το μονοπάτι της «συμπόρευσης» και της «εποικοδομητικής συμμετοχής» στο ζήτημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

3. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΑΚΕΛ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

α, Πριν από το 1990

Από τη δεκαετία του 1960 και κατά τη διάρκεια της προεδρίας του αρχιεπισκόπου Μακαρίου, όταν η κυπριακή κυβέρνηση επιδίωκε εντατικά ένα καθεστώς σχέσεων με την ΕΟΚ, με απώτερο στόχο την επίτευξη τελωνειακής έ-

28. G. Charalambous, «AKEL: Un Profile Socio-politique», *ό.π.*

29. Βλ. B. Flyvbjerg, «Five Misunderstandings about Case-Study Research», *Qualitative Inquiry*, τόμ. 12, τχ. 2, 2006, σ. 219-245.

νωσης, το κόμμα ήταν γνωστό για τις αποφάσεις των συνεδρίων του που καταφέρονταν ενάντια στην Κοινότητα και τους στενούς δεσμούς με αυτή. Οι τρεις κύριοι λόγοι που συνέθεσαν την –εκ των υστέρων– επίσημη αιτιολόγηση του ΑΚΕΛ για την αντίθεσή του στην ένταξη στην ΕΟΚ/Ε.Ε. ήταν:

«Πρώτον, οι διεθνείς πολιτικές επιλογές της Κυπριακής Δημοκρατίας, δηλαδή η αδέσμευτη πολιτική της και η στήριξη στη βοήθεια της ΕΣΣΔ και των άλλων πρώην σοσιαλιστικών χωρών, έρχονταν σε σύγκρουση με τον χαρακτήρα της ΕΟΚ που, εκτός από οικονομικό συνασπισμό, αποτελούσε και την πολιτική προέκταση της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας στην Ευρώπη· δεύτερον, με τα οικονομικά δεδομένα που υπήρχαν, ένταξη στην ΕΟΚ θα συνεπαγόταν δυσμενέστερη ανταγωνιστική θέση της κυπριακής οικονομίας απέναντι στα ΕΟΚικά οικονομικά μεγαθήρια, με αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της κυπριακής βιομηχανίας και γεωργίας [...] και τρίτον, με τα τότε δεδομένα, κατά την αντίληψή μας, η πιθανή ένταξη στην ΕΟΚ ερχόταν σε σύγκρουση με τους μακροπρόθεσμους ιδεολογικούς μας προσανατολισμούς, στο πλαίσιο του παγκόσμιου συσχετισμού δυνάμεων όπως ήταν τότε διαμορφωμένος».³⁰

Το ΑΚΕΛ υιοθέτησε εχθρική στάση, η οποία προσέδωσε ιδεολογική χροιά στη ρητορεία του, με επίκεντρο την ανάγκη αντίστασης στην υποταγή στον ιμπεριαλισμό. Όπως και για τα κομμουνιστικά κόμματα άλλων ευρωπαϊκών κρατών (Ολλανδία, Γερμανία, Βέλγιο, Δανία, Αγγλία, Νορβηγία, Σουηδία, Ισλανδία, Φινλανδία, Ελλάδα και Ελβετία), ήταν σαφές ότι στη στάση του ΑΚΕΛ περιλαμβανόταν και η αντίθεση με την οικονομική ολοκλήρωση, ως μέρος της ευρύτερης δυσαρέσκειάς του με το καπιταλιστικό σύστημα και της πεποίθησής του ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση καθοδηγείται από αμερικανικά, νατοϊκά και ιμπεριαλιστικά συμφέροντα.³¹ Μια τέτοια στάση δεν φαίνεται να ήταν εκλογικά επιζήμια ή περιοριστική κατά τη διάρκεια της περιόδου στην οποία εμφανίστηκε. Παρά το γεγονός ότι πολεμήθηκε από τη Δεξιά, δεν υπήρχε κίνδυνος για συρρίκνωση των ποσοστών του κόμματος εξαιτίας της στάσης του στο θέμα αυτό, δεδομένου ότι η Σοβιετική Ένωση απολάμβανε καλή φήμη στους περισσότερους Κύπριους, λόγω της συμβολής της στην ήττα του φασισμού αλλά και των σημαντικών οικονομικών σχέσεων

30. ΑΚΕΛ, «Το 18ο Συνέδριο του ΑΚΕΛ: Υλικά και Ντοκουμέντα», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 1995, σ. 41.

31. N. McInnes, *The Communist Parties of Western Europe*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1975, σ. 82-83.

που είχε η Κύπρος με αυτή. Επιπλέον, η κυβέρνηση του Μακαρίου, αν και δεν ήταν ιδεολογικά εχθρική προς τον δυτικό κόσμο, αποφάσισε να μην ενταχθεί στο ΝΑΤΟ και υιοθέτησε μια ουδέτερη εξωτερική πολιτική, επίσημα υποστηρικτική στο Κίνημα των Αδεσμεύτων, κυρίως επειδή μια νατοϊκή σχέση θα παρεμπόδιζε τους τελικούς στόχους της συνταγματικής μεταρρύθμισης και της αυτοκυβέρνησης-ένωσης.³²

Αντί της τελωνειακής ένωσης, το ΑΚΕΛ τάσσονταν επί χρόνια υπέρ μιας απλής εμπορικής συμφωνίας με την ΕΟΚ, βάσει εκείνου που θεωρούσε ως αναπόφευκτη αναγκαιότητα: τη δημιουργία κάποιου είδους μη δεσμευτικών οικονομικών σχέσεων με τις κοινοτικές χώρες, χωρίς σημαντικούς οικονομικούς ή πολιτικούς περιορισμούς.³³ Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, όταν ο Δημήτρης Χριστόφιας είχε αντικαταστήσει τον Εζεκία Παπαϊωάννου ως γενικός γραμματέας του κόμματος και λίγο πριν από το Συνέδριο του 1990 που εδραίωσε την οργανωτική και ιδεολογική ανανέωση στο κόμμα, το ΑΚΕΛ εμφανιζόταν θετικό απέναντι στην ανάπτυξη τόσο πολιτικών όσο και οικονομικών σχέσεων με την Κοινότητα. Αλλά και πάλι, όχι με τη μορφή της τελωνειακής ένωσης, παρότι το ζήτημα αυτό δεν έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην προεκλογική εκστρατεία για τις προεδρικές εκλογές του 1988, όταν το ΑΚΕΛ υποστήριξε τον Γιώργο Βασιλείου. Πριν και μετά τις εκλογές, όμως, άσκησε έντονη κριτική. Το 1986, οι εκδόσεις του κόμματος αλλά και οι παρεμβάσεις των στελεχών του καταδείκνυαν αντίθεση στην τελωνειακή ένωση και την προοπτική ένταξης, στη βάση της υπεράσπισης των κύπριων εργαζομένων απέναντι στο ξένο, μεγάλο κεφάλαιο και τον δυτικό ιμπεριαλισμό.³⁴ Αντίστοιχα, και η στάση του απέναντι στην αίτηση της Κύπρου για ένταξη στην ΕΟΚ, που τελικά κατατέθηκε το 1990, ήταν τελείως αρνητική. Το ΑΚΕΛ προπαγάνδισε εναντίον και δημιούργησε αρνητικό κλίμα για τον πρόεδρο Βασιλείου,³⁵ στην κυβέρνηση του οποίου δεν είχε επίσημη συμμετοχή.

Μια από τις τελευταίες «εκστρατείες» προπαγάνδας ενάντια στην αίτηση ένταξης και τη μέχρι τότε ισχύουσα τελωνειακή ένωση έλαβε χώρα στα τέλη

32. Χ. Τσαρδανίδης, *Η Κυπριακή εξωτερική πολιτική: 1960- 1974*, Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, 2006, σ. 2-8.

33. Βλ., για παράδειγμα, ΑΚΕΛ, «Η Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά και η Θέση της Κύπρου», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 1963 και «Δημοσιογραφική Διάσκεψη του Γ.Γ. της Κ.Ε. του ΑΚΕΛ Δ. Χριστόφια, 13 Οκτώβρη 1989», *Νέος Δημοκράτης*, τχ. 48, 1989, σ. 26-40.

34. Π. Ήφαιστος - Χ. Τσαρδανίδης, *Οι Σχέσεις της Κύπρου με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες 1972-1990: Από τη Συμφωνία Σύνδεσης στην Αίτηση Ενταξης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1991, σ. 234.

35. Στο ίδιο, σ. 342, 374.

του 1989. Ο Χριστόφιας δήλωσε ότι το ΑΚΕΛ θα προσπαθούσε να μεταπέσει τον Βασιλείου ως προς την ένταξη επιστρατεύοντας τέσσερα επιχειρήματα: από πολιτική άποψη, η ένταξη θα σήμαινε αναίρεση της αδέσμευτης πολιτικής της Κυπριακής Δημοκρατίας· σε σχέση με την οικονομία, η κυπριακή οικονομία θα υποδουλωνόταν στο ξένο κεφάλαιο και θα επέρχονταν καταστροφικά αποτελέσματα για βασικούς τομείς της· κοινωνικά, οι εργαζόμενοι και οι μικρομεσαίοι θα αντιμετώπιζαν προβλήματα ανταγωνισμού· και τέλος, από πολιτισμική άποψη, θα απειλούνταν τα στοιχεία της κυπριακής ταυτότητας. Πέραν τούτων τονίστηκε και το άκαιρο της αίτησης για ένταξη, διότι η ΕΟΚ είχε κάνει σαφές, σύμφωνα με το ΑΚΕΛ, ότι δεν επρόκειτο να δεχθεί την αίτηση πριν από τη λύση του Κυπριακού. Ταυτόχρονα, δηλώθηκε πως αν υπήρχαν ενδείξεις πως με το πολιτικο-οικονομικό τίμημα της ένταξης θα λυνόταν το Κυπριακό, τότε το ΑΚΕΛ θα ήταν έτοιμο να τη συζητήσει.³⁶

Γενικότερα, τα άρθρα που εμφανίστηκαν στο θεωρητικό περιοδικό του κόμματος (*Νέος Δημοκράτης*) εκείνη την περίοδο επικεντρώνονταν στις οικονομικές και πολιτικές συνέπειες που θα υφίστατο η Κύπρος εάν επέλεγε να γίνει μέλος της ΕΟΚ και όχι σε επιχειρήματα για τον ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα της τελευταίας ή την ασυμφωνία μεταξύ της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και των μακροχρόνιων ιδεολογικών στόχων του ΑΚΕΛ. Από το 1990, οι αναφορές στο ζήτημα της τελωνειακής ένωσης αρχίζουν να αραιώνουν αισθητά και, μέχρι τις βουλευτικές του 1991, η σθεναρή αντίσταση στην ένταξη και η επιχειρηματολογία ενάντια στην τελωνειακή ένωση αποσύρονται από την προπαγάνδα του κόμματος. Ενδεικτικά, το πρόγραμμα του ΑΚΕΛ για τις βουλευτικές εκλογές του 1991 ανέφερε:

«Μέσα στην ΕΟΚ, υπάρχουν δυνάμεις και κυβερνήσεις που διάκινται ευνοϊκά στη λύση περιφερειακών προβλημάτων όπως το Παλαιστινιακό και το Κυπριακό, στη βάση των αρχών των Ηνωμένων Εθνών. Η Κύπρος πρέπει να μελετήσει σοβαρά τη διάταξη των δυνάμεων μέσα στην ΕΟΚ και, χωρίς αυταπάτες, να εργάζεται δραστήρια για αξιοποίηση των θετικών δυνατοτήτων που προσφέρονται».³⁷

Παρότι η παραμονή στο Κίνημα των Αδέσμευτων υποστηρίχθηκε, επισομάνθηκε επίσης:

36. «Δημοσιογραφική Διάσκεψη του Γ.Γ. της Κ.Ε. του ΑΚΕΛ Δ. Χριστόφια, 13 Οκτώβρη 1989», *ό.π.*, σ. 26-28.

37. ΑΚΕΛ, «Για Λευτεριά, Δημοκρατία, Πρόοδο: Η Δική μας Πρόταση», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 1991.

«Ταυτόχρονα, η Κύπρος σαν ευρωπαϊκή αδέσμευτη χώρα μπορεί να δραματίσει θετικό ρόλο στην οικοδόμηση του “κοινού ευρωπαϊκού σπιτιού”, ενός σπιτιού το οποίο μπορεί να στεγάζει όλα τα ευρωπαϊκά κράτη ανεξάρτητα από κοινωνικο-οικονομικό σύστημα. Είναι πια ξεκάθαρο ότι κανένα τμήμα της Ευρώπης δεν μπορεί ν’ αναπτυχθεί ανεξάρτητα από το άλλο ή, πολύ περισσότερο, σε βάρος του άλλου».³⁸

Στους κόλπους του κόμματος υπήρχε ήδη μια ανησυχία για το εν λόγω ζήτημα. Φαίνεται πως η ηγεσία είχε στο πίσω μέρος του μυαλού της ενδεχόμενη αλλαγή στη στάση του ΑΚΕΛ αν και η φύση και ο ρυθμός των εσωτερικών και εξωτερικών γεγονότων καθιστούσαν άκαιρη μια δεσμευτική αλλαγή. Όπως είπε ένα πρώην μέλος της Γραμματείας και του Πολιτικού Γραφείου του κόμματος: «Συζητήσαμε το θέμα της ένταξης [στην τότε ΕΟΚ] με τον Γενικό Γραμματέα, αλλά αποφασίσαμε να περιμένουμε λίγο περισσότερο».³⁹ Είναι ενδεικτικό πως η τελευταία φορά που το ΑΚΕΛ έθεσε ως επίσημα αιτήματα πολλά από τα δραστικά –για τη σημερινή οπτική– μέτρα που επί χρόνια διεκδικούσε ήταν στις συζητήσεις για τους προϋπολογισμούς του 1987 και 1988. Αυτή ήταν η κρίσιμη περίοδος κατά την οποία έγιναν οι πιο εμφανείς συμβιβασμοί σε βασικά θέματα όπως εθνικοποιήσεις, αυξήσεις των έμμεσων φόρων και αναδιανομή του εισοδήματος. Το ΑΚΕΛ έσπευσε να επανεξετάσει τα οικονομικά δεδομένα και τα ζητήματα που τέθηκαν επί τάπητος λόγω των σχέσεων με την ΕΟΚ μέσω συναντήσεων της Κεντρικής Επιτροπής και της δημοσιοποίησης ουσιαστικά αναθεωρημένων θέσεων.⁴⁰ Όπως είπε στη συνέντευξή του υψηλόβαθμο στέλεχος του κόμματος, «[τα τέλη της δεκαετίας του 1980] ήταν το τέλος της εποχής που διατυπώνονταν νέες απαιτήσεις και η αρχή της εποχής που ξεκίνησε η υπεράσπιση πιο παλιών κατακτήσεων».⁴¹

Στο διεθνές επίπεδο, απ’ όπου πήγαζε η ιδεολογική ασφάλεια και εκλογίκευση της στάσης του κόμματος για την ΕΟΚ, το ΑΚΕΛ μέχρι το 1989 δεν ακολούθησε πολιτική πορεία αντίστοιχη της συμπεριφοράς του στο εγχώριο κομματικό σύστημα. Δεν παρατηρούνται ιδεολογικά ευρείες διασυνδέσεις και συνεργασία πέραν εκείνων με τις σοσιαλιστικές δυνάμεις και τις χώρες του Κινήματος των Αδεσμεύτων. Ενώ στο εσωτερικό παρουσίασε μια πολιτι-

38. Στο ίδιο.

39. Συνέντευξη, Μάρτιος 2006, Λευκωσία.

40. «Δημοσιογραφική Διάσκεψη του Γ.Γ. της Κ.Ε. του ΑΚΕΛ Δ. Χριστόφια, 13 Οκτώβρη 1989», *ό.π.*, σ. 34.

41. Συνέντευξη, Οκτώβριος 2006, Λευκωσία.

κά συναινετική προσέγγιση με άλλα πολιτικά κόμματα και ιδεολογικά σχήματα (έστω και με την ταυτόχρονη προσπάθεια να διαφοροποιηθεί ιδεολογικά από όλους τους άλλους πολιτικούς δρώντες), οι συνεργασίες του ΑΚΕΛ σε διεθνές επίπεδο δεν έδειξαν σημάδια απόκλισης από τη σοβιετική εκδοχή της διεθνούς κομμουνιστικής αλληλεγγύης. Η προσέγγισή του ως προς τις διεθνείς σχέσεις ήταν η συνεχής και αδιάλειπτη προσήλωση στις υπάρχουσες κομμουνιστικές δυνάμεις που καθοδηγούνταν από την ΕΣΣΔ⁴² ενώ ταυτόχρονα προέβαλλε την τελευταία ως τον βασικό σύμμαχο της Κύπρου στο κυπριακό πρόβλημα.⁴³ Το διεθνές θεωρητικό περιοδικό *Προβλήματα της Ειρήνης και του Σοσιαλισμού*, που εκδιδόταν στην Πράγα, ήταν ο άξονας γύρω από τον οποίο στρέφονταν οι διεθνείς σχέσεις και οι εκδόσεις ιδεολογικού υλικού του ΑΚΕΛ. Με αυτό τον τρόπο, το κόμμα παρέμεινε σχετικά ασύνδετο για μεγάλο χρονικό διάστημα με τις δυνάμεις των άλλων «αναθεωρητικών» κομμουνιστικών κομμάτων στη διεθνή σκηνή πράγμα που οφειλόταν εν μέρει και στη στενή επαφή, σε επίπεδο ηγεσίας, και την οικονομική ενίσχυση από το ΚΚΣΕ, παρόλο που το τελευταίο επιδίωκε κατά διαστήματα καλές σχέσεις και με την Τουρκία.⁴⁴

Τα σεμινάρια και οι δραστηριότητες που ξεκινούσαν ως επί το πλείστον από την ΕΣΣΔ και, σε μικρότερο βαθμό, από τα άλλα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης, σταμάτησαν με τη διάλυση του σοσιαλιστικού μπλοκ και την εξαφάνιση του περιοδικού. Το ΑΚΕΛ, σύμφωνα με στέλεχος του Γραφείου Διεθνών Σχέσεων του κόμματος, «ως ένα κόμμα που ποτέ δεν ασχολήθηκε με ιδεολογικές συζητήσεις με άλλα κόμματα ή άλλους πολιτικούς παράγοντες» βρήκε εξαιρετικά δύσκολο αλλά και επιτακτικό να ανταποκριθεί στο επίπεδο των διεθνών συνεταιρισμών στα πρώτα του βήματα στη μεταψυχροπολεμική περίοδο.⁴⁵

β. Τα χρόνια της αλλαγής

Η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού άφησε το ΑΚΕΛ διεθνώς απομονωμένο αλλά και υπό την απειλή της ιδεολογικής «απο-νομιμοποίησης» στο εσωτερικό. Κατά τη διάρκεια του 17ου Συνεδρίου, το 1990, το κόμμα συνέδεσε τη μεταρρύθμιση του σοσιαλισμού με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και επεκτά-

42. Βλ. T.W. Adams, *AKEL: The Communist Party of Cyprus*, Hoover Institution Press, Καλιφόρνια 1971, σ. 156-179.

43. ΑΚΕΛ, «Η ΕΣΣΔ για το Κυπριακό», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 1988.

44. Βλ. T.W. Adams, *AKEL: The Communist Party of Cyprus*, ό.π.

45. Συνέντευξη, Οκτώβριος 2007, Βρυξέλλες.

θηκε σε ένα θερμό καλωσόρισμα της διεθνούς συνεργασίας.⁴⁶ Λίγο αργότερα (το 1991 και το 1994), συνδιοργάνωσε δύο διασκέψεις με το ΚΚΕ, στις οποίες ο κατάλογος των προσκεκλημένων ήταν ιδιαίτερα ευρύς λόγω της θεματολογίας για το ποια θα είναι τα επόμενα βήματα προς τα εμπρός για την Αριστερά. Ταυτόχρονα, επισήμανε την ανάγκη ενίσχυσης του καθεστώτος και της αποτελεσματικότητας του ΟΗΕ, επιμένοντας παράλληλα στο ότι η Κύπρος παρέμενε στο Κίνημα των Αδεσμεύτων, παρά τα προβλήματα που αυτό αντιμετώπιζε. Την ίδια ώρα, αρνιόταν αρκετά χαμηλόφωνα να αποδεχθεί την ένταξή της στην ΕΟΚ.

Δεδομένου ότι αυτή η εργασία ασχολείται και με τα επίπεδα προβολής της στάσης και των θέσεων του ΑΚΕΛ για την Ε.Ε., πρέπει να τονιστεί ότι το κόμμα δεν είχε ασχοληθεί ιδιαίτερα με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ ούτε και με τις πιθανές επιπτώσεις της στην κυπριακή οικονομία. Η βασική απάντησή του σε αυτή ήρθε με τη μορφή της κριτικής προς τη νεοεκλεγείσα δεξιά κυβέρνηση του Γλαύκου Κληρίδη, όταν το Πολιτικό Γραφείο του ΑΚΕΛ εξέδωσε μια επίσημη δήλωση επικρίνοντας μια σειρά μέτρων της Συνθήκης που συνδέονταν με οικονομικά μέτρα που προέβαλλε η κυβέρνηση. Αυτή η γενικότερη απουσία κριτικής μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή εάν λάβουμε υπόψη μας τη δεύτερη κατά σειρά στήριξη του ΑΚΕΛ στον [τότε προέδρο] Γιώργο Βασιλείου, ο οποίος διεκδικούσε τις επικείμενες εκλογές του 1993. Ενώ το κόμμα διαφώνησε δημοσίως με τον Πρόεδρο σχετικά με την απόφαση να ζητήσει η Κύπρος να γίνει μέλος της Ε.Ε., υποστηρίζοντας ότι η ένταξη δεν θα οδηγήσει σε αλλαγή της στάσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπέρ της Κυπριακής Δημοκρατίας στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων για το κυπριακό πρόβλημα και ότι η Ε.Ε. θα μπορούσε να βοηθήσει ούτως ή άλλως στην προσπάθεια της Κύπρου για μια δίκαιη λύση, δεδομένου ότι οι δύο ήταν συνδεδεμένες με την τελωνειακή ένωση,⁴⁷ οι διαμαρτυρίες δεν ήταν πολλές. Ένας υψηλόβαθμος τότε αξιωματούχος του κόμματος είπε σε συνέντευξή του ότι Βασιλείου και ΑΚΕΛ είχαν συναποφασίσει εκείνη τη χρονική στιγμή «να μην προωθηθεί η Ε.Ε. σε βασικό θέμα».⁴⁸ Ταυτόχρονα, ως παράγοντας που επέτρεψε στο ΑΚΕΛ να κρατήσει σχετικά ήπια στάση, δεν πρέπει να παραβλέπεται και η μικρή σημασία που δινόταν στο θέμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το εκλογικό σώμα.⁴⁹

46. ΑΚΕΛ, «Η Δική μας Αντίληψη για τον Σοσιαλισμό», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 1990, σ. 93.

47. Βλ., για παράδειγμα, ΑΚΕΛ, «Το 17ο Συνέδριο του ΑΚΕΛ: Υλικά και Ντοκουμέντα», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 1990, σ. 24-25.

48. Συνέντευξη, Οκτώβριος 2007, Λευκωσία.

49. Η συγκεκριμένη επισήμανση έγινε από υψηλόβαθμο στέλεχος του ΑΚΕΛ σε σχετική

Συνολικά και εκ των υστέρων η μεταστροφή σχετικά με το εν λόγω ζήτημα φαίνεται ότι ήταν επικείμενη. Πέρα από την προαναφερθείσα πολιτική στάση, και η οικονομική πολιτική του κόμματος αντικατόπτριζε συμβιβασμούς. Το πακέτο φορολογικής μεταρρύθμισης της κυβέρνησης Βασιλείου, το οποίο είχε ήδη κινηθεί προς την κατεύθυνση οικονομικά φιλελεύθερων και εναρμονιστικών με την ΕΟΚ μέτρων και δεν υιοθετούσε ορισμένα σημαντικά αιτήματα του ΑΚΕΛ, εγκρίθηκε από το κόμμα μετά από διαβούλευση με τις κομματικές ομάδες βάσης (ΚΟΒ), βάσει πρότασης της Κεντρικής Επιτροπής.⁵⁰ Επιπλέον, οι προτεινόμενες το 1993 λύσεις προκειμένου να μειωθούν οι δαπάνες του κράτους και να αυξηθούν τα έσοδα δεν αναφέρονταν σε αναδιανομή εκτός των ορίων που επέβαλλαν τα δεσμευτικά μέτρα της Ε.Ε. για τα κράτη-μέλη. Ουσιαστικά, περιλάμβαναν μέτρα τα οποία είτε ενθαρρύνθηκαν είτε απαιτήθηκαν από την Ε.Ε. ή, ακόμη, παρέμεναν στη διακριτική ευχέρεια κάθε χώρας προς αξιολόγηση: πρόσθετα μέτρα για την πάταξη της φοροδιαφυγής (που υπολογιζόταν σε 150 εκατομμύρια κυπριακές λίρες), καταβολή των οφειλόμενων φόρων, πρόληψη της φυγάδευσης κεφαλαίων στο εξωτερικό, επιβολή φορολογίας για την εκκλησία, αύξηση της φορολογίας για τις υπεράκτιες εταιρείες (από 4,25% σε 5%) και αύξηση της φορολογίας των επιχειρήσεων.⁵¹

Το ανανεωτικό Συνέδριο του 1990 σύντομα διαδέχθηκε μια άλλη σημαντική προσαρμογή, το 1995, όταν το κόμμα άλλαξε τελικά την απόφασή του σχετικά με την ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η κύρια γραμμή ήταν σαφής ως προς την κατεύθυνση, αλλά λακωνική ως προς τις λεπτομέρειες. Μετά τη διάλυση της ΕΣΣΔ και του μοντέλου του διεθνούς διπολισμού, καθώς επίσης και δεδομένου του αδύναμου χαρακτήρα και αναποτελεσματικού πλέον ρόλου του Κινήματος των Αδεσμεύτων που το ΑΚΕΛ στήριζε στις διεθνείς συνεργασίες του, το ενδεχόμενο της διεθνούς απομόνωσης και της «απο-νομιμοποίησης» στο εσωτερικό ενέτεινε την ανησυχία της ηγεσίας του κόμματος. Η στρατηγική του στόχευε στη βιωσιμότητα και συνεπαγόταν μακροπρόθεσμο αγώνα εκ των έσω μέσω μιας διαδικασίας «επαναστα-

συνέντευξη (Οκτώβριος 2007, Λευκωσία), ως εν μέρει αιτιολόγηση της μικρής ενασχόλησης του κόμματος με το Μάαστριχτ στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

50. ΑΚΕΛ, «Το 17ο Συνέδριο του ΑΚΕΛ: Υλικά και Ντοκουμέντα», ό.π., σ. 34.

51. ΑΚΕΛ, «Η Θέση του ΑΚΕΛ έναντι των Νέων Φορολογιών και οι Εισηγήσεις για Επίλυση των Προβλημάτων με τα Δημοσιονομικά Ελλείμματα» (Ανακοίνωση Πολιτικού Γραφείου του ΑΚΕΛ), *Νέος Δημοκράτης*, τχ. 110, 1993, σ. 55-58. Βλ. επίσης, ΑΚΕΛ «Κυπριακή Οικονομία: Διαχρονική Πορεία και Σημερινή Κατάσταση. Δημόσια Οικονομικά και Φορολογίες», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 1998.

τικής ψυχραιμίας»⁵² η οποία απέφευγε την εκλογική και πολιτική αβεβαιότητα μιας άμεσης ρήξης – έως τότε, εξάλλου, αυτή στην ουσία είχε απορριφθεί σε διάφορους βαθμούς από τους περισσότερους ευρωπαϊούς ομολόγους του.⁵³ Ενδεικτικά, στο Συνέδριο του 1995 αναφέρεται:

«Η προοπτική της ευρωπαϊκής σύγκλισης δεν φαίνεται σήμερα να έχει πολλές εναλλακτικές διαδρομές. Για τη συντριπτική πλειοψηφία των αριστερών δυνάμεων στην Ευρώπη, ο στόχος της προοδευτικής και δημοκρατικής αναμόρφωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ώστε να προσεγγίζει ολοένα και περισσότερο το μακροπρόθεσμο στόχο της “Ευρώπης των λαών” φαίνεται να αποτελεί, για το προβλεπτό τουλάχιστον μέλλον, τη μοναδική προοπτική».⁵⁴

Αξίζει δε να σημειωθεί και η σχετική [comparative] θέση της νήσου. Μέχρι το 1990, η Κύπρος βρισκόταν ακόμα στην τροχιά όχι απλώς του Ψυχρού Πολέμου αλλά και της εξωτερικής περιφέρειας της Ευρώπης. Μετά όμως από την πτώση του υπάρχοντος σοσιαλισμού ουσιαστικά άλλαξε δομική θέση. Οπότε, το πώς προσπάθησε το ΑΚΕΛ να προσαρμόσει τον λόγο και τις θέσεις του στο θέμα της Ε.Ε. είναι ζήτημα που εντάσσεται στα πλαίσια της ευρύτερης συμπεριφοράς ενός μαζικού αριστερού κόμματος, όταν αυτό βρίσκεται στον πυρήνα του παγκόσμιου συστήματος.

Ανάλογη προσέγγιση μπορεί επίσης να παρατηρηθεί και σε σχέση με το εσωτερικό σκηνικό:

«Έχοντας υπόψη την έντονα θετική τοποθέτηση όλων των άλλων πολιτικών δυνάμεων στην Κύπρο υπέρ της ένταξης και το σημείο στο οποίο βρίσκεται σήμερα το θέμα, φαίνεται εκ των πραγμάτων ότι το βασικό ζητούμενο, με ουσιαστική, πρακτική σημασία, έχει μετακινηθεί από το “ναι” ή το “όχι” στην ένταξη και έχει μεταφερθεί στο κατά πόσον είναι δυνατό, πώς και με ποιους όρους και προϋποθέσεις αυτή [η ένταξη] να πραγματοποιηθεί».⁵⁵

Η πολύ σημαντική πτυχή της ιστορίας του ΑΚΕΛ που αναδεικνύεται, αφορά το ότι το κόμμα ήταν πάντα πρόθυμο να επιδρά στη χάραξη εσωτερικής πολιτικής, αν μη τι άλλο για να «αρπάξει» τη λήψη σημαντικών αποφά-

52. Δανείζομαι τον λενινιστικό αυτό όρο από την ομιλία ενός βετεράνου του ΑΚΕΛ σε πρόσφατη συγκέντρωση του κόμματος.

53. Είχε ήδη δημιουργηθεί η Ενωμένη Ευρωπαϊκή Αριστερά [EEA].

54. ΑΚΕΛ, «Το 18ο Συνέδριο του ΑΚΕΛ: Υλικά και Ντοκουμέντα», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 1995.

55. Στο ίδιο.

σεων από τα χέρια των δεξιών δυνάμεων του νησιού και να αποφύγει τα χειρότερα.⁵⁶ Αυτή ήταν και η ουσία της ευρύτερης προσέγγισής του διαχρονικά: μακριά από θεωρητικούς συνειρμούς και μετρητές κομμουνιστικής αγνότητας, «η ίδια η ζωή» αποδείκνυε πόσο ορθές ήταν οι επιλογές του.⁵⁷

Στο γενικότερο αυτό πλαίσιο, η βασική θεματική πάνω στην οποία το ΑΚΕΛ θεμελίωσε την αλλαγή της στάσης του απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν εξολοκλήρου το Κυπριακό. Η ένταξη στην Ε.Ε. σήμαινε κατ' ουσίαν για το ΑΚΕΛ ότι ενδεχόμενη τουρκική επεκτατική πολιτική θα εμποδιζόταν από τη νόμιμη διακυβέρνηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ότι εκ μέρους των κρατών-μελών της θα προβαλλόταν η επιθυμία για γοργή επίλυση του κυπριακού προβλήματος. Σύμφωνα με την ίδια λογική, η υπάρχουσα αίτηση της Τουρκίας για ένταξη θα οδηγούσε σε κρίσιμες διαπραγματεύσεις και, στη συνέχεια, η Άγκυρα θα έπρεπε να επιδείξει μια πιο ήπια και πιο ευέλικτη προσέγγιση στην εξωτερική πολιτική της για την Κύπρο καθώς η τελευταία θα ήταν πλέον μέλος της Ένωσης.⁵⁸ Πράγματι, από το 1995, οι Γερμανία, Γαλλία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ιταλία και Ισπανία είχαν αναλάβει το θέμα της ευρωπαϊκής πολιτικής συνεργασίας με σκοπό τη βελτίωση των σχέσεων με την Τουρκία.⁵⁹ Ως εκ τούτου, το ΑΚΕΛ είδε την ένταξη στην Ε.Ε. ως τη μόνη ευκαιρία για την προώθηση του πολιτικού όσο και ιδεολογικού στόχου της επανένωσης, κατά προτίμηση πριν από την ένταξη της Κύπρου. Παρότι διατηρήθηκε μια σχετική απαισιοδοξία, αναφορικά με τη δυνατότητα ένταξης της επανενωμένης νήσου, η απόφαση του 1995 υποδήλωνε επανεκτίμηση της προηγούμενης θέσης του κόμματος, ότι δηλαδή η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είχε πραγματικό κίνητρο και επιθυμία για επίλυση του κυπριακού προβλήματός υπέρ των συμφερόντων της Κυπριακής Δημοκρατίας και ότι ο καθοριστικός παράγοντας στο Κυπριακό ήταν τα συμφέροντα του ΝΑΤΟ.⁶⁰

Τα στοιχεία που αναφέρθηκαν στο 18ο Συνέδριο του ΑΚΕΛ, το 1995, ως

56. G. Charalambous, «The Strongest Communists in Europe: Accounting for AKEL's Electoral Success», *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, τόμ. 23, τχ. 3, 2007, σ. 438.

57. N. Peristianis, «The Rise of the Left and of the Intra-Ethnic Cleavage», στο H. Faustmann - N. Peristianis (επιμ.), *Britain in Cyprus: Colonialism and Post Colonialism 1878-2006*, Bibliopolis, Mannheim 2006, σ. 260.

58. G. Charalambous, «The Strongest Communists in Europe: Accounting for AKEL's Electoral Success», *ό.π.*, σ. 437.

59. C. Brewin, *The European Union and Cyprus*, Eothen, Cambridgeshire 2000, σ. 18.

60. Βλ. Π. Ήφαιστος - Χ. Τσαρδανίδης, *Οι Σχέσεις της Κύπρου με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες 1972-1990: Από τη Συμφωνία Σύνδεσης στην Αίτηση Ένταξης*, *ό.π.*

τα πιο σημαντικά και τα οποία, άμεσα ή έμμεσα, οδήγησαν την τελική του απόφαση σχετίζονταν με το κυπριακό πρόβλημα και την τοπική και διεθνή δυναμική του: η δυνατότητα να ασκηθεί πίεση στην Τουρκία για μια λύση, μέσω των κέντρων λήψης αποφάσεων της Ε.Ε., η ενίσχυση του αισθήματος ασφάλειας και στις δύο κοινότητες και η μείωση της απειλής από την τουρκική και άλλη μονομερή δράση, το γεγονός ότι η φύση του κοινοτικού κεκτημένου αναμενόταν να ενισχύσει τα ενοποιητικά στοιχεία για μια λύση και να καταστήσει την επανένωση πιο βιώσιμη και το ότι, σύμφωνα με το κόμμα, η ένταξη της Κύπρου αποτελούσε σημείο σύγκλισης και συμφωνίας με όλες σχεδόν τις τουρκοκυπριακές πολιτικές δυνάμεις.⁶¹

Σε εκείνο το συνέδριο, το 60% των αντιπροσώπων ψήφισαν υπέρ και το 40% κατά της αλλαγής στη θέση για την Ε.Ε.: αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ιδιαίτερη διαφωνία στη βάση του κόμματος ή μεγάλη ετερογένεια μεταξύ των ψηφοφόρων του στο ζήτημα.⁶² Δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδηλώνουν ότι, εξαιτίας αυτής της απόφασης, χάθηκαν ψήφοι ή μέλη στις βουλευτικές εκλογές του 1996. Σε αντίθεση με τη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων, όπου οι μεταπολίσεις ριζοσπαστικών κομμάτων σε πιο μετριοπαθείς θέσεις, συμπεριλαμβανομένων των όποιων αλλαγών στο θέμα της Ε.Ε., οδήγησαν σε εκλογική αποτυχία,⁶³ η στροφή του ΑΚΕΛ δεν προκάλεσε δυσμενή εκλογικά ή συνολικά αποτελέσματα. Η θέση του ήταν ακόμη πολύ διαφορετική από εκείνη των άλλων τριών κύριων κομμάτων που φλερτάουν ή ευαγγελίζονται πλήρως τον «ευρωενθουσιασμό».⁶⁴ Επίσης, πριν από το συνέδριο, η ηγεσία του κόμματος κινητοποιήθηκε εσωτερικά υπέρ της αλλαγής, με τη δημοσίευση και διανομή ενός εγγράφου που επικεντρώθηκε αποκλειστικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση υπό τον τίτλο «Πρόταση της επανεξέτασης της θέσης του ΑΚΕΛ για το θέμα της ενταξιακής πορείας της Κύπρου στην Ε.Ε.» σε αυτό αναπτυσσόταν το πλήρες φάσμα των αναλύσεων της ηγεσίας για το ζήτημα.⁶⁵

61. ΑΚΕΛ, «Το 18ο Συνέδριο του ΑΚΕΛ: Υλικά και Ντοκουμέντα», ό.π., σ. 42.

62. I. Katsourides, «Europeanisation and Political Parties in Accession Countries: The Political Parties of Cyprus», Paper presented for the EpsNet Plenary Conference, Παρίσι 2003.

63. J. Adams - M. Clark - L. Ezrow - G. Glasgow, «Are Niche Parties Fundamentally Different from Mainstream Parties?: The Causes and Electoral Consequences of Western European Parties' Policy Shifts, 1976-98», *American Journal of Political Science*, τόμ. 50, τχ. 3, 2006, σ. 513-529.

64. Βλ. I. Katsourides, «Europeanisation and Political Parties in Accession Countries: The Political Parties of Cyprus», ό.π.

65. ΑΚΕΛ, «Εισήγηση για την Επανεξέταση της Θέσης του ΑΚΕΛ στο Θέμα της Ένταξης της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 1995.

Το 18ο Συνέδριο ψήφισε επίσης τη σύσταση γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής με αρμοδιότητα την εξέταση θεμάτων Κύπρου-Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁶⁶

Γενικότερα, τα μέσα της δεκαετίας του 1990 ήταν πράγματι η περίοδος των θεμελιωδών πρακτικών αλλαγών στον τομέα των διεθνών και ευρωπαϊκών σχέσεων του κόμματος: πέρα από την αλλαγή του 1995, το Τμήμα Διεθνών Σχέσεων άλλαξε χέρια, το κόμμα άρχισε να αναπτύσσει στενότερες σχέσεις με τον ελληνικό Συνασπισμό και εντάχθηκε (ως παρατηρητής) στο Νέο Ευρωπαϊκό Αριστερό Φόρουμ [ΝΕΑΦ], αρχίζοντας ταυτόχρονα μια ευρύτερη και εξελισσόμενη διαδικασία επικοινωνίας με τη νέα Αριστερά, πράγμα που εν μέρει υποδήλωνε ότι αντιλαμβανόταν την ευρωπαϊκή арένα ως απαραίτητο και κύριο πεδίο πολιτικής παρέμβασης.⁶⁷

γ. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά

Η συνολική αξιολόγηση του ΑΚΕΛ για την Ε.Ε. διατηρήθηκε ως είχε: η Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν μια μορφή προχωρημένης καπιταλιστικής ολοκλήρωσης προς όφελος του μεγάλου κεφαλαίου της πείρου και σε ανταγωνισμό με την Ιαπωνία και τις ΗΠΑ. Το βασικό ιδεολογικό μανιφέστο του κόμματος, «Η δική μας αντίληψη για τον σοσιαλισμό», το οποίο δημοσιεύτηκε το 1990 μετά από την εσωτερική κρίση και εν μέσω της διάλυσης της Σοβιετικής Ένωσης—ως ένδειξη και του ιδεολογικού επαναπροσδιορισμού και μιας ιδεολογικής συνέχειας που νοηματοδοτούσε την ιστορική μνήμη—⁶⁸ εξακολούθησε να αποτελεί την επίσημη θέση για τον ιστορικό στόχο του ΑΚΕΛ.⁶⁹ Αυτή η ιδεολογική γραμμή αντανακλάται σε σημαντικό βαθμό στη στάση που τήρησε το κόμμα για τις «μεγάλες αποφάσεις» της Ε.Ε.: τη Στρατηγική της Λισαβώνας, το Σύμφωνο Σταθερότητας, τη Συνταγματική Συνθήκη, την Οδηγία Bolkenstein και τη Συνθήκη της Λισαβώνας· το ΑΚΕΛ υπήρξε συνεπές στις θέσεις του σε αυτές και σε άλλες βαρυσήμαντες παραμέτρους της αρχιτεκτονικής και του πολιτικού χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

66. ΑΚΕΛ, «Το 18ο Συνέδριο του ΑΚΕΛ: Υλικά και Ντοκουμέντα», ό.π., σ. 44.

67. Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα αυτού του ανοίγματος είναι η αναδημοσίευση άρθρου του Lucio Magri, ηγετικού στελέχους της Κομμουνιστικής Επανάστασης, στον *Θεωρητικό Δημοκράτη* και η ταυτόχρονη σκιαγράφηση της πορείας των ιταλών κομμουνιστών μετά το 1990· βλ. Α. Μάγκρι, «Η Ευρωπαϊκή Αριστερά ανάμεσα στην Κρίση και την Επανάσταση» [αναδημοσίευση από το *New Left Review*], *Νέος Δημοκράτης*, τχ. 111, 1994, σ. 38-49.

68. Βλ. G. Charalambous, «The Strongest Communists in Europe: Accounting for AKEL's Electoral Success», ό.π., σ. 435-436.

69. ΑΚΕΛ, «Το 18ο Συνέδριο του ΑΚΕΛ: Υλικά και Ντοκουμέντα», ό.π., σ. 541.

Η ουσία των επιχειρημάτων του έχει παραμείνει αμετάβλητη από το 1995 και είναι σύμφωνη με τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή της Ενωμένης Ευρωπαϊκής Αριστεράς/Βόρειας Πράσινης Αριστεράς [ΕΕΑ/ΒΠΙΑ] (εξαιρουμένου του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας): νεο-κεϋνσιανές προοπτικές για τα δημοσιονομικά ελλείμματα και τον έλεγχό τους, μέσα από την ορθολογική ελαχιστοποίηση των μη λειτουργικών πόρων· ιεράρχηση του ελέγχου της ανεργίας και της κοινωνικής βοήθειας ως βασική προτεραιότητα· πολιτικός έλεγχος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας [ΕΚΤ]· ριζική μεταρρύθμιση της Στρατηγικής της Λισσαβώνας και αυστηρή θεσμοθέτηση του στόχου της εξάλειψης της ανεργίας· έμφαση στη δημόσια παιδεία· αρνητική στάση στην πλήρη ιδιωτικοποίηση των βασικών υπηρεσιών· προτάσεις για μέτρα εξάλειψης του δημοκρατικού ελλείμματος, μέσω της ταυτόχρονης ενδυνάμωσης του Ευρωπαϊκού και των εθνικών κοινοβουλίων· πλήρης αποστρατικοποίηση της Ε.Ε. και απόρριψη της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας, που υποσκάπτει την εθνική κυριαρχία στα θέματα αυτά· έντονη διαφοροποίηση από το μοντέλο της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ και εναντίωση στις σχέσεις της Ένωσης με το ΝΑΤΟ· ανάγκη προώθησης της γεωργίας και της δευτερογενούς βιομηχανίας, η οποία πλήττεται σε όφελος της υπέρμετρης ανάπτυξης του κλάδου των υπηρεσιών· ισότιμες σχέσεις με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου· και αρνητική στάση για τον ρόλο της αγοράς στην περιβαλλοντική πολιτική της Ε.Ε.

Κατά την ίδια περίοδο, οι δημόσιες προεκτάσεις της αλλαγής στη θέση του ΑΚΕΛ για την Ευρωπαϊκή Ένωση υλοποιήθηκαν με διαφορετικό και πιο λεπτό τρόπο από μια εξωστρεφή και απόλυτη μεταβολή από το «κατά» στο «υπέρ». Σε επίπεδο δημόσιας ρητορείας το κόμμα εκπέμπει μικτά σήματα: η Ε.Ε. φλερτάρει με τον ιμπεριαλισμό, είναι νεοφιλελεύθερη και αντι-λαϊκή⁷⁰ ενώ, ταυτόχρονα, η ένταξη αποτελεί «επίτευγμα για ολόκληρο τον κυπριακό λαό».⁷¹ Σε επίπεδο συλλογικών αποφάσεων, παρότι το κόμμα συνεχίζει να ε-

70. Ενδεικτικά, βλ. ΑΚΕΛ, «Ομιλία του Γ.Γ. της Κ.Ε. του ΑΚΕΛ Άντρου Κυπριανού στην Ημερίδα του ΑΚΕΛ με θέμα "Η Ημερίδα της Κύπρου στο Συμβούλιο της ΕΕ για το β' Εξάμηνο του 2012"», Γραφείο Τύπου του ΑΚΕΛ, 6 Νοεμβρίου, 2011 και «Επίσημη κατεύθυνση στην ΕΕ ο αντικομμουνισμός», *Χαραυγή*, 9 Νοεμβρίου, 2009, σ. 12 (αναδημοσίευση από τον *Ριζοπάστην*).

71. Ενδεικτικά, βλ. «Συνέντευξη με τον Εκπρόσωπο Τύπου του Κόμματος Βουλευτή Αμ-Αμμοχώστου κ. Σταύρο Ευαγόρου», *Ευρωκέρδος*, τχ 120, 2010. Βλ., επίσης, ΑΚΕΛ, «Διακήρυξη της Κ.Ε. ΑΚΕΛ με την ευκαρία της ένταξης της Κυπριακής Δημοκρατίας στην Ε.Ε.», www.akel.org.cy, 2004.

πικρύνει τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται η Ένωση και παραμένει συνεπές στους χαρακτηρισμούς του για αυτή (νεοφιλελεύθερη, συντηρητική, υποκινούμενη από τα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου και των ισχυρών κρατών-μελών), δεν αναφέρει ρητά καμία διαφωνία με το πολιτικό στοιχείο της –δηλαδή «τη θεομοθετημένη συνεργασία με βάση την από κοινού κυριαρχία»⁷² είτε σε μορφή χαλαρής ομοσπονδίας είτε σε αυστηρά διακυβερνητικό πλαίσιο, δεδομένου ότι η αυτονομία του έθνους-κράτους δεν περιορίζεται σε νεο-φιλελεύθερη κατεύθυνση.

Το κόμμα περιόρισε επίσης την κριτική του σε κάποιες πολιτικές που ουσιαστικά επιβλήθηκαν από την Ε.Ε. και απέναντι στις οποίες είχε σταθεί ιδιαίτερα επικριτικά μέχρι το 1990. Ενδεικτικά, ως το 2003, το ΑΚΕΛ καταψήφισε στο κοινοβούλιο μόνον δύο από τα 620 νομοσχέδια εναρμόνισης⁷³ και διατύπωσε αντιπροτάσεις αντί να δαιμονοποιεί τις παραμέτρους της υλοποίησης του κοινοτικού κεκτημένου στην Κύπρο. Για παράδειγμα, όταν η Επιτροπή Τιμών –η οποία κρατούσε υπό έλεγχο τις τιμές πολλών προϊόντων, όπως το γάλα, την πατάτα, το νερό, το αέριο κ.λπ.– απορρίφθηκε από την Ε.Ε. και καταργήθηκε μέχρι το 2003, το κόμμα αποδέχτηκε την κατάργησή της ως αναγκαίο κακό, αφαίρεσε αναφορές σε αυτήν από το προγραμματικό του οπλοστάσιο και σταδιακά αντιπρότεινε αύξηση των κρατικών ενισχύσεων στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, προκειμένου να κατευθύνουν τον υγιή ανταγωνισμό για να οδηγηθούν οι τιμές προς τα κάτω. Επιπλέον, καθόλη τη δεκαετία του 1990, το κόμμα μετακινήθηκε από τη θέση πλήρους αντίθεσης για τον ΦΠΑ στην «εξ ανάγκης» αποδοχή του – με αντάλλαγμα αντισταθμιστικά μέτρα, όπως βοήθεια στους σπουδαστές, οικονομικά οφέλη για τις μονογονεϊκές οικογένειες, κ.λπ. – αποδέχθηκε επίσης, χωρίς ιδιαίτερη κριτική, τις αυξήσεις στη φορολογία πετρελαϊκών προϊόντων και του καπνού, παρότι η αντίσταση σε αυτές αποτελούσε παραδοσιακή θέση της φορολογικής πολιτικής του. Τέλος, την ίδια τη περίοδο άρχισαν να εμφανίζονται και θετικές αναφορές για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το ΑΚΕΛ επιχείρησε να παρουσιάσει πρόσθετα επιχειρήματα υπέρ της ένταξης της Κυπριακής Δημοκρατίας, πέρα από την ασφάλεια και την επανένωση της νήσου. Για παράδειγμα, η Ε.Ε. παρουσιάστηκε ως καταλύτης για τη διοικητική μεταρρύθμιση και ως ενδεχόμε-

72. P. Kopecky - C. Mudde, «The two sides of Euroscepticism: Party Positions on European Integration in East and Central Europe», *European Union Politics*, τόμ. 3, τχ. 3, 2002, σ. 297-326.

73. I. Katsourides, «Europeanisation and Political Parties in Accession Countries: The Political Parties of Cyprus», ό.π.

νος μοχλός για υψηλότερα περιβαλλοντικά πρότυπα,⁷⁴ τεχνολογικό και διαδικτυακό εκσυγχρονισμό και αναβάθμιση του συστήματος υγείας.⁷⁵

Όσον αφορά την ανάγκη του κόμματος για διαφοροποίηση στο θέμα της Ε.Ε. αλλά και την εκμετάλλευση αυτού του ζητήματος στα πλαίσια του πολιτικού ανταγωνισμού, στο επίκεντρο της στρατηγικής του βρισκόταν ο πιο σημαντικός ιδεολογικός και εκλογικός αντίπαλός του, ο Δημοκρατικός Συναγερμός⁷⁶· σπάνια έχει κατονομάσει τα άλλα κόμματα ως εκφραστές μιας υπερβολικής ή ακατάλληλης ευρωπαϊκής πολιτικής. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, αναπτύχθηκε διεξοδικά το επιχείρημα ότι η διαδικασία εναρμόνισης με το κοινοτικό κεκτημένο είναι μονόπλευρη και ότι αυτό οφείλεται στη δεξιά κυβέρνηση και την περιορισμένη κοινωνική της ευαισθησία.⁷⁶ Σύμφωνα με το ΑΚΕΛ, η κυβέρνηση δεν είχε αξιοποιήσει ευκαιρίες για εξαίρεση ή προσωρινή αναβολή του κοινοτικού κεκτημένου στην Κύπρο⁷⁷ και η λιτότητα που είχε επιβληθεί στα δημόσια οικονομικά υπερέβαινε τις απαιτήσεις της Ε.Ε.⁷⁸

Το κεντρικό επιχείρημα ήταν ότι ο Κληρίδης είχε εγκαταλείψει το μοντέλο της μικτής οικονομίας προς όφελος του νεο-φιλελευθερισμού. Αυτό, σύμφωνα με το ΑΚΕΛ, είχε ως αποτέλεσμα τις υπερβολικές ιδιωτικοποιήσεις ευαίσθητων τομέων του δημόσιου (όπως αεροδρόμια, λιμάνια και τηλεπικοινωνίες), το μέγεθος του οποίου σε σχέση με το ΑΕΠ, σε σύγκριση με τα περισσότερα κράτη της Ε.Ε., ήταν εξαιρετικά χαμηλό. Η πρόωρη απελευθέρωση των επιτοκίων έτυχε επίσης κριτικής, δεδομένου ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση προσέφερε «μια ικανοποιητική προθεσμία» για ρύθμιση μέχρι την πλήρη έ-

74. Στο ίδιο.

75. ΑΚΕΛ, «Σχέδιο Πολιτικής Απόφασης, Σχέδια Ψηφισμάτων και Προτάσεις για Καταστατικές Αλλαγές 21ου Συνεδρίου του ΑΚΕΛ», ΑΚΕΛ Λευκωσία 2010. Από μια πιο κοινωνιολογική οπτική, που αναδεικνύει τον διαχρονικά εκμοντερνιστικό χαρακτήρα του ΑΚΕΛ (δλαδή το κυριακό ρεύμα της πρόδου, που τόνιζε τον εκδημοκρατισμό ενάντια στον συντηρητισμό και τον εθνικισμό – βλ. Α. Panayiotou, «Lenin in the Coffee-shop: the Communist Alternative and forms of non-western modernity», *Postcolonial Studies*, τόμ. 9, τχ. 3, 2006, σ. 267-280), ίσως να υπάρχει και μια υπόγεια σύγκλιση αυτού του εκμοντερνισμού με αρκετές παράμετρος της Ε.Ε. Από αυτή την οπτική, το ιστορικό κίνημα για τον εκμοντερνισμό στην Κύπρο βρίσκει κάποια δικαίωση στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

76. Βλ. ΑΚΕΛ, «Το 18ο Συνέδριο του ΑΚΕΛ: Υλικά και Ντοκουμέντα», ό.π., σ. 41-44 και Ι. Katsourides, «Europeanisation and Political Parties in Accession Countries: The Political Parties of Cyprus», ό.π., σ. 5.

77. Για παράδειγμα, βλ. ΑΚΕΛ, *Η Πρόταση του ΑΚΕΛ για τον Εξυγχρονισμό της Κυπριακής Κοινωνίας*, ΑΚΕΛ, Λευκωσία 2000, σ. 6.

78. Για παράδειγμα, ΑΚΕΛ, «Κυπριακή Οικονομία: Διαχρονική Πορεία και Σημερινή Κατάσταση. Δημόσια Οικονομικά και Φορολογίες», ό.π.

νταξη.⁷⁹ Αλλά και η άνοδος του πληθωρισμού αποδόθηκε στην κυβέρνηση, δεδομένου ότι, σύμφωνα με το ΑΚΕΛ, το επιχείρημα για την «εισαγωγή πληθωρισμού» από κράτη-μέλη της Ένωσης δεν ευσταθούσε ένεκα των χαμηλών ποσοστών στα οποία αυτός κυμαινόταν εντός της Κοινότητας.

Σε ό,τι αφορά το κυπριακό πρόβλημα, το κόμμα παρέμεινε πολύ επιφυλακτικό σε σχέση με τις δυνατότητες συμβολής της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτό ήταν σαφές σε διάφορες φάσεις,⁸⁰ αλλά ιδιαίτερα με την ανακοίνωση της Κεντρικής Επιτροπής μετά τη σύνοδο κορυφής του Ελσίνκι το 1999 (όπου αξιολογήθηκαν οι σχέσεις της Τουρκίας με την Ένωση) και το Συνέδριο του 2000.⁸¹

Συνολικά, οι αναλύσεις για την Ε.Ε. στις ευρέως διαδομένες εκθέσεις του ΑΚΕΛ εστιάζονταν κυρίως στο πλαίσιο της βελτίωσης του χαρακτήρα της κυπριακής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής και προβάλλονταν όχι με βάση την ανησυχία για το υπερεθνικό επίπεδο και τη διεθνοιστική πτυχή του ζητήματος, αλλά με τρόπο που είχε ως βασικό χαρακτηριστικό την κριτική για την κακοδιαχείριση της ένταξης της νήσου από την προηγούμενη δεξιά κυβέρνηση. Από τη μία, η σύσφιξη των σχέσεων του ΑΚΕΛ με κόμματα με τα οποία δεν είχε ιδιαίτερες σχέσεις προηγουμένως και η αύξηση της κοινωνικοποίησης των κομματικών στελεχών σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης έρχουν προσφέρει αρκετή πρακτική εμπειρία για τον τρόπο λειτουργίας της Ε.Ε. και, μεταξύ άλλων, μια πιο συστηματική ανάλυση των εξελίξεων που αφορούν τις ευρωπαϊκές οδγίες. Από την άλλη, το κόμμα έχει σε γενικές γραμμές αποφύγει έντονες και συχνές δημόσιες αντιπαράθεσεις σχετικά με τις εξελίξεις σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το αποτέλεσμα είναι ότι το ΑΚΕΛ πλέον επικεντρώνεται σχεδόν εξολοκλήρου στη διαφορά μεταξύ της δικής του στάσης για επιμέρους ζητήματα που τίθενται προς ψηφοφορία στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και της στάσης (και τους ευρωπαϊκούς δεσμούς) που υιοθετεί η Δεξιά.

Η ενσωμάτωση της ευρωπαϊκής διάστασης στις προγραμματικές θέσεις του κόμματος και η εις βάθος ανάλυση των θεμάτων που αφορούν την Ευρωπαϊκή Ένωση λαμβάνει χώρα ως επί το πλείστον με τη μορφή εσωτερικών αναφορών που προορίζονται για την ηγεσία και εκείνους που συμμετέχουν

79. Στο ίδιο, σ. 7.

80. Για παράδειγμα, ΑΚΕΛ, «Η Θέση του ΑΚΕΛ έναντι των Νέων Φορολογιών και οι Εισηγήσεις για Επίλυση των Προβλημάτων με τα Δημοσιονομικά Ελλείμματα», ό.π.

81. ΑΚΕΛ, «Αποφάσεις και άλλα Ντοκουμέντα 19ου Συνεδρίου του ΑΚΕΛ», ΑΚΕΛ, Λευκωσία, 2000, σ. 39.

ενεργά, παρά με τη μορφή επίσημων εγγράφων που κυκλοφορούν ευρέως, όπως δελτία Τύπου, φυλλάδια με θεματικές αναλύσεις και εκλογικά μανιφέστα. Η παραγωγή της ιδεολογικής κριτικής για την Ε.Ε. είναι, επομένως, μια υπόθεση ουσιαστικά ενδο-παραταξιακή, αν αρκετές φορές όχι και εξολοκλήρου ενδο-κομματική. Ενώ η οργανωτική υποδομή και οι περισσότεροι από τους πόρους που συνήθως απαιτούνται για έντονη προπαγάνδα και ιδεολογική επιμόρφωση στο θέμα της Ε.Ε. υπάρχουν, δεν χρησιμοποιούνται αναλόγως όσον αφορά την επίσημη, δημόσια ρητορεία και τα βασικά κομματικά έγγραφα που προωθούνται στο προσκήνιο της δημοσιότητας. Η ύπαρξη ενός στοιχειώδους, τουλάχιστον, θεωρητικο-ιδεολογικού περιεχομένου το οποίο παραμένει σε μεγάλο βαθμό αχρησιμοποίητο στον πολιτικό ανταγωνισμό, ακόμη και κατά τη διάρκεια περιόδων αντιπολίτευσης, δείχνει ότι το κόμμα δεν θεωρεί πως το θέμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης –ανεξάρτητα από τις ανησυχίες για ζητήματα που έχουν άμεση σχέση με το Κυπριακό και την Κύπρο γενικότερα– μπορεί να χρησιμοποιηθεί εποικοδομητικά.

Η ήπια πολιτική αντιμετώπιση του ζητήματος της Ε.Ε. οδήγησε επίσης σε μια ασυμφωνία μεταξύ της ρητορείας της ηγεσίας και των επίσημων αποφάσεων, από τη μια, και της συλλογικής κουλτούρας από την άλλη, αλλά και ευρύτερα. Αυτό υπάρχει στον βαθμό που η «εσωτερική ιδεολογία» (ή «παραοικονιακή ιδεολογία»)⁸² παραμένει αλλά σκόπιμα δεν εξωτερικεύεται με τον ίδιο τρόπο που γινόταν την περίοδο προ του 1990. Τα εσωτερικά ντοκουμέντα και οι αναλύσεις για θέματα της Ε.Ε. προβάλλουν μια νοοτροπία διαμαρτυρίας και έναν ταξικό φακό ως προς την επεξεργασία των εξελίξεων, όμως δεν χρησιμοποιούνται ως εκλογικά όπλα.⁸³ Ως εκ τούτου, παρατηρούνται, παραδείγματος χάριν, διαφορές μεταξύ των ιδεολογικών άρθρων που δημοσιεύονται στην εφημερίδα του κόμματος από μεσοαία στελέχη και την επίσημη ρητορεία της ηγεσίας που εκφράζεται στην ίδια εφημερίδα. Ή ακόμα και μεταξύ των κύριων άρθρων της εφημερίδας του κόμματος για τα θέματα της Ε.Ε. και των περιστασιακών αναδημοσιεύσεων άρθρων από τον *Ριζοσπάστη*, την εφημερίδα του ΚΚΕ. Ταυτόχρονα, η συνοχή ενός τόσο μεγάλου χώ-

82. Βλ. C. Mudde, *The Ideology of the Extreme Right*, Manchester University Press, Manchester, 2000, σ. 20 και D. Sainsbury, *Swedish Social Democratic Ideology and Electoral Politics, 1944-1948: A Study of the Functions of Party Ideology*, Almqvist and Wiksell International, Στοκχόλμη 1980.

83. Όπως είπε ένα στέλεχος του Γραφείου Διεθνών Σχέσεων του κόμματος, «ιδιαίτερα όσο αφορά την αρνητική πλευρά [της Ε.Ε.], επηρεαστήκαμε από το Κομμουνιστικό Κόμμα Πορτογαλίας» (συνέντευξη, Οκτώβριος 2007, Βρυξέλλες).

ρου όπως το ΑΚΕΛ, συνεπάγεται και ανάλογο πλουραλισμό τουλάχιστον όσον αφορά τη συζήτηση. Σε επίπεδο βάσης, επομένως, οι προαναφερθείσες ασυμφωνίες δεν πρέπει να ακυρώνουν την πιθανότητα ότι η Ευρώπη, σαν ένα επιπλέον ζήτημα προβληματισμού, ανέυρε στην επιφάνεια την υπόγεια πολυσυλλεκτικότητα του ΑΚΕΛ.

δ. Τα χρόνια της κυβέρνησης

Από το 2003, όταν το ΑΚΕΛ εισήλθε για πρώτη φορά στην κυβέρνηση, υπό την προεδρία του γένη του Δημοκρατικού Κόμματος [ΔΗΚΟ], Τάσσου Παπαδόπουλου –ως σύμμαχος, με τέσσερις υπουργούς, την προεδρία του κοινοβουλίου και τον μεγάλο αριθμό θέσεων που κατείχε ήδη στα δημοτικά συμβούλια και στα διοικητικά συμβούλια των ημικρατικών οργανισμών–, οι θέσεις του για τα θέματα που έχουν σχέση με την Ε.Ε. και ο ιδεολογικός πυρήνας της συνολικής του στάσης δεν έχουν ουσιαστικά μεταβληθεί. Τόσο οι βασικές προγραμματικές θέσεις όσο και το επίκεντρο της κριτικής του παρέμειναν αναλλοίωτα και εμφανώς διαφορετικά από αυτά των υπολοίπων κυπριακών κομμάτων.

Σε σχέση με τη θέση της Κύπρου μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το συνέδριο του 2005, παραδείγματος χάριν, προσδιόρισε επτά βασικά προβλήματα: τη μονόπλευρη ανάπτυξη υπέρ της βιομηχανίας των υπηρεσιών, το δημοσιονομικό έλλειμα και το δημόσιο χρέος, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, τις αυξήσεις στις τιμές της γης και των σπιτιών, την ανεργία και την υπανάπτυξη της γεωργίας.⁸⁴ Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το μανιφέστο του ΑΚΕΛ για τις ευρωεκλογές του 2004 πρότεινε ενδεικτικά την ακύρωση του χρέους των χωρών του Τρίτου Κόσμου, διακήρυξε την αντίθεσή του στον περιορισμό των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών στον βωμό του πολέμου ενάντια στην τρομοκρατία, δήλωνε υποστήριξη σε έναν ανανεωμένο Οργανισμό Ασφάλειας και Συνεργασίας σε σύνδεση με τον ΟΗΕ και ως εναλλακτική λύση στο ΝΑΤΟ για τους μεσογειακούς και τους κεντροευρωπαίους εταίρους, υποστήριξε την αποφυγή της υποταγής των κοινωνικών πτυχών της Στρατηγικής της Λισσαβώνας στις μειώσεις του κόστους και του δημοσιονομικού ελλείματος, την αυστηρότερη ρύθμιση των πολυεθνικών και τη μείωση στα ωράρια εργασίας χωρίς ταυτόχρονη μείωση στους μισθούς.⁸⁵ Το Συνέδριο

84. ΑΚΕΛ, «Το 20ο Συνέδριο του ΑΚΕΛ: Υλικά και Ντοκουμέντα», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 2006.

85. ΑΚΕΛ, «Προγραμματική Διακήρυξη για τις Ευρωεκλογές 2004», ΑΚΕΛ, Λευκωσία 2004.

του 2010, επιβεβαίωσε την αντίθεση του κόμματος τόσο στη Συνθήκη όσο και στη Στρατηγική της Λισσαβώνας, με αναφορά στις πρόνοιες που είναι σε βάρος των εργαζομένων και του κοινωνικού κράτους, που περιορίζουν πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες των πολιτών, που συνδέουν περαιτέρω την εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας της Ένωσης με το ΝΑΤΟ, που σημαίνουν επιπλέον στρατιωτικοποίηση των διεθνών σχέσεων εις βάρος του διεθνούς δικαίου και αφαιρούν το δικαίωμα αρνησικυρίας.⁸⁶ Τουτέστιν, τα επιχειρήματα του κόμματος ήταν περιχαρακωμένα στην ιδεολογική σχολή που χαρακτηρίζει κυρίως τη μετά το 1990 «νέα Αριστερά», ενάντια στην οικονομική λογική του νεοφιλελευθερισμού και της σοσιαλδημοκρατίας, αλλά προσανατολισμένη στη μικτή οικονομία και στην επιμονή για τη δυνατότητα επαναπροσδιορισμού των βασικών πολιτικών της Ε.Ε. Με πολιτικούς όρους, ο χαρακτήρας και οι βασικές κατευθυντήριες γραμμές της ευρωπαϊκής πολιτικής του ΑΚΕΛ ήταν και παραμένουν πλήρως ευθυγραμμισμένες με τους ελάχιστους κοινούς παρονομαστές της ΕΕΑ/ΒΠΑ.

Ταυτόχρονα, παρόλο που η διατήρηση μιας σχετικής αυτονομίας από την τότε κυβέρνηση, επέτρεπε έναν βαθμό εξωστρεφούς κριτικής διάθεσης σε ευρωπαϊκά θέματα, στο σύνολό της η συμμετοχή του ΑΚΕΛ για πρώτη φορά στην κυβέρνηση, καταδεικνύει δύο πράγματα: πρώτο, πόσο λεπτό είναι από πολιτική άποψη το ζήτημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το κόμμα και, δεύτερον, πόσο σημαντική ήταν η δυνατότητα σύνδεσης των εγχώριων προβλημάτων με την ευρωπαϊκή πολιτική της αντίπαλης δεξιάς κυβέρνησης, κάτι που πλέον δεν ισχύει για το ΑΚΕΛ. Όπως και σε όλες τις περιπτώσεις των ριζοσπαστικών αριστερών κομμάτων που συμμετείχαν σε κυβερνητικούς συνασπισμούς, το ΑΚΕΛ υποστήριξε έναν πρόεδρο ο οποίος τάχθηκε υπέρ της Συνταγματικής Συνθήκης, της οδηγίας Bolkenstein και της Συνθήκης της Λισσαβώνας, ενώ παράλληλα κινητοποιήθηκε (μέσω της νεολαιίστικης οργάνωσής του, της ΕΔΟΝ) ενάντια στα πρώτα δύο και τα στελέχη του αρθρογράφησαν εναντίον της ιδεολογικής και οικονομικής λογικής αυτών των εξελίξεων. Δεύτερο, ένα βασικό ζήτημα ήταν η ΟΝΕ και το ενιαίο νόμισμα, στα οποία το ΑΚΕΛ αντιτάχθηκε αρχικά, τόσο ως προς την οικονομική φιλοσοφία που τα υποκινεί όσο και ως προς την κοινωνική ζημιά που θα επέφεραν στην Κύπρο.⁸⁷ Το 2005, ωστόσο, το κόμμα μεταστράφηκε προς τη σιωπηρή

86. ΑΚΕΛ, «Σχέδιο Πολιτικής Απόφασης, Σχέδια Ψηφισμάτων και Προτάσεις για Καταστατικές Αλλαγές 21ου Συνεδρίου του ΑΚΕΛ», ό.π.

87. ΑΚΕΛ, «Η Θέση του ΑΚΕΛ έναντι των Νέων Φορολογιών και οι Εισηγήσεις για Επίλυση των Προβλημάτων με τα Δημοσιονομικά Ελλείμματα», ό.π.

αποδοχή της ένταξης στην ΟΝΕ –αφού άλλωστε αυτή ήταν υποχρεωτική για τα νέα κράτη-μέλη– και πρότεινε καθυστέρηση της εισόδου της Κύπρου για ένα έτος, πρωτίστως προκειμένου να παραταθούν οι υψηλότερες κοινωνικές δαπάνες.⁸⁸ Όταν αισθάνθηκε ότι οι τότε σύμμαχοί του στην κυβέρνηση του Τάσσου Παπαδόπουλου δεν ανταποκρίνονταν θετικά στις απαιτήσεις του, αποσιώπησε τα επιχειρήματά του.⁸⁹ Στη Βουλή των Αντιπροσώπων, όπου η προτεινόμενη ένταξη της Κύπρου στην ΟΝΕ υπερψηφίστηκε από όλα τα άλλα κόμματα (οπότε δεν υπήρχε κίνδυνος αποτροπής της από την αρνητική του ψήφο), το ΑΚΕΛ την καταψήφισε⁹⁰ και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εξάλλου, οι βουλευτές του ήταν οι μόνοι Κύπριοι που απείχαν από την ψηφοφορία. Η στάση αυτή φανερώνει και πάλι την ανάγκη του κόμματος για εξισορροπτικές πράξεις, μέσω της επίκλησης του εθνικού συμφέροντος και ως εκ τούτου της επισκόπησης του ταξικού ζητήματος:

«[το ΑΚΕΛ] δεν επιθυμεί να επιφέρει πλήγμα στις προσπάθειες της Κύπρου να καλύψει έναν εθνικό στόχο σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο οποίος υποβλήθηκε ως υποχρεωτικός λόγω της προσχώρησης στην Ε.Ε., με αντίθετη ψήφο, αλλά ούτε ψηφίζοντας υπέρ και υπονομεύοντας έτσι τις δικές του θέσεις».⁹⁰

Το 2008, με την ανάληψη της προεδρίας της Κυπριακής Δημοκρατίας από τον τότε γενικό γραμματέα του ΑΚΕΛ, Δημήτρη Χριστόφια (με την υποστήριξη του ΔΗΚΟ και της Κίνησης Σοσιαλδημοκρατών [ΕΔΕΚ], μέχρι το 2011 και το 2010, αντίστοιχα) και τον διορισμό ενός ιστορικά σημαντικού αριθμού στελεχών από τους μηχανισμούς και τις επικουρικές οργανώσεις του ΑΚΕΛ σε δημόσιες διοικητικές θέσεις, η ηγεσία του κόμματος θα ευθυγραμμιστεί πλήρως με τις προγραμματικές θέσεις και την πολιτική γραμμή της κυβέρνησης.⁹¹ Εντούτοις, είναι ήδη ευδιάκριτα τα πρώτα σημάδια της απόκλι-

88. ΑΚΕΛ, «Ανακοίνωση για την ένταξη στην Ευρωζώνη», www.akel.org.cy, 31 Μαρτίου 2006.

89. Αξίζει να σημειωθεί ότι η περίοδος που το ΑΚΕΛ άρχισε να αφίνει εκτός πολιτικής ατζέντας το ζήτημα της ΟΝΕ και του ευρώ, ήταν η αμέσως προηγούμενη των δημοτικών εκλογών του Δεκεμβρίου 2006 και της τότε επικείμενης αξιολόγησης της Τουρκίας από την Ε.Ε.

90. Μ. Σάββα, «Η Ψηφοφορία στην Ευρωβουλή και οι Αποχές», *Σημερινή*, 18 Ιουλίου, 2007, σ. 25.

91. Για ένα πρόσφατο παράδειγμα, βλ. την ομιλία του Γ.Γ. του ΑΚΕΛ, Άντρου Κυπριανού, στο τελευταίο συνέδριο του κόμματος: «Εισογητική Ομιλία του Γενικού Γραμματέα του κόμματος της Κ.Ε. ΑΚΕΛ Α. Κυπριανού στο 21ο Παγκύπριο Συνέδριο» 2010, <http://www.edon.org.cy/index.php/arxeio/omilies/eisigitiki-gg-akel>.

σης της κυβέρνησης από τη στάση του κόμματος σε θέματα σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Φαίνεται ότι οι κύριες, προγραμματικές διαφορές μεταξύ του ΑΚΕΛ και της κυβέρνησης αφορούν κυρίως θέματα που καθορίζονται ή περιστρέφονται γύρω από την Ε.Ε. και, ειδικότερα, την οικονομική της διάσταση, ιδιαίτερα δεδομένου ότι μετά το 2008, οι ψήφοι του κόμματος εντός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, όπως και οι προγραμματικές του θέσεις, εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε συμφωνία με την ΕΕΑ/ΒΓΠΑ. Την άνοιξη του 2008, όταν η Συνθήκη της Λισαβώνας θα ψηφιζόταν στην κυπριακή Βουλή των Αντιπροσώπων, τα μέσα ενημέρωσης έσπευσαν να επισημάνουν τη διαφορά μεταξύ της προσέγγισης του Χριστόφια –ο οποίος είπε ότι ήταν υποχρεωμένος να τιμήσει την υπογραφή του προκατόχου του υπέρ της Συνθήκης και που φερόταν κατά της απόρριψης– και εκείνης του ΑΚΕΛ στους κόλπους του οποίου η ανάγκη για ιδεολογική συνέπεια και η γενική διάθεση των μελών και των οπαδών συνεπικούρησαν την καταψήφιση. Σύμφωνα με ανεπίσημες πηγές, το Πολιτικό Γραφείο του κόμματος είχε ταχθεί υπέρ της θετικής ψήφου στη Συνθήκη της Λισαβώνας, απόφαση η οποία ανατράπηκε από την Κεντρική Επιτροπή.⁹² Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό ότι, ενώ μετά τις Ευρωεκλογές του 2004 το θέμα του ευρωπαϊκού Συντάγματος ήρθε στο προσκήνιο της πολιτικής ατζέντας του ΑΚΕΛ (όπως αναφέρθηκε προηγουμένως υπήρξε κινητοποίηση από πλευράς ΕΔΟΝ), η Συνθήκη της Λισαβώνας παρέμεινε στο παρασκήνιο της δημόσιας ρητορείας του.

Δεύτερο παράδειγμα συνιστά η αρνητική και ιδιαίτερα κριτική στάση του στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για ορισμένα θέματα τα οποία αποτελούν κομμάτι της ραχοκοκκαλιάς της ιδεολογικής του κριτικής της Ε.Ε., σε αντιδιαστολή με τη στάση της κυβέρνησης η οποία κυμαινόταν από ήπια έως και θετική. Όπως, λόγου χάριν, στην περίπτωση της οδηγίας για την επέκταση του χρόνου εργασίας και στην περίπτωση της οδηγίας σχετικά με τη Ενία Πολιτική Ασύλου, όπου το ΑΚΕΛ (και η ΕΕΑ/ΒΓΠΑ) καταψήφισε, ενώ ο Υπουργός Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων δήλωσε αποχή και ο Υπουργός Εσωτερικών υπεψήφισε.⁹³

Τρίτο παράδειγμα συνιστά το *mea culpa* του Χριστόφια, τον Φεβρουάριο του 2009, σχετικά με την πρόταση του ΑΚΕΛ για αναβολή της ένταξης της Κύπρου στην ευρωζώνη για ένα έτος. Η θέση του ΑΚΕΛ για το ευρώ είχε α-

92. «Όχι στη Συνθήκη Ψηφίζει το ΑΚΕΛ», *Σημερινή*, 23 Ιουνίου, 2008, σ. 1.

93. Συνέντευξη, Οκτώβριος 2009, Λευκωσία.

φεθεί να αιωρείται πάνω από το κόμμα με αρνητική χροιά και δεν χρησιμοποιήθηκε στην προεκλογική εκστρατεία για τις ευρωεκλογές του 2009.⁹⁴

Τέταρτο παράδειγμα: ο Πρόεδρος διαχώρισε και πάλι τη θέση του από το ΑΚΕΛ (το οποίο ευθυγραμμίστηκε με την ΕΕΑ/ΒΙΠΑ) όταν ψήφισε υπέρ της υποψηφιότητας Βαροσο για τη προεδρία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, δηλώνοντας επισήμως ότι ο κύριος λόγος ήταν το Κυπριακό: «Στο πρόσωπό του έχω βρει μεγάλη κατανόηση σε σχέση με το κυπριακό πρόβλημα, ο ρόλος του είναι πολύ χρήσιμος και πιστεύω ότι η επανεκλογή του θα βοηθήσει τη δύσκολη προσπάθεια που κάνουμε για λύση του κυπριακού προβλήματος».⁹⁵

Ενώ το ΑΚΕΛ δεν έχει αναδιαμορφώσει τις προγραμματικές του θέσεις σε θέματα σχετικά με την Ε.Ε. κατά τη διάρκεια της προεδρίας Χριστόφια, μια ασυμφωνία μεταξύ του κόμματος, όπως εκφράζεται από τα στελέχη που έχουν αναλάβει δημόσια αξιώματα, και του κόμματος ως ανεξάρτητου φορέα ιδεολογίας φαίνεται να είναι συμφυής με την επίσημη μετεκλογική στρατηγική της πλήρους υποστήριξης του Προέδρου και της εφαρμογής του προγράμματός του. Η βαθύτερη λογική αυτής της στρατηγικής μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή στη βάση της πολιτικής του ίδιου του ΑΚΕΛ για το κυπριακό πρόβλημα, η οποία μετατράπηκε σε εθνική πολιτική κατά τη διάρκεια της προεδρίας Χριστόφια: η υποψηφιότητά του μετέδιδε την ισχυρή, συμβολική έκκληση ενός ηγέτη υπέρ της λύσης, ο οποίος εκλέχθηκε ακολούθως μεταξύ άλλων –αν όχι κυρίως– για να επανενώσει το νησί.⁹⁶ Από τότε μέχρι σήμερα, είναι σταθερή η θέση της κυβέρνησης ότι η Τουρκία παραμένει άκαμπτη και φέρει το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης για τις δυσκολίες που υπάρχουν στη διαδικασία των διαπραγματεύσεων. Το πρώτο χαρτί του Προέδρου ως εκ τούτου είναι οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις της Τουρκίας, η σχέση της με τις χώρες της Ε.Ε. και, γενικότερα, οι δυνατότητες που έχει η Ένωση να ασκήσει πίεση στην Άγκυρα.⁹⁷ Ο Πρόεδρος φαίνεται να λειτουργεί με βάση την ανάγκη να προβάλει μια θετική στάση απέναντι στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και τους οργανισμούς της Ένωσης, προκειμένου να καρ-

94. Στη κοινή γνώμη καταγράφηκε θετική στάση ως προς την υιοθέτηση του ευρώ: 65% των ερωτηθέντων του Ευρωβαρόμετρου του 2008.

95. «Με ψήφισε και κομμουνιστής», *Σημερινή*, 20 Ιουνίου, 2009, σ. 6.

96. Βλ. G. Charalambous, «The February 2008 Presidential Election in the Republic of Cyprus: The Context, Dynamics and Outcome in Perspective», *The Cyprus Review*, τόμ. 21, τχ. 1, 2009, σ. 97-122.

97. Αυτό αντικατοπτρίζεται και στη θέση του ΑΚΕΛ. Βλ. ΑΚΕΛ, «Σχέδιο Πολιτικής Απόφασης, Σχέδια Ψηφισμάτων και Προτάσεις για Καταστατικές Αλλαγές 21ου Συνεδρίου του ΑΚΕΛ», ό.π.

ποφορήσει η στρατηγική του αλλά και να αγκαλιαστεί από το εκλογικό σώμα. Κατά τον ίδιο τρόπο, το ΑΚΕΛ θα υφίστατο εκλογική ζημιά εάν αναδεικνυε ή προέβαλλε τη διαφορετικότητα των θέσεών του από την κυβέρνηση.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εν κατακλείδι, επιστρέφουμε στα αρχικά ερωτήματα: πώς έχει εξελιχθεί η στάση του ΑΚΕΛ απέναντι στην Ε.Ε. και τον αντίκτυπο που αυτή έχει στην Κύπρο, μέσα στο πλαίσιο του στρατηγικού διλήμματος μεταξύ της ιδεολογικής συνέπειας και του πραγματισμού και ποιοι παράγοντες έχουν καθορίσει ή, έστω, επηρεάσει αυτή τη στάση, σπρώχνοντας το κόμμα προς τη μία ή την άλλη επιλογή;

Ας ξεκαθαρίσουμε, ωστόσο, πρώτα τι δεν έχει κάνει το ΑΚΕΛ: δεν έχει προβεί σε ένα χονδρικό επαναπροσδιορισμό της ευρωπαϊκής του πολιτικής· αντίθετα, έχει διατηρήσει τις αρχικές θέσεις και αναλύσεις του για τα ευρύτερα ερωτήματα και συνθήκες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η ενσωμάτωση προτάσεων και αναλύσεων για τα οικονομικά θέματα, που είναι νεο-κεϋνσιανές μάλλον παρά μαρξιστικές, δεν σηματοδοτεί αλλαγή. Έχει διατηρηθεί λοιπόν η συνολική στρατηγική του βάσει της οποίας το κόμμα παραθέτει προγραμματικές κατευθύνσεις που προσανατολίζονται περισσότερο στο να είναι βιώσιμες βραχυπρόθεσμα και ανταγωνιστικές απέναντι στη Δεξιά και λιγότερο για σκοπούς διαμαρτυρίας ή ρήξης με τις υφιστάμενες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις. Ως εκ τούτου, η σταδιακή ιστορική μεταμόρφωση –ο εκμοντερνισμός, κατά τον Ραναγιότου⁹⁸ που έφερε τη μικτή οικονομία, τις κοινωνικές ασφαλίσεις, τον συνεργατισμό και άλλα για τα οποία το ΑΚΕΛ είναι βαθύτατα περήφανο, έχει εφαρμοστεί και στο νέο πολιτικό ζήτημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εφόσον θεωρεί την τάση του να τονίζει τα όρια του εφικτού και την ιστορική εξέλιξη επιτυχή φόρμουλα, είναι λογικό αυτή να παρατηρείται και σε σχέση με την Ε.Ε.

Μεσοπρόθεσμα, λοιπόν, το ΑΚΕΛ μετακινείται όχι από μια επαναστατική σε μια μεταρρυθμιστική στάση, αλλά από έναν ρεφορμισμό χωρίς περιορισμούς από την Ε.Ε. σε ένα ρεφορμισμό οριοθετημένο από αυτή, άρα και λιγότερο ριζοσπαστικό ή, πιο συγκεκριμένα, λιγότερο ταξικό. Σε πιο πρακτικό επίπεδο, το κόμμα έχει μετατοπιστεί στον «αντιευρωπαϊκό-φιλοευρωπαϊκό ά-

98. Α. Ραναγιότου, «Lenin in the Coffee-shop: the Communist Alternative and forms of non-western modernity», *ό.π.*

ξονα» [anti-EU/pro-EU axis], βάσει μιας επαναξιολόγησης του δυνητικού ρόλου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις προσπάθειες για επίλυση του κυπριακού προβλήματος. Στο εσωτερικό, διατυπώνει προτάσεις (ιδίως σε σχέση με την οικονομία) που είναι προσαρμοσμένες σε αυτά που θεωρούνται εφικτά εντός της Ε.Ε. και αφήνει στην άκρη τυχόν διαμαρτυρίες για κεκτημένα που χάθηκαν με την ένταξη σε αυτή. Η θέση του –από το 1990, ουσιαστικά, και εμφανέστερα από το 1995 οπότε έγινε επίσημα η αλλαγή– εμπεριέχει πλέον μια ήπια και λιγότερο ιδεολογική κριτική. Αυτή δε, όσο το ΑΚΕΛ βρίσκεται επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας, συνοδεύεται από την (έστω σιωπηρή) αποδοχή οδηγιών και πολιτικών της Ε.Ε. που, βάσει των επίσημων αναλύσεων του, είναι ανεπιθύμητες.

Αυτή η στάση καταδεικνύει ότι το κόμμα αντιμετωπίζει όντως το δίλημμα μεταξύ ιδεολογικής συνέπειας και πραγματισμού και πως, μέχρι σήμερα, σε ό,τι αφορά το ζήτημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το έχει επιλύσει υπέρ του πραγματισμού. Κάτι που έχει γίνει κυρίως όχι μέσω δραστικών αλλαγών στις προγραμματικές του θέσεις σχετικά με τα θεμελιώδη ζητήματα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αλλά μέσω της απομάκρυνσης της δημόσιας προσοχής από τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία της συνολικής θέωρησής του, δηλαδή μέσω της υποβάθμισης κάποιων θεμάτων και θεματικών στον δημόσιο λόγο του, βάσει του υπολογιζόμενου πολιτικού κέρδους ή κόστους. Ως εκ τούτου, το ΑΚΕΛ προβάλλει μετριοπάθεια στο ζήτημα της Ε.Ε., ιδιαίτερα όσο αφορά τον τρόπο που ανταγωνίζεται με άλλους πολιτικούς δρώντες, παρά σε σχέση με οποιαδήποτε ιδεολογική ανάλυση. Πρόκειται, παρόλα αυτά, για προσέγγιση η οποία τρέφεται από τις υφιστάμενες ανησυχίες του εκλογικού σώματος, παρά για προσέγγιση που επιχειρεί να ασκήσει την πειθώ της ιδεολογίας της.

Ως αποτέλεσμα, μετά την αποδοχή της ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και, ιδιαίτερα, μετά την προσχώρηση της Κύπρου σε αυτή, έχει δημιουργηθεί και ενισχυθεί μια σειρά ασυμφωνιών: μεταξύ ιδεολογίας και πρακτικής αλλά και μεταξύ των επίσημων ιδεολογικών και τελεολογικών στόχων και των βραχυπρόθεσμων απαιτήσεων των κοινωνικο-οικονομικών συγκυριών μεταξύ της κουλτούρας της αντικαπιταλιστικής διαμαρτυρίας, που εντοπίζεται στο εσωτερικό του κόμματος και εκφράζεται σε εσωτερικά έγγραφα, και τον επίσημο λόγο της ηγεσίας· μεταξύ μιας κριτικής της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, που περιλαμβάνει ορισμένα αντι-συστημικά γνωρίσματα, και μιας νοοτροπίας της διαχείρισης του συστήματος. Τέτοιες ασυμφωνίες δεν είναι ανησυχητικές για το κόμμα στον βαθμό που δεν επηρεάζουν την εσωτερική συνοχή και την εκλογική δυναμική του. Αυτό ίσως να σχετίζεται

με τη σύνθεση των μελών και των ψηφοφόρων του ΑΚΕΛ αλλά και με την έλλειψη ιδεολογικής ζύμωσης στις τάξεις του. Παρότι η ένταξη της Κύπρου στην Ε.Ε. περιπλέκει περισσότερο την επίσημη πρόθεση του ΑΚΕΛ να επικεντρωθεί πιο σθεναρά στην πορεία προς τον σοσιαλισμό αφού επιλυθεί το κυπριακό πρόβλημα, αυτό το ζήτημα φαίνεται να είναι το τελευταίο που ανησυχεί το κόμμα.

Τέλος, ως στραφούμε προς τους κύριους παράγοντες που καθόρισαν τη στάση του ΑΚΕΛ για την Ε.Ε., λαμβάνοντας υπόψη, για τους σκοπούς αυτής της εργασίας, τις ιδιαιτερότητες του κόμματος και της εκλογικής του αρένας –πιο συγκεκριμένα, τον ρόλο του Κυπριακού, την εκλογική του απήχηση, τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση ως κεντρική δύναμη και, ευρύτερα, τη θέση του στο κομματικό σύστημα– σε αντιπαράβολή με την εξωγενή εξέλιξη της πτώσης της ΕΣΣΔ. Σε ό,τι αφορά την πρώτη ιδιαιτερότητα, το κυπριακό πρόβλημα, φαίνεται ότι η επίσημη προτεραιότητα του ΑΚΕΛ για την επανένωση του νησιού έχει επιστρατευτεί ως εκλογίκευση για μια υπομονετική πορεία προς τον σοσιαλισμό και για ευρείες συμμαχίες τόσο στο εσωτερικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο προσθέτοντας, ως εκ τούτου, και μια ιδεολογική χροιά στην επιλογή ήπιας αντιμετώπισης του ζητήματος της Ε.Ε. Επισήμως, με δεδομένη την ύπαρξη του κυπριακού προβλήματος, σύμφωνα με το κόμμα, απαιτείτο αλλαγή στη θέση για την ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ανάλογη προσαρμογή στις συνεργασίες και τις δραστηριότητές του σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Προέκταση αυτών ήταν και η συνειδητοποίηση ότι πλέον απαιτείται και ανεκτικότητα απέναντι στην ευρωπαϊκή πολιτική της κυβέρνησης Χριστόφια, η οποία πρέπει να έχει την πλήρη υποστήριξη του κόμματος τόσο για ιδεολογικούς όσο και για στρατηγικούς λόγους. Και παρότι το ΑΚΕΛ είναι απρόθυμο, αν δεν αδυνατεί πλέον, να εξετάσει τις θεωρητικές παραμέτρους και επιπτώσεις της συμπεριφοράς του σε κρίσιμα ζητήματα που επηρεάζουν τον διεθνισμό της ιδεολογίας του και τον τελεολογικό του προγραμματισμό, η τελική ιεράρχηση του κυπριακού προβλήματος ως πρώτιστου ιδεολογικού στόχου φαίνεται να παραμένει, εσωτερικά και ίσως επίσης δημοσίως, πειστική.

Όσο αφορά τη δεύτερη ιδιαιτερότητα, τη μεγάλη εκλογική επιτυχία του κόμματος, έχει και αυτή παίξει σημαντικό ρόλο. Κατά πρώτον, στον βαθμό που οι αντιθέσεις μεταξύ της συλλογικής κουλτούρας και της επίσημης ρητορείας καθώς και η υποβάθμιση του «ευρωσκεπτικισμού» αντανακλούν την ανάγκη για εξισορροπητική προσέγγιση εν όψει μιας διαχρονικά ευρείας εκλογικής εμβέλειας που αντλεί δύναμη από όλες τις κοινωνικές τάξεις. Επι-

πλέον, η εμφανής εξασθένιση της δημόσιας κριτικής του ΑΚΕΛ για την Ε.Ε. δεν είχε κόστος σε ψήφους και, ως εκ τούτου, δεν έχει υποκινήσει τριβές σε σχέση με την εκλογική του ισχύ.⁹⁹ Η σταθερή και ευρεία υποστήριξή του από τους παραδοσιακούς του ψηφοφόρους και τα χαμηλά στρώματα δεν έχει προσκρούσει στη συγκρατημένη στάση του έναντι της Ε.Ε. Μέσα από τον πολυδιάστατο φακό της δομικής πολυπλοκότητας των εγχώριων εκλογικών αρένων αλλά και τον φακό της αντίληψης των κομμάτων ως προσαρμοσίμων και μεταβαλλόμενων πολιτικών δρώντων, η εκλογική θθεναρότητα του ΑΚΕΛ φαίνεται να είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις ιδιαιτερότητες του κομματικού συστήματος της Κύπρου, για τις οποίες έχει ευθύνη και το ίδιο.¹⁰⁰ Ο ισχυρός διπολισμός στην εκλογική συμπεριφορά, οι αδύναμοι σοσιαλδημοκράτες και η σχεδόν απόλυτα φιλοευρωπαϊκή τους στάση, η απουσία άλλων ριζοσπαστικών αριστερών κομμάτων που θα μπορούσαν να βλάψουν ενδεχομένως την έκταση της διαλλακτικότητας του ΑΚΕΛ, επισημαίνοντας –για παράδειγμα– ότι αυτό δεν συνιστά μια αρκετά ριζοσπαστική πρόκληση για την Ε.Ε., το καθιστούν κόμμα με σχετικό χαρακτήρα διαμαρτυρίας [relational protest nature]¹⁰¹ και επιτρέπουν την εύκολη και επιτυχή διαφοροποίησή του από τα υπόλοιπα πολιτικά κόμματα.

Τέτοια διαφοροποίηση φαίνεται να ήταν πιο εύκολη κατά τη διάρκεια των ετών διακυβέρνησης από τον Κληρίδη. Εν μέρει, επειδή είναι προφανές ότι το ΑΚΕΛ είχε την ευχέρεια να επιστρατεύσει στα πλαίσια του πολιτικού ανταγωνισμού δύσκολα για το ίδιο θέματα (δηλαδή, αυτά που απαιτούν κάποιο είδος ιδεολογικής «υποχώρησης»), όπως οι σχέσεις Κύπρου-Ε.Ε., πράγμα που σήμερα φαίνεται εκλογικά παράλογο λόγω της ανάγκης να υποστηριχθεί η κυβέρνηση Χριστόφια και η μερικώς κατευθυνόμενη από την Ε.Ε. κυβερνητική διαχείριση της οικονομικής κρίσης.

Η σχέση του ΑΚΕΛ με τη κυβέρνηση φαίνεται να το έχει ωθήσει προς την ίδια κατεύθυνση που το ώθησε και η επιδίωξή του για σταθερή εκλογική επιτυχία. Στην υποβάθμιση, δηλαδή, των κεντρικών ιδεολογικών και προγραμματικών αρχών της ευρωπαϊκής πολιτικής του στο πλαίσιο του πολιτικού και εκλογικού ανταγωνισμού. Αυτό το εύρημα είναι ελαφρώς διαφορε-

99. Δεν έχουν γνωστοποιηθεί από τον κυπριακό Τύπο οιοδήποτε εσωτερικές διενέξεις γύρω από το ζήτημα της Ε.Ε.

100. G. Charalambous, «The Strongest Communists in Europe: Accounting for AKEL's Electoral Success», *ό.π.*

101. Βλ. G. Capocchia, «Anti-System Parties: A Conceptual Reassessment», *Journal of Theoretical Politics*, τόμ. 14, τχ. 1, 2002, σ. 9-35.

τικό από την κεντρική διαπίστωση στη μέχρι σήμερα σχετική βιβλιογραφία για τον ευρωσκεπτικισμό και την αλλαγή στάσης των αριστερών κομμάτων. Για παράδειγμα, τόσο η Bosco όσο και οι Benedetto και Quaglia διαπίστωσαν ότι όταν ένα αριστερό κόμμα μετακινείται προς ή στην κυβέρνηση, τείνει να αλλάζει την στάση του ως προς την Ευρώπη προς το φιλοευρωπαϊκότερο.¹⁰² Ουσιαστικά, αυτό έγινε και με το ΑΚΕΛ, με τη διαφορά ότι, όπως επισημάναμε, οι συνακόλουθοι συμβιβασμοί του αφορούσαν περισσότερο τη δημόσια ρητορεία και τις εναλλαγές των επιπέδων προβολής σχετικών με την Ε.Ε. θεμάτων στα οποία διαφωνούσε με την κυβέρνηση, παρά τις επίσημες συνεδριακές θέσεις και αποφάσεις του.

Από την άλλη πλευρά, ενώ οι βασικές ιδιαιτερότητες του ΑΚΕΛ (συμπεριλαμβανομένης και της συμμετοχής του στην κυβέρνηση) φαίνεται να ήταν σημαντικές όσον αφορά τη στάση του κόμματος από το 1995 και μετά (με επιμέρους σταθμούς το 2003 και το 2008), δεν εξηγούν επαρκώς τις αλλαγές που εντοπίζονται στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, που ήταν άλλωστε και οι πιο σημαντικές καθώς επηρέασαν όχι μόνο τη δημόσια ρητορεία του για την Ε.Ε. αλλά και τις ίδιες του τις προγραμματικές θέσεις για τη σχέση της Κύπρου με αυτή. Η αρχική ώθηση οφείλεται στην κατάρρευση της ΕΣΣΔ. Το ιδεολογικό κάλυμμα του ΑΚΕΛ ιδιαίτερα όσο αφορά στην τακτική του στο Κυπριακό αλλά και αλλού στηρίζονταν πολιτικά στον διπολισμό που επικρατούσε στο παγκόσμιο στερέωμα. Έτσι, η πτώση της ΕΣΣΔ δεν μπορεί παρά να αποτελεί εξαιρετικά σημαντικό παράγοντα για την αλλαγή της στάσης του κόμματος απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση και, ευρύτερα, για την εντονότερη παρουσία του στρατηγικού διλήμματος μεταξύ ιδεολογικής συνέπειας και πραγματισμού. Στον βαθμό που το Κυπριακό διαχρονικά αποτελεί το πιο βασικό θεωρητικό και πολιτικό όπλο του ΑΚΕΛ, η πτώση της ΕΣΣΔ συνετέλεσε στην αποδυνάμωση της τακτικής που υλοποιούσε μέχρι τότε το κόμμα με αυτό το όπλο.

102. A. Bosco, «Four Actors in Search of a Role: The Southern European Communist Parties», στο N. Diamandouros - R. Gunther (επιμ.), *Parties, Politics and Democracy in the New Europe*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2001, και G. Benedetto - L. Quaglia, «The Comparative Politics of Communist Euroscepticism in France, Italy and Spain», *ό.π.*

ΑΠΟ ΤΟΝ «ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟ ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΝΩ»
ΣΤΟΝ «ΑΠΟΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΩ»;
ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ
ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Γιώργος Μπιθυμήτρης*

Στο κείμενο γίνεται μια προσπάθεια καταρχάς να αναδειχθεί και, ακολούθως, να ερμηνευθεί η φθίνουσα πορεία του ευρωενωσιακού ιδεώδους στη συνείδηση της βάσης του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος στη συνάφειά της με τις πολιτικές προεκτάσεις που η ίδια ενεργοποιεί. Εντάσσοντας τη στάση των συνδικάτων απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση σε ένα συνολικότερο πλαίσιο στρατηγικής επιλογής –το οποίο περιγράφεται υπαινικτικά–εξετάζονται οι συνέπειες της αφοσίωσης των οργανωτικών συνδικαλιστικών ηγεσιών στους θεσμικούς διακανονισμούς της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, σε σχέση με στάσεις και προσλήψεις που διαμορφώνονται στο επίπεδο της βάσης. Τέλος, γίνεται μια απόπειρα να παρουσιαστούν διεργασίες στο ευρωπαϊκό συνδικαλιστικό κίνημα που συνιστούν μια αντίθετη κίνηση, προς την κατεύθυνση του «απο-ευρωπαϊσμού», αυτή τη φορά από τα κάτω.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, που εισήλθε δυναμικά σε νέο στάδιο με την επικύρωση της Συνθήκης του Μάαστριχτ (1991-1992), έθεσε σοβαρά διλήμματα στο ευρωπαϊκό συνδικαλιστικό κίνημα, κυρίως σε σχέση με την τάση εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων. Η στάση των συνδικάτων απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση από το 1991 μέχρι σήμερα, αν και δεν παρουσιάζεται συμπαγής, εμφανίζει ωστόσο σε επίπεδο τόσο προ-

* Ο Γιώργος Μπιθυμήτρης είναι Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου. Ο συγγραφέας ευχαριστεί ιδιαίτερα τον Επίκουρο Καθηγητή Σ. Σεφεριάδη καθώς και τα μέλη του «Κύκλου Συγκροσιακής Πολιτικής» του Παντείου Πανεπιστημίου.

γραμματικού λόγου όσο και οργανωτικών συντεταγμένων μια συνάφεια προς την κατεύθυνση της συναινετικής στρατηγικής. Παρότι αυτό που μας ενδιαφέρει πρωτίστως είναι η πλαισίωση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης από τους κινηματικούς δρώντες, προκειμένου να προσεγγίσουμε κριτικά την πολιτική των υποκειμένων απέναντι στον εξευρωπαϊσμό [Europeanization], είναι χρήσιμη μια κωδικοποιημένη έστω αναφορά στα κύρια διακυβεύματα της ολοκλήρωσης στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων – αυτό επιχειρείται στο πρώτο μέρος του άρθρου. Στο δεύτερο μέρος, η διευρυνόμενη απόσταση μεταξύ των διαθέσεων των ευρωπαϊών εργαζόμενων και της στάσης των ηγεσιών των περισσότερων ευρωπαϊκών συνδικάτων τίθεται ως πρόβλημα στρατηγικής του συνδικαλιστικού κινήματος.

2. Ο ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΚΥΡΙΩΝ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΔΙΑΚΑΝΟΝΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑ ΤΟ ΜΑΑΣΤΡΙΧΤ ΕΠΟΧΗΣ

Η επιστημονική συζήτηση για τον εξευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων εδράζεται σε μεγάλο βαθμό στις εντατικές αναδιαρθρώσεις που υπέστη η οργάνωση, το περιεχόμενο και η ρύθμιση της εργασίας στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Η αποσταθεροποίηση των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων, συνεπεία του επαναπροσδιορισμού της σχέσης ισχύος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, διαμορφώνει συνθήκες αναζήτησης θεσμικών αντιβάρων σε υπερεθνικό επίπεδο. Στο επίκεντρο της σχετικής συζήτησης θα λέγαμε ότι βρίσκεται το ερώτημα κατά πόσον η Ευρωπαϊκή Ένωση [Ε.Ε.] μπορεί να παρέχει έναν προνομιακό «γεωγραφικό και, κυρίως, λειτουργικό χώρο συλλογικής ρύθμισης της εργασίας»,¹ με τρόπο ώστε να συμπληρώνεται και να βελτιώνεται το εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων προκειμένου να επιτευχθεί ένα νέο σημείο ισορροπίας.

Όπως θα δούμε παρακάτω, ο θεωρητικός πυλώνας της *πολυεπίπεδης διακυβέρνησης* ευνοεί καταφατικές απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα και, παράλληλα, οριοθετεί τον χώρο δράσης του συνδικαλιστικού κινήματος ως κοινω-

1. Αλ. Κουρτέας, «Ο εξευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων: Αναφορά στις προοπτικές για το συνδικαλιστικό κίνημα που πηγάζουν από τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης με έμφαση στην περίπτωση των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων Επιχειρήσεων», στον συλλογικό τόμο, *Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμπερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα, 2007, σ. 346.

νικού εταίρου ο οποίος διευρύνει το πεδίο παρέμβασής του σε πανευρωπαϊκό επίπεδο σε δύο άξονες:

α) *οργανωτικά*, μετασχηματίζοντας τις δομές του με έμφαση είτε στην οργανωτική σχέση των εθνικών συνδικάτων με υπερεθνικά συλλογικά όργανα (όπως η European Trade Union Confederation) είτε στην ενίσχυση δεσμών διεθνικής αλληλεγγύης μεταξύ των ευρωπαίων εργαζόμενων ομοειδών επιχειρήσεων ή κλάδων είτε στην τάση δημιουργίας νέων μορφωμάτων διεθνικής συλλογικής εκπροσώπησης των εργαζομένων, όπως τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργαζομένων [ΕΣΕ].²

β) *αξιακά*, με την ανάδειξη της υπεράσπισης του λεγόμενου ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, ως στρατηγικού στόχου ικανού να συνδέσει την εθνική με τη διεθνή δράση του συνδικαλιστικού κινήματος.

Η κωδικοποίηση της συζήτησης σε αυτά τα δύο σημεία, τα οποία θεωρούμε κομβικά γιατί αφορούν όχι μόνο θεωρήσεις αλλά και στρατηγικές επιλογές των συνδικαλιστικών υποκειμένων,³ δεν αποκλείει φυσικά εναλλακτι-

2. Σχετικά με τα ΕΣΕ, ως δυναμική πλευρά του εξευρωπαϊσμού, βλ. στο ίδιο, σ. 323-382. Σχετικά με τη σύνδεση αυτής της όψης του εξευρωπαϊσμού με την εμπέδωση του κλίματος κοινωνικής συναίνεσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ακόλουθη συγκριτική έρευνα, ειδικά στο κομμάτι που αναφέρεται στη Γερμανία: M. Poole - L. Ransbury - N. Wailes, «A Comparative Analysis in Developments in Industrial Democracy», *Industrial Relations*, τόμ. 40, τχ. 3, σ. 490-525. Μία πολύ χρήσιμη σύνοψη της συζήτησης για τα ΕΣΕ με παράθεση σημαντικών εμπειρικών δεδομένων προσφέρει το Θ. Κουτρούκης, «Μορφές Εργατικής Αλληλεγγύης στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης: Η περίπτωση των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων Εργασίας», στον συλλογικό τόμο, *Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, ό.π., σ. 366-382.

3. Σχετικά με την αφομοίωση των αξιακών και οργανωτικών προταγμάτων του εξευρωπαϊσμού από τις ηγεσίες του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος, τουλάχιστον από το 1991 και μετά, υπάρχει ογκώδης βιβλιογραφία από την οποία ξεχωρίζουμε: R. Hyman, «Trade Unions and the Politics of the European Social Model», *Economic and Industrial Democracy*, τχ. 26, 2005, σ. 9-40· M. Urchurch - G. Taylor - A. Mathers, *The Crisis of Social Democratic Trade Unionism in Europe: The Search for Alternatives*, Ashgate 2009· J. Waddington, «Articulating trade union organisation for the new Europe?», *Industrial Relations Journal*, τόμ. 32, τχ. 5, 2001, σ. 449-63· του ίδιου, «Trade unions and the defence of the European social model», *Industrial Relations Journal*, τόμ. 36, τχ. 6, 2005, σ. 518-540· R. Erne, «Συνδικαλιστικό Κίνημα: Φορέας ευρώ-εκδημοκρατισμού, ευρω-τεχνοκρατίας, ή (επαν-)εθνικοποίησης;», στο Σ. Κονιόρδος - Α. Μοσχονάς (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις. Προβληματισμοί και Αναζητήσεις σε Εθνικό και Διευρωπαϊκό Επίπεδο*, Gutenberg, Αθήνα 2004. Για την ελληνική περίπτωση αναφέρουμε ενδεικτικά τα Α. Μοσχονάς, *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2003, Σ. Σφεριτιάδης, «Πολιτική και διεκδικητικές συλλογικότητες: η ευρωπαϊκή στρατηγική για την

κές αναγνώσεις ούτε την ύπαρξη διαφορετικών λογικών. Για παράδειγμα, σε κάποιες αναλύσεις τονίζεται ο καθοριστικός ρόλος των δεσμών αλληλεγγύης μεταξύ των ευρωπαϊκών εργαζόμενων, ως προς την αποτελεσματικότητα που μπορεί να έχει μία ρύθμιση σε υπερεθνικό επίπεδο⁴ σε άλλες πάλι, η έμφαση είναι στην καθυστέρηση των συνδικάτων να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνονται οι κίνδυνοι ενός «υπερεθνικού νεοσυνδικαλισμού».⁵ Επίσης, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η πολυμορφία των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων σε επίπεδο Ε.Ε. και η συνεπαγόμενη διαφοροποιημένη ισχύς της αλυσίδας εθνικού-υπερεθνικού σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση, παρά τις συγκλίσεις που αναδεικνύονται.⁶

Ωστόσο, ακόμα και κριτικές προσεγγίσεις του εξευρωπαϊσμού, οι οποίες αναδεικνύουν την αύξουσα αποστασιοποίηση της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης από το συνολικό διακύβευμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, περιορίζουν τα ερμηνευτικά «κλειδιά» του φαινομένου σε μία αντιπαράθεση εθνοκεντρισμού-ευρωκεντρισμού ή ευρωσκεπτικισμού-ευρωπαϊσμού, υποβαθμίζοντας τις ταξικές πτυχές τόσο της ολοκλήρωσης, όσο και της αποστασιοποίησης. Προτού εστιάσουμε στις στάσεις που διαμορφώνονται στη βάση⁷ των

απασχόληση και η ελληνική περίπτωση», στο Σ. Κονιόρδος- Α. Μοσχονάς (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις. Προβληματισμοί και Αναζητήσεις σε Εθνικό και Διερωπαϊκό Επίπεδο*, ό.π., και Γ. Κουζής, *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον Ευρωπαϊκό χώρο*, Gutenberg, Αθήνα 2007.

4. Η επίκληση της αλληλεγγύης, συνδυασμένη με τον στόχο της διατήρησης της κοινωνικής συνοχής στο εσωτερικό των χωρών της Ε.Ε., συνιστά από μόνη της πηγή αμφισβητίας. Στο πλαίσιο της συζήτησης για την υπέρβαση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου τη θέση του παραδοσιακού αζιακού υλικού της διεθνιστικής ταξικής αλληλεγγύης φαίνεται να καταλαμβάνει η αναγκαιότητα μιας «ανταγωνιστικής αλληλεγγύης» ντυκαιομιακής προέλευσης, ικανής να κινητοποιήσει πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις στο όνομα ενός παραγωγικού και ανταγωνιστικού ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους· βλ. σχετικά, W. Streeck, «Competitive Solidarity: Rethinking the “European Social Model”», MPiFG Working Paper, 99/8, 2009, στο: <http://www.mpifg.de/pu/workpap/wp99-8/wp99-8.html>.

5. Θ. Κουτρούκης, «Μορφές Εργατικής Αλληλεγγύης στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης: Η περίπτωση των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων Εργασίας», ό.π., σ. 371.

6. Σχετικά με το ζήτημα της σύγκλισης ή της απόκλισης των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων, βλ. Χρ. Καρακιοιλάφης, «Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις στην Ελλάδα: Συλλογική Διαπραγμάτευση, Διαβούλευση, Συμμετοχή και Κοινωνικός Διάλογος», στο συλλογικό, *Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, ό.π., σ. 383-398.

7. Ως βάση των συνδικάτων εννοούμε τόσο τα απλά μέλη όσο και τα δυνάμει μέλη των συνδικαλιστικών οργανώσεων του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, δηλαδή τους εργαζόμενους

ευρωπαϊκών συνδικάτων απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, είναι χρήσιμο να σκιαγραφήσουμε ορισμένες κρίσιμες θεσμικές όψεις αυτής της διαδικασίας. Εξάλλου, υλική βάση του εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων είναι οι πολιτικές της Ε.Ε. οι οποίες αλληλεπιδρούν με τις πολιτικές των κοιμμάτων, των συνδικάτων και άλλων συλλογικών δρώντων, διαμορφώνουν κοινωνικές συμμαχίες ενώ, ταυτόχρονα, τροφοδοτούν την ταξική πάλη όσων προσδιορίζονται ως μη ευνοημένοι. Για λόγους οικονομίας επικεντρώνουμε σε εκείνες τις θεσμικές εξελίξεις που θεωρούνται σημεία αναφοράς στη βιβλιογραφία περί εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων.⁸

3. ΟΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ Ε.Ε. ΣΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑ ΤΟ ΜΑΑΣΤΡΙΧΤ

Με τον όρο εργασιακές σχέσεις αναφερόμαστε στο σύνολο των επιμέρους σχέσεων και των όρων που διέπουν το περιεχόμενο της μισθωτής απασχόλησης, αντανακλώντας το αποτέλεσμα της κατανομής του παραγόμενου πλούτου ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία και αποτυπώνοντας τον μεταξύ τους συσχετισμό δυνάμεων.⁹ Ως εξευρωπαϊσμό ορίζουμε την ανάπτυξη μιας συνισταμένης δρώντων, δομών και διαδικασιών που αναδύεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο και αλληλεπιδρά με τους εθνικούς θεσμούς και δρώντες.¹⁰ Η ανάλυση που ακολουθεί προσεγγίζει κριτικά το κυρίαρχο επιχείρημα στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία των εργασιακών σχέσεων για τη θετική επίδραση του

με σχέση εξαρτημένης εργασίας ή με σχέση εργασίας που ομοιάζει με αυτή. Προφανώς, εξαιρούνται διευθυντικά στελέχη (που, ούτως ή άλλως, σε πολλές οργανώσεις αποκλείονται καταστατικά) καθώς και εργαζόμενοι σε σώματα ασφαλείας του κράτους, όπου οι συνθήκες ανάληψης συλλογικής δράσης είναι πολύ ιδιαίτερες: βλ. Σ. Τήκος, «Όταν το “κράτος” διεκδικεί από το κράτος: οι θεσμικές παράμετροι του συνδικαλιστικού κινήματος στα ελληνικά Σώματα Ασφαλείας», στο συλλογικό, *Εργασία και Πολιτική: Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004*, ό.π., σ. 303-323.

8. Για μια εποπτεία της συζήτησης, βλ. J. Hoffman - R. Hoffman - J. Kirton-Darling - L. Rampeltshammer, *The Europeanization of industrial relations in a global perspective: A literature review*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2002.

9. Γ. Κουζής, *Εργασιακές σχέσεις και Ευρωπαϊκή ενοποίηση: ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας*, ΙΝΕ, Αθήνα 2001.

10. J. Hoffman - R. Hoffman - J. Kirton-Darling - L. Rampeltshammer, *The Europeanization of industrial relations in a global perspective: A literature review*, ό.π., σ. 45.

εξευρωπαϊσμού στις αγορές εργασίας.¹¹ Όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, οι θεσμικές παρεμβάσεις της Ε.Ε. που επέδρασαν καταλυτικά στον μετασχηματισμό των εργασιακών σχέσεων στο εθνικό επίπεδο δεν αποτελούν αναγκαστικά ένα παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος για εργαζόμενους και εργοδότες.

Τον Φεβρουάριο του 1992 επικυρώνεται η ιδρυτική συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης η οποία ολοκληρώνει την ενιαία εσωτερική αγορά.¹² Οι κοινωνικές διατάξεις της Συνθήκης σκιαγραφούν τους κοινωνικούς στόχους της Ένωσης στα πεδία της επαγγελματικής εκπαίδευσης, της νεολαίας και της παιδείας, χωρίς να αναφέρονται σε εναρμόνιση εθνικών νομοθεσιών.¹³

Με συμφωνία των 11 κρατών μελών (αυτο-εξαιρέθηκε η Βρετανία, η οποία έμεινε εκτός της Συμφωνίας μέχρι το 1997), η κοινωνική πολιτική της Ένωσης εφαρμόζεται με βάση την αρχή της επικουρικότητας, λαμβάνοντας υπόψη: (α) τις εθνικές ιδιομορφίες και (β) την ανταγωνιστικότητα,¹⁴ ενώ αναγνωρίζεται ρητά η σημασία του κοινωνικού διαλόγου, ως δύναμη δικαιοπαραγωγικής διαδικασίας.¹⁵ Η συμφωνία των 11 για το πρωτόκολλο κοινωνικής πολιτικής δρομολογεί θεωρητικά την κατάργηση της «εμετάβλητης γεωμετρίας» της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής και, τελικά, ενσωματώνεται στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) με την επικύρωσή του και από τη Βρετανία.¹⁶

Οι αρνητικές επιδόσεις της πλειοψηφίας των κρατών μελών της Ε.Ε. στην προστασία της εργασίας και, κυρίως, το πρόβλημα της ανεργίας¹⁷ φέρνουν

11. «Στο πλαίσιο της αυξανόμενης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, υπάρχει μια ευρεία συναίνεση στην ακαδημαϊκά συζήτηση –καθώς επίσης και μεταξύ των κοινωνικών φορέων– ότι για να ενδυναμωθεί η κοινωνική διάσταση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, είναι αναγκαίος ο εξευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων», στο ίδιο, σ. 45.

12. M. Schwanzholz, «The Social dimension of the European integration process. History, status quo, perspectives», στο G. Széll, (επιμ.), *European Labour Relations, Common Features*, τόμ. 1, Gower, 2001, σ. 154.

13. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, «Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική: Κατευθύνσεις και Προοπτικές», στο Θ. Χριστοδουλίδης - Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η συνθήκη του Μάαστριχτ Συνθετική Θεώρηση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1993.

14. Στο ίδιο.

15. Η αναβάθμιση της σημασίας του κοινωνικού διαλόγου υποδηλώνεται και από τον χαρακτηρισμό του ως «δευτέρου πυλώνα κοινωνικής πολιτικής της Ένωσης»: B. Keller - B. Sorries, «The New European Social Dialogue: Old Wine in New Bottles?», *Journal of European Social Policy*, τχ. 9, 1999, σ. 112.

16. Στο ίδιο.

17. Σύμφωνα με τη Eurostat στην Ε.Ε. των 15 η ανεργία έφτασε στο 10,1% το 1996, για να ακολουθήσει πτωτική πορεία μέχρι και το 2001 (7,3%). Το 2004, μετά από μια τριετία αυστη-

τις πολιτικές απασχόλησης στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Σταθμό στη συνάρθρωση εθνικών πολιτικών απασχόλησης και αγορών εργασίας αποτελεί το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Έσοσεν, το 1994. Οι πέντε προτεραιότητες που ιεραρχούνται, εναρμονίζονται με τις αρχές της Λευκής Βίβλου για την Ανταγωνιστικότητα, την Ανάπτυξη και την Απασχόληση που είχε εκδοθεί από την Επιτροπή έναν χρόνο νωρίτερα. Συγκεκριμένα, στο Έσοσεν δόθηκε προτεραιότητα: (α) στη βελτίωση των ευκαιριών απασχόλησης για το εργατικό δυναμικό, με προώθηση επενδύσεων στην επαγγελματική εκπαίδευση· (β) στην αύξηση της έντασης της απασχόλησης μέσω ευέλικτης οργάνωσης της εργασίας, περιοριστικής μισθολογικής πολιτικής (μισθοί κάτω από την παραγωγικότητα) και θέσεων εργασίας που εξυπηρετούν νέες ανάγκες (π.χ. περιβάλλον, κοινωνικές υπηρεσίες)· (γ) στη μείωση του μη μισθολογικού κόστους (κυρίως των εργοδοτικών ασφαλιστικών εισφορών)· (δ) στην ενίσχυση ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης (ατομικά κίνητρα, μέτρα στήριξης εισοδήματος)¹⁸ και, τέλος, (ε) στην προστασία των ομάδων που θίγονται ιδιαίτερα από την ανεργία.¹⁹ Οι προτεραιότητες του Έσοσεν μπορούν να αναγνωσθούν και ως εξειδίκευση των στόχων της Λευκής Βίβλου.²⁰

κών τάσεων έφτασε στο 8,9%, για να πέσει στο 8,6% έναν χρόνο αργότερα. Μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, τα ποσοστά της ανεργίας ανέβηκαν εκ νέου στο 9,2% το 2009 και στο 9,6% το 2010 (9% και 9,7% για την Ε.Ε. των 27 αντίστοιχα) με τις προβλέψεις να είναι δυσοίωτες για τα επόμενα χρόνια· βλ. <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&rcode=tsiem110&plugin=1>.

18. Οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης είναι προανατολισμένες κυρίως στην ενίσχυση της προσφοράς εργασίας και οριοθετούνται από τους άξονες της ανταγωνιστικότητας σε πλαίσιο δημοσιονομικής πειθαρχίας, της τεχνολογικής καινοτομίας καθώς επίσης και της ευελιξίας στην οργάνωση της εργασίας και τη δομή της απασχόλησης. Ex adverso οι πολιτικές που είναι επικεντρωμένες στην αντιμετώπιση των επιπτώσεων της ανεργίας (επιδόματα, απασχόληση στο δημόσιο, αποζημιώσεις απόλυσης κ.ά.) θεωρούνται παθητικές πολιτικές και συνδέονται με τις παροχές του κοινωνικού κράτους. Βλ., σχετικά, Κ. Δημούλας - Κ. Μιχαλοπούλου, *Ενεργητικές Πολιτικές Απασχόλησης: η περίπτωση των ολοκληρωμένων παρεμβάσεων στους νομούς Αρτας, Θεσπρωτίας, Πρεβέζης, Λαρίσης και Φθιώτιδας*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ: Αθήνα 2008, σ. 28.

19. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, *Πολιτικές Απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Παράζησης, Αθήνα 1997, σ. 67-68.

20. Ταυτόχρονα, επιδιώκεται η προσπάθεια εσωτερικής νομιμοποίησης της Ε.Ε. στα μάτια των πολιτών της, με τη λογική ότι χωρίς καμία θεσμική παρέμβαση (έστω και περιοριστική για τα δικαιώματα της εργασίας) οι αγορές θα αποθραυσθούν: «Η σύμπτωση της διαδικασίας κύρωσης της Συνθήκης του Μάαστριχτ από τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. με τη χειρότερη ύφεση

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Φλωρεντίας (Ιούνιος 1996) δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη μετατόπιση από τις παθητικές στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης και ενθαρρύνει τα κράτη-μέλη προς την κατεύθυνση της γενίκευσης Τοπικών Συμφώνων Απασχόλησης και της Διά Βίου Μάθησης. Η προσήλωση στις αρχές των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης επιβεβαιώνεται και στη «Δήλωση του Δουβλίνου για την Απασχόληση», τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου.²¹

Το Συμβούλιο του Άμστερνταμ (Ιούνιο 1997) θα σηματοδοτήσει την ξεκάθαρη πλέον στροφή προς τη συντονισμένη στρατηγική για την απασχόληση.²² Γενικότερα, η Συνθήκη του Άμστερνταμ σηματοδοτεί μια περίοδο μετριοπαθών καινοτομιών στην κοινωνική πολιτική της Ένωσης, με στόχο την κοινωνική σταθερότητα και τη συνοχή (που, ιδανικά, θα μεταφραζόταν σε υψηλό επίπεδο απασχόλησης), με σταθερή προσήλωση στη μη πληθωριστική ανάπτυξη και στην επίτευξη «υψηλού βαθμού ανταγωνιστικότητας».²³ Η πολιτική συγκυρία εντός της οποίας υπογράφεται η Συνθήκη –στις 13 από τις 15 κυβερνήσεις βρίσκονται κεντροαριστερά κόμματα ή συνασπισμοί– φέρει τη σφραγίδα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, η οποία αναλαμβάνει πιο ενεργό ρόλο στις διαδικασίες πολιτικής νομιμοποίησης της ολοκλήρωσης, διαμορφώνοντας ένα σοσιαλ-φιλελεύθερο πρότυπο.²⁴

Βασικό προγραμματικό στοιχείο της Συνθήκης του Άμστερνταμ είναι η βούληση των κυβερνώντων «να υπογράψουν ειρήνη με τις αγορές»,²⁵ στοιχείο που αφομοιώθηκε σε μεγάλο βαθμό και από τα ευρωπαϊκά συνδικάτα.

των ευρωπαϊκών οικονομιών από τη δεκαετία του 1930 και την κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας, εγγράφει σαφώς τη Λευκή Βίβλο στο πλαίσιο της προσπάθειας νομιμοποίησης της ONE στα μάτια των ευρωπαίων πολιτών» – Μ. Καραμεισίνη, «Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση: Από την καταπολέμηση της ανεργίας στην αύξηση του ποσοστού απασχόλησης», στο Μ. Καραμεισίνη - Γ. Κουζής (επιμ.), *Πολιτική Απασχόλησης Πεδίο σύζευξης της Οικονομικής και της Κοινωνικής Πολιτικής*, Gutenberg, Αθήνα 2005, σ. 75.

21. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, *Η Κοινωνική Ευρώπη: Ελλείμματα και Προοπτικές*, Σιδέρης, Αθήνα 2002, σ. 84-87.

22. Β. Keller - Β. Sorries, «The New European Social Dialogue: Old Wine in New Bottles?», *ό.π.*, σ. 113.

23. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, *Η Κοινωνική Ευρώπη: Ελλείμματα και Προοπτικές*, *ό.π.* σ. 32.

24. Μ. Upchurch - G. Taylor - A. Mathers, *The Crisis of Social Democratic Trade Unionism in Europe: The Search for Alternatives*, *ό.π.*, σ. 142-150.

25. Μ. Kleinman, *A European Welfare State? European Union Social Policy in Context*, Palgrave, Λονδίνο 2002, σ. 93.

Με τα άρθρα 125-130 της Συνθήκης Ευρωπαϊκής Κοινότητας, προβλέπεται ότι κάθε κράτος-μέλος παραμένει ρυθμιστής της πολιτικής του για την πρόωθηση της απασχόλησης, εντάσσοντας όμως εφεξής τη δράση του στο πλαίσιο μιας πανευρωπαϊκά συντονισμένης στρατηγικής.²⁶

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λουξεμβούργου (Νοέμβριος 1997), εισήγαγε την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση ενώ, έξι μήνες αργότερα, στο Κάρντιφ, εξετάστηκαν τα πρώτα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση.²⁷ Η «Διαδικασία του Κάρντιφ» επιβεβαιώνει την προτεραιότητα στις οικονομικές δομικές μεταρρυθμίσεις, στην πολιτική της Διά Βίου Μάθησης και στη μεταρρύθμιση της κοινωνικής προστασίας.²⁸ Εν συνεχεία, ο Μακροοικονομικός Διάλογος που θεοπίστηκε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κολωνίας (Ιούνιος 1999) και το «Σύμφωνο Απασχόλησης», που υπογράφηκε, αποτελούν τα θεσμικά εργαλεία με τα οποία η κοινωνική πολιτική της Ε.Ε. προσδέεται πιο αρμονικά στην οικονομική πολιτική, αποτελώντας τελικά *οργανικό τμήμα της* και αποβλέποντας σε σταθερό μακροοικονομικό περιβάλλον, ευνοϊκού επενδυτικού κλίματος.²⁹

Η «Κοινωνική Ατζέντα», όπως υιοθετήθηκε στη Νίκαια (Δεκέμβριος 2000), ενισχύει την υπόθεση ότι ο εκουγχρονισμός των αγορών εργασίας αποτελεί το κλασικό πεδίο σύζευξης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.³⁰ Οι κοινωνικοί εταίροι αποτελούν έναν από τους φορείς νομιμοποίησης αυτής της σύζευξης καθώς καλούνται, μέσα από τον κοινωνικό διάλογο, να εμπλακούν σε «ακανθώδη» ζητήματα τα οποία θα απαιτήσουν κοινωνική συναίνεση όπως: η διευθέτηση του χρόνου εργασίας, η μείωση της υπερωριακής απα-

26. Η. Νικολακοπούλου-Στεράνου, *Η Κοινωνική Ευρώπη: Ελλείμματα και Προοπτικές*, ό.π., σ. 87.

27. Στο ίδιο, σ. 92. J. Goetschy, «The European Employment Strategy From Amsterdam to Stockholm: Has it reached its Cruising Speed?», *Industrial Relations Journal*, τχ. 32, 2001, σ. 402.

28. Στο ίδιο, σ. 406.

29. W. Streeck, «Competitive Solidarity: Rethinking the “European Social Model”», ό.π.

30. Οι πολιτικές απασχόλησης είναι *stricto sensu* οι πολιτικές αγοράς εργασίας. Εξ ορισμού, οι πολιτικές αυτές αποτελούν πεδίο σύζευξης κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής, καθώς ο παράγοντας εργασία έχει την εξής διπλή ιδιότητα: είναι παραγωγικός συντελεστής και, ταυτόχρονα, πηγή εισοδήματος. επομένως η έμφραση στον κοινωνικό ή οικονομικό της ρόλο διαφέρει ανάλογα με τη λογική που κυριαρχεί σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Μ. Καραμεσίνη, «Η Πολιτική Απασχόλησης ως πεδίο σύζευξης της Οικονομικής και Κοινωνικής Πολιτικής», στο Μ. Καραμεσίνη - Γ. Κουζής (επιμ.), *Πολιτική Απασχόλησης. Πεδίο σύζευξης της Οικονομικής και της Κοινωνικής Πολιτικής*, ό.π., σ. 62.

σχόλησης, η αύξηση της μερικής απασχόλησης, η Διά Βίου Μάθηση:³¹

«Όπου η αναδιάρθρωση υπό το πρόταγμα του “εκουγχρονισμού” αποδείχθηκε μη δημοφιλής, έγιναν προσπάθειες να διοχετευτεί η δυσαρέσκεια σε αυτές τις νέες “φειτοχοποιημένες” μορφές “κοινωνικού εταρισμού”. Αυτό είναι εμφανές αν εξετάσουμε τις βιομηχανικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στον συνδικαλισμό στο επίπεδο της ηπειρωτικής Ευρώπης».³²

Συνοψίζοντας, σε αυτή τη φάση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, δηλαδή κατά τη δεκαετία του 1990, θεωρούμε ότι συντελείται η κρίσιμη διολίσθηση του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος σε έναν ρόλο στον οποίο η κοινωνική συνεργασία θεωρείται αυταξία, ο εξευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων άμυνα απέναντι στα «δεινά της παγκοσμιοποίησης» και η πρόοδος των διεκδικήσεων των συνδικάτων με τις καταστατικές συνθήκες εμπάθυνσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αναπόφευκτη.

4. Η ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΛΙΣΑΒΟΝΑΣ: Η ΕΠΑΓΓΕΛΛΟΜΕΝΗ ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ

Η ειδική έκτακτη σύνοδος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στη Λισαβόνα (23-24 Μαρτίου 2000) αποτελεί σταθμό για την επεξεργασία της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση [ΕΣΑ]. Αν και η «στρατηγική της Λισαβόνας» αναθεωρήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 2000 (Mid-term Lisbon Review, το 2005), οι βασικές κατευθύνσεις της συνεχίζουν να αποτελούν τη σπονδυλική στήλη των ευρωπαϊκών παρεμβάσεων στην αγορά εργασίας.

31. Μέχρι στιγμής ο θεσμός του ευρωπαϊκού κοινωνικού διαλόγου έχει καταλήξει σε τρεις συμφωνίες-πλαίσιο οι οποίες ενεργοποίησαν αντίστοιχες αποφάσεις του Συμβουλίου: για τη γονική άδεια (1995), για τη μερική απασχόληση (1997) και για τις συμβάσεις ορισμένου χρόνου (1999): βλ. B. Keller - B. Sorries, «The New European Social Dialogue: Old Wine in New Bottles?», *ό.π.*, σ. 413· J. Goetschy, «The European Employment Strategy From Amsterdam to Stockholm: Has it reached its Cruising Speed?», *ό.π.*, σ. 409· T. Korver, «Ρυθμίζοντας την εργασία: Η πολιτική της απασχόλησης στην Ευρώπη», στο Σ. Κονιόρδος - Α. Μοσχονάς, (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις. Προβληματισμοί και Αναζητήσεις σε Εθνικό και Διευρωπαϊκό Επίπεδο*, *ό.π.*, σ. 101. Τα αποτελέσματα αυτά κρίνονται μάλλον πενιχρά, ιδιαίτερα αν συνηπολογιστούν οι υψηλές αξιώσεις που εγείρονται για τον θεσμό, ως αντιστάθμισμα στο δημοκρατικό έλλειμμα της «κλασικής κοινοτικής μεθόδου» και των «hard laws» της οικονομικής ολοκλήρωσης.

32. M. Urpchurch - G. Taylor - A. Mathers, *The Crisis of Social Democratic Trade Unionism in Europe: The Search for Alternatives*, *ό.π.*, σ. 143.

Η ρητή διακήρυξη της Συνόδου, «να γίνει η Ένωση η ανταγωνιστικότερη και δυναμικότερη οικονομία της γνώσης ανά την υφήλιο, ικανή για βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή», συμπυκνώνει έναν διττό στόχο που έχει ήδη επισημανθεί: βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της Ε.Ε. με διατήρηση της κοινωνικής της συνοχής. Υπό το φως των σημερινών εξελίξεων στην ευρωζώνη, οι ποσοτικοί στόχοι της Λισαβόνας έχουν αποτύχει οικτρά.³³ Για την υλοποίησή τους, επιστρατεύθηκε το προσφιλές –από το Άμστερνταμ και μετά– μείγμα κρατικής ευθύνης-κοινοτικού ελέγχου-τριμερούς συνεργασίας, το οποίο συνιστά μια *πολυεπίπεδη πολιτική οικονομία* όπου: «τα έθνη κράτη λειτουργούν σύμφωνα με ένα πρότυπο τεχνοκρατικών ρυθμιστικών αρχών», προστατεύουν «το πολιτικό μονοπώλιό τους» ενώ, ταυτόχρονα, «διαφυλάσσουν τον φιλελεύθερο χαρακτήρα της ενοποιημένης οικονομίας».³⁴ Το μείγμα αυτό είναι και το περιεχόμενο της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού [ΑΜΣ] που υιοθετήθηκε στη Λισαβόνα.

Η επικύρωση της μεθόδου της «ήπιας ρύθμισης» και η πρόκριση της ΑΜΣ, που σταδιακά αντικατέστησε την κλασική κοινοτική μέθοδο εναρμόνισης,³⁵ ευθυγραμμίζεται με τις νέες ανάγκες των ευρωπαϊκών οικονομιών στο περιβάλλον της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης [ΟΝΕ] ενώ, παράλληλα, αποτελεί και ένα είδος συμβιβασμού των οξυμένων ενδοκοινοτικών αντιθέσεων.³⁶ Είναι σημαντικό εδώ να δούμε τον αναβαθμισμένο ρόλο των κρατών στη νέα διαδικασία, για να κατανοήσουμε πώς ο εξευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων είναι άμεσα συνυφασμένος με τις επιλογές των δρώντων σε εθνικό επίπεδο (κυβερνήσεις, εργοδότες, συνδικάτα).

33. Για μία περιγραφή των στόχων, βλ. Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, *Η Κοινωνική Ευρώπη: Ελλείμματα και Προοπτικές*, ό.π. σ. 107-108.

34. W. Streeck, «Η διεθνοποίηση των εργασιακών σχέσεων στην Ευρώπη: Προβλήματα και Προοπτικές», στο Σ. Κονιόρδος - Α. Μοσχονάς, (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις. Προβληματισμοί και Αναζητήσεις σε Εθνικό και Διερωπαϊκό Επίπεδο*, ό.π., σ. 122.

35. D.M. Trubek - L.G. Trubek, «Hard and Soft Law in the Construction of Social Europe: the Role of the Open Method of Co-ordination», *European Law Journal*, τόμ. 11, 2005, σ. 345.

36. Για τους υπέρμαχους της ομοιοπονδιοποίησης της Ε.Ε., η ΑΜΣ αποτελεί σύμπτωμα αποτυχίας της περαιτέρω ολοκλήρωσης. Όπως αναφέρει ο P. Taylor: «Υπήρξε συμβιβασμός που αντανακλούσε την προϊούσα δυσκολία ανάληψης κοινοτικής δράσης σε περισσότερο ευαίσθητες περιοχές κρατικών αρμοδιοτήτων, όπως η απασχόληση, η υγεία και η μετανάστευση»· βλ. P. Taylor, *Το αβέβαιο μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 46.

Σε συνεργασία με τους κοινωνικούς εταίρους, οι κυβερνήσεις καλούνται να συμβάλουν στη σύγκλιση των πολιτικών απασχόλησης, φροντίζοντας ταυτόχρονα για την ανταγωνιστική θέση των χωρών τους μέσα στην Ε.Ε. Με τη σύναψη «Εθνικών Κοινωνικών Συμβολαίων», δηλαδή εθνικών «ανταγωνιστικών» συμβολαίων»³⁷ οι κυβερνήσεις και οι ηγεσίες του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος στοχεύουν σε ένα διακηρυγμένο διπλό στόχο: οικονομική ανάπτυξη με κοινωνική ειρήνη ή, άλλως, καπιταλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο.

Η πορεία ωστόσο από τη Λισαβόνα μέχρι σήμερα δεν δικαιώνει τις προσδοκίες των συνδικάτων για μία «ολική επαναφορά του πολιτικού». Εδώ απλώς επισημαίνουμε ότι λίγους μήνες μετά τη Λισαβόνα, στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Στοκχόλμης (Μάρτιος 2001), επανήλθαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της Επιτροπής οι οικονομικές αναδιαρθρώσεις (απελευθέρωση αγοράς στην ενέργεια, στο φυσικό αέριο, στις μεταφορές, στην υγεία), των οποίων η ταχύτητα και η αποφασιστικότητα επαινέθηκαν ως πρότυπο και για την κοινωνική πολιτική.³⁸

Παρόλα αυτά, οι ευρωπαϊκές συνδικαλιστικές ηγεσίες συνέχισαν να βασίζονται στην υπεράσπιση των εργατικών δικαιωμάτων στη διεκδίκηση υπαγωγής του οικονομικού στο κοινωνικό, χωρίς να εξετάζουν αν η ευρωπαϊκή καπιταλιστική ολοκλήρωση βοηθά ή ζημιώνει αυτή την υπαγωγή. Αντ' αυτού, η συζήτηση για τη στρατηγική του συνδικαλισμού στη νέα κατάσταση ακολούθησε μέχρι σήμερα μία πορεία από-πολιτικοποίησης,³⁹ ενώ παράλλη-

37. J. Goetschy, «The European Employment Strategy From Amsterdam to Stockholm: Has it reached its Cruising Speed?», *ό.π.*, σ. 409.

38. Στο ίδιο, σ. 413. Ενδεικτική του συνονθυλεύματος οικονομικών και κοινωνικών στόχων της Ε.Ε. είναι η υβριδική έννοια της διπλής επιδίωξης ευελιξίας και ασφάλειας [flexicurity]: «Οι ευρωπαϊκές αγορές εργασίας για να αντιμετωπίσουν την πρόκληση του συνδυασμού μεγαλύτερης ευελιξίας έχουν ανάγκη μεγιστοποίησης της ασφάλειας για όλους. Η ώθηση για ευελιξία στην αγορά εργασίας είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση όλο και πιο ποικίλων συμβατικών μορφών απασχόλησης, οι οποίες μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από το παραδοσιακό πρότυπο από άποψη βαθμού ασφάλειας και εισοδήματος και από άποψη σχετικής σταθερότητας των συναφών συνθηκών εργασίας και ζωής». European Commission, *Πράσινη Βίβλος: Εκοιγχρονισμός της εργατικής νομοθεσίας για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του 21ου αιώνα*, 708 τελικό, 2006.

39. Χρησιμοποιούμε την έννοια της απο-πολιτικοποίησης παραπέμποντας σε μία διαδικασία αποχύνωσης της συνδικαλιστικής οργάνωσης από τα μεγάλα πολιτικά-ιδεολογικά διακυβεύματα της υψηλής πολιτικής· αυτά δίνουν τη θέση τους σε κερματοσιμένες και θεματοποιημένες παρεμβάσεις οι οποίες προκύπτουν εντός συναινετικά καθορισμένων θεσμικών περιγραμμάτων. Η συζήτηση προφανώς σχετίζεται με τους γενικότερους μετασχηματισμούς που υφίστανται οι μαζικές οργανώσεις ως δομές αντιπροσώπευσης· βλ., σχετικά, Μ. Σπουρδαλά-

λα δημιουργήθηκε μια θεωρητική πλατφόρμα που επιχειρεί να αναδείξει την ευρωπαϊκή ενοποίηση ως (υπό προϋποθέσεις) αφερτρία «ποιοτικής αναβάθμισης» των φορέων της εργασίας, άρα και των δικαιωμάτων τους, εντός αυτού που ο Jacques Delors αποκάλεσε «κοινωνική διάσταση της εσωτερικής αγοράς» (ή, με σύγχρονους όρους, «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο»).

Σε συνάφεια με την παραπάνω αντίληψη, οι υποστηρικτές της «προοδευτικής ανταγωνιστικότητας»⁴⁰ στο συνδικαλιστικό κίνημα θεωρούν ότι οι αυτορρυθμιστικές δυνατότητες του ευρωπαϊκού μοντέλου «ρυθμισμένου καπιταλισμού», αν συνδυαστούν με την κατάλληλη πολιτική βούληση, μπορούν να προστατεύσουν τους εργαζόμενους από τις «αντικειμενικές» συνέπειες της παγκοσμιοποίησης.⁴¹

Η διάκριση ωστόσο μεταξύ ακραίου νεοφιλελευθερισμού και «ανθρώπινου καπιταλισμού» θεωρούμε ότι επιδρά στη γραμμή συμμαχιών δημιουργώντας σύγχυση ως προς την ταυτότητα των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Για παράδειγμα, η ETUC [European Trade Union Congress]⁴² τα τελευταία

κας - Ε. Παπαβλασοπούλου, «Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης», στο Ξ.Ι. Κοντιάδης - Χ.Α. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, Παπαζήσης, Αθήνα 2008.

40. Ο όρος χρησιμοποιείται κριτικά από τον Panitch, για να περιγράψει τη στρατηγική «που ενθαρρύνει εργάτες και εργοδότες προς υψηλής τεχνολογίας/υψηλής προστιθέμενης αξίας/υψηλού μισθού παραγωγή [...] με όλη την έμφαση στην κατάρτιση [...] αυτή είναι στην πραγματικότητα μια στρατηγική που αφορά ακριβώς το πώς να μαθαίνει να αποδίδεις γρηγορότερα σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης»: βλ. L. Panitch, «Globalisation and the State», *The Socialist Register*, τχ. 30, 1994, σ. 83.

41. D.M. Trubek - L.G. Trubek, «Hard and Soft Law in the Construction of Social Europe: the Role of the Open Method of Co-ordination», *ό.π.*, σ. 346· P. Taylor, *Το αβέβαιο μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, *ό.π.*, σ. 100-101. Παρά τις προδοκίες «αυτορύθμισης», ή επικράτησης της σοσιαλδημοκρατικής ατζέντας, οι φόβοι για το «social dumping» εξακολούθησαν να αποικούν τον δημόσιο λόγο των εκπροσώπων της εργασίας: «Τα συνδικάτα φοβούνται ότι τα κράτη θα ανταγωνίζονται το ένα το άλλο στην προσέλκυση κινητικού κεφαλαίου μέσω της δημιουργίας ενός φιλικού προς τις επιχειρήσεις περιβάλλοντος όπου η προστασία των εργαζομένων και του περιβάλλοντος θα θυσιάζεται. Αυτή η ανταγωνιστική απορρύθμιση είναι αυτό που οι συνδικαλιστές αποκαλούν "social dumping"». K. Mitchell, «Trade Unions and EU politics: explaining variation in European strategies», paper prepared for EUSA Conference May 17-19, 2007, Μόντρεαλ, Καναδάς.

42. Η ETUC συστάθηκε το 1973 και απαρτίζεται από 66 εθνικές συνομοσπονδίες εργαζομένων από την Ευρώπη, 14 ευρωπαϊκές κλαδικές ομοσπονδίες και 38 διαπεριφερειακά συμβούλια· G. Taylor - A. Mathers, «Social Partner or Social Movement? European Integration and Trade Union Renewal in Europe», *Labor Studies Journal*, τόμ. 27, τχ. 1, 2002, σ. 96. Για μια συνολικότερη εποπτεία της στάσης του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος ιστορικά

χρόνια επιχείρησε να συμβιβάσει το κοινωνικοεταίρικό περιεχόμενο πολιτικής του υπεύθυνου θεσμικού συνομιλητή των Βρυξελλών, με ένα ad hoc κινηματικό προφίλ, που αντανακλάται κυρίως στην προσπάθεια της ηγεσίας της να συνδεθεί με διεθνικές κινηματικές δράσεις αντι-παγκοσμιοποιητικού περιεχομένου.⁴³

Η επαγγελία της επανόδου του πολιτικού, ως διεμβολισμού των οικονομικών, τεχνοκρατικών προσανατολισμών της Ε.Ε., θεωρούμε ότι ακυρώνεται, εάν τουλάχιστον κρίνουμε από τη μέχρι σήμερα πορεία της Στρατηγικής της Λισαβόνας καθώς και της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση [ΕΣΑ].⁴⁴ Η ενθουσιώδης δε υποδοχή της διαδικασίας της Λισαβόνας από την ηγεσία της ETUC και των περισσότερων ευρωπαϊκών συνδικάτων αναδεικνύει πόσο ευάλωτα είναι αυτά στο δέλεαρ της «θεσμικής κεντρικότητας» [institutional centrality]⁴⁵ η οποία μάλλον τους προσφέρθηκε, ως αποζημίωση, παρά συνιστά δικό τους κερτημένο.

5. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ: ΕΚ ΝΕΟΥ «ΤΕΤΡΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ»;

Όπως είδαμε, η ΕΣΑ εισήχθη πρώτη φορά το 1997, αποτελεί το πρώτο και πιο από δείγμα της Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού και προέκυψε ως από-

σε σχέση με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, βλ. B. Barnouin, *The European Labour Movement and European Integration*, Frances Pinter Pbl, Λονδίνο 1986.

43. «Συνολικά, η ETUC, όπως και άλλα διεθνή συνδικαλιστικά όργανα εμφανίστηκε ως μεσολαβητής μεταξύ των κινημάτων και των θεσμών, αντί να επιδιώξει να γίνει μέρος του κινήματος» A. Wahl, «European labor: the ideological legacy of the social pact», *Monthly Review*, τόμ. 55, τχ. 8, 2004.

44. «Η απάντηση της Ε.Ε. στην ανεργία και τη φτώχεια ήταν μια ολοκληρωμένη πολιτική απασχόλησης που, για μια ακόμη φορά, συνδύαζε την επικουρικότητα με τον κοινωνικό εταιρισμό. Το κεφάλαιο περί Απασχόλησης στη Συνθήκη του Άμστερνταμ του 1997 καθιέρωσε την έννοια της “απασχολσιμότητας” ως τον θεμέλιο λίθο της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης στην Ε.Ε. Η απασχολσιμότητα συνεπάγεται την παραγωγή των κοινωνικών και προνοιακών συστημάτων στην αγορά εργασίας» G. Taylor - A. Mathers, «Social Partner or Social Movement? European Integration and Trade Union Renewal in Europe», *ό.π.*, σ. 94.

45. Οι Ackers και Payne έχουν αναπτύξει μεταξύ άλλων το επιχειρήμα περί της θεσμικής κεντρικότητας ως το πλέον σημαντικό κέρδος για τις δυνάμεις της οργανωμένης εργασίας, το οποίο απορρέει από τη στρατηγική της κοινωνικής συνεργασίας· βλ. P. Ackers - J. Payne, «Trade unions and social partnership: rhetoric, reality and strategy», *International Journal of Human Resource Management*, τόμ. 9, τχ. 3, 1998, σ. 529-550.

ντηση στα οξυμένα προβλήματα απασχόλησης στην Ε.Ε. Το σύστημα στο οποίο στηρίζεται επιτρέπει σε κάθε κράτος-μέλος να επιλέξει τα δικά του μέσα για να πετύχει τους κοινά αποδεκτούς στόχους.⁴⁶ Γι' αυτό και αρχικά, η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση, αντί για ενιαίους κανόνες, υιοθέτησε καθοδηγητικές γραμμές που ομαδοποιήθηκαν σε τέσσερις πυλώνες: απασχολησιμότητα, επιχειρηματικότητα, προσαρμοστικότητα και ισοτία ευκαιριών.⁴⁷ Επίσης εξειδικεύτηκαν τρεις βασικές επιδιώξεις: πλήρης απασχόληση, βελτιωμένη ποιότητα και παραγωγικότητα της εργασίας και ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.⁴⁸

Η μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος, της επιδοματικής πολιτικής, του συνταξιοδοτικού συστήματος και των εργασιακών σχέσεων (ευελιξία σε αμοιβές, συλλογική διαπραγμάτευση και χρόνος εργασίας) είναι ο πυρήνας του εκουγχρονισμού που επιδιώκεται μέσα από την ΕΣΑ.⁴⁹ Όπως παρατηρεί η Μ. Καραμεσίνη,

«η ΕΣΑ διαμορφώθηκε έτσι ώστε να είναι συμβατή με το μονεταριστικό και νεοφιλελεύθερο πλαίσιο οικονομικής ενοποίησης της Ε.Ε. Γι' αυτό και οι βασικές της κατευθύνσεις αφορούν την προσφορά εργασίας (βελτίωση της απασχολησιμότητας των ανέργων, ενεργοποίηση των ανενεργών) και την ευελιξία της εργασίας, ενώ η μακροοικονομική πολιτική έχει αποκλειστεί από τα εργαλεία πρόωθησης της απασχόλησης».⁵⁰

Το consensus μεταξύ κυβερνήσεων και κοινωνικών εταίρων φαίνεται ακόμα και σήμερα αρκετά ισχυρό, ωστόσο οι προβληματισμοί για τη δυνατότητα της Ε.Ε. να αποτελέσει το «αντίπαλο δέος» στο αγγλοσαξονικό μοντέλο εργασιακής και κοινωνικής απορρύθμισης εντείνονται καθώς μεγαλώνει και η απόσταση μεταξύ διακρουγμένων στόχων (πλήρης απασχόληση, ασφάλεια,

46. D.M. Trubek - L.G. Trubek, «Hard and Soft Law in the Construction of Social Europe: the Role of the Open Method of Co-ordination», *ό.π.*, σ. 343-364. Τα κράτη-μέλη με τη σειρά τους παρουσιάζονται εσωτερικά ως «αναγκασμένα» να ακολουθήσουν ένα σετ πολιτικών που όμως, με έναν ειρωνικό τρόπο, είναι συμπεφωνημένο.

47. J. Goetschy, «The European Employment Strategy From Amsterdam to Stockholm: Has it reached its Cruising Speed?», *ό.π.*, σ. 402.

48. D.M. Trubek - L.G. Trubek, «Hard and Soft Law in the Construction of Social Europe: the Role of the Open Method of Co-ordination», *ό.π.*, σ. 349.

49. European Commission, *Taking stock of five years of the European Employment Strategy*, 416 final, 2002.

50. Μ. Καραμεσίνη, «Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση: Από την καταπολέμηση της ανεργίας στην αύξηση του ποσοστού απασχόλησης», *ό.π.*, σ. 71.

δίκαιη κατανομή εισοδήματος) και πραγματικότητας. Οι εξελίξεις από τη διαδικασία αναθεώρησης της στρατηγικής της Λισαβόνας (2005) μέχρι και την επεισοδιακή ψήφιση της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης της Ε.Ε. (2009) αποδομούν περαιτέρω τις προσδοκίες για μια κοινωνική Ευρώπη, στο υφιστάμενο πλαίσιο ολοκλήρωσης.

6. ΤΟ «ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ» ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΛΙΣΑΒΟΝΑΣ ΕΩΣ ΤΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ

Η ενδιάμεση αναθεώρηση της Στρατηγικής της Λισαβόνας, κρίθηκε αναγκαία από τα όργανα της Ε.Ε., ώστε να διασωθεί ό,τι είναι δυνατό από το κύρος της. Στην Έκθεση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, για τα πρώτα πέντε χρόνια εφαρμογής της ΕΣΑ, σημειώνεται ότι ο απολογισμός για τον συνολικό ρυθμό απασχόλησης (64,3% το 2002),⁵¹ αλλά και τον ρυθμό απασχόλησης επιμέρους ομάδων (εργαζόμενοι μεγαλύτερων ηλικιών, γυναίκες) είναι αρκετά πίσω από τους στόχους της. Επιπλέον, εντοπίζεται πρόβλημα στην παραγωγικότητα της εργασίας η οποία έπεσε σημαντικά, ενώ η οικονομική επιβράδυνση των ευρωπαϊκών οικονομιών έκανε πιο σύνθετο το πρόβλημα της κοινωνικής συμπερίληψης.⁵² Ωστόσο, σημασία δεν έχει τόσο η οικονομική κρίση καθ' εαυτή, αλλά η πρόσληψη της κρίσης από την Επιτροπή και οι απαντήσεις που προτείνονται για την έξοδο από αυτή.

Συγκεκριμένα, οι προτεινόμενες δομικές μεταρρυθμίσεις που αναμένεται να αυξήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας στην Ε.Ε., εστιάζουν σε τέσσερις αρχές: αύξηση της προσαρμοστικότητας των εργαζομένων και των επιχειρήσεων· προσέλκυση περισσότερων ανθρώπων στην παραγωγική διαδικασία (ιδιαίτερα μεγαλύτερων ηλικιακά)· πιο αποτελεσματική επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο και Διά Βίου Μάθηση· και υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων μέσω καλύτερης διακυβέρνησης.⁵³

Παρατηρείται ωστόσο εδώ η εξής αντίφαση: ενώ η Επιτροπή ανησυχεί για τη χαμηλή εκτίμηση που χαίρει η πολιτική της Ε.Ε. για την απασχόληση από διευρυνόμενες κατηγορίες απασχολούμενων και ενώ οι αναδιαρθρώσεις

51. Θ. Σακελλαρόπουλος, «Εθνικές προτεραιότητες και ευρωπαϊκές προκλήσεις στη μεταρρύθμιση του συστήματος κοινωνικής προστασίας και απασχόλησης στην Ελλάδα, 1980-2004», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, τχ. 1, 2006, σ. 13.

52. European Commission, *Draft Joint Employment Report*, COM yyy final, 2005.

53. Στο ίδιο, σ. 2.

που προωθεί παγιώνουν τάσεις δυσαρέσκειας και «ευρω-διαμαρτυρίας»,⁵⁴ εντούτοις η απάντησή της συνεχίζει να είναι σταθερά προσανατολισμένη στις απαιτήσεις των αγορών.⁵⁵ Η προσαρμογή του χρόνου εργασίας στις ανάγκες της επιχείρησης και του ατόμου, θεωρείται δείγμα εκουγχρονισμού και αρετή η οποία οφείλει να γίνει υπόθεση τόσο των κυβερνήσεων όσο και των κοινωνικών εταίρων.⁵⁶ Η ελάττωση του μη μισθολογικού κόστους συνιστά επίσης αρετή την οποία διευκολύνει η ευελιξία στις συλλογικές διαπραγματεύσεις, ειδικά σε χώρες που έχουν ισχυρή παράδοση τέτοιου είδους διαπραγματεύσεων.

Εξάλλου, ως προς τη συζήτηση περί «ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου» υπάρχει ένα κεντρικό πρόβλημα το οποίο παρακάμπεται τόσο από τους πολέμιούς του –οι οποίοι το «στιγματίζουν» ως ανάχωμα στην ανταγωνιστικότητα των ευρωπαϊκών οικονομιών– όσο και από όσους το υπερασπίζονται⁵⁷

54. Η μελέτη που επιμελούνται οι Imig και Tarrow για τον εξευρωπαϊσμό των συγκρουσιακών πολιτικών, πέρα από το ότι πραγματεύεται ένα εντυπωσιακό εμπειρικό υλικό, αποτελεί θεωρητική συμβολή στην κατεύθυνση της κατανόησης της «ευρωδιαμαρτυρίας». Ένα από τα συμπεράσματα που αφορούν την κοινωνική σύνθεση των κινητοποιήσεων στις οποίες η Ε.Ε. ή κάποιος φορέας της αποτελούν έμμεσο ή άμεσο στόχο, συμπυκνώνεται ως εξής: «Η Ευρώπη μπορεί να εξελίσσεται στο απόγειό της ως η “Ευρώπη των Τραπεζών”, αλλά οι ευρωπαϊκές συγκρουσιακές πολιτικές αναδύονται ως η “Ευρώπη των εργαζομένων”» βλ. D. Imig - S. Tarrow, «Studying Contention in an emerging polity», στο των ιδίων (επιμ.), *Contentious Europeans: Protest and Politics in an Emerging Polity*, Rowman and Littlefield, 2001. Σχετικά με τη εννοιολόγηση της συγκρουσιακής Ευρώπης, βλ. επίσης K. Eder, «Από την κοινή αγορά στην πολιτική ένωση: η συγκρουσιακή πολιτική στην Ευρώπη», στο Μ. Κούση - C. Τίλλυ (επιμ.), *Οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις σε συγκριτική προοπτική*, Επίκεντρο, Αθήνα 2008, σ. 191-215.

55. European Commission, *Draft Joint Employment Report*, ό.π., σ. 4.

56. Στο ίδιο, σ. 8.

57. Στην επίσημη ιστοσελίδα της –<http://www.etuc.org/a/652>–, η ETUC τοποθετείται ουλοικά για τη στρατηγική της Λισαβόνας, ως στρατηγική που θα μπορούσε να ενισχύσει το «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο», πλην όμως λόγω έλλειψης πολιτικής βούλησης τα αποτελέσματα παρέμειναν πενιχρά για τους ευρωπαίους εργαζόμενους. Το «ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο», όπως σκιαγραφείται από την ETUC, αποτελεί το έδαφος πάνω στο οποίο συγκλίνουν η ανταγωνιστικότητα με τα διευρυμένα κοινωνικά δικαιώματα και η στρατηγική της Λισαβόνας είναι ένα αναξιοποίητο ακόμα εργαλείο προώθησής του: «Η κεντρική θέση της ETUC ήταν ανέκαθεν ότι η ευρωπαϊκή κοινωνική διάσταση –η οποία περιλαμβάνει τον κοινωνικό διάλογο, τη συλλογική διαπραγμάτευση, την προστασία και τη συμμετοχή των εργαζομένων– δεν είναι τροχπέδη στην ανταγωνιστικότητα και στην οικονομική αποδοτικότητα, αλλά, αντιθέτως, συνιστά, βασικό κίνητρο καινοτομίας, παραγωγικότητας και βιώσιμης ανάπτυξης. Για να εφαρμοστεί η Στρατηγική της Λισαβόνας, το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο θα πρέπει να αναγνωριστεί ως παράγοντας στην παραγωγική διαδικασία».

– ως απάντηση στο αμερικάνικο μοντέλο απορρύθμισης⁵⁸ πρόκειται για την ασυμμετρία των μοντέλων κοινωνικής πολιτικής μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών η οποία είναι τέτοια ώστε η συζήτηση για μια ευρωπαϊκή *sui generis* προσέγγιση στην κοινωνική πολιτική καταλήγει να είναι μάλλον συνθηματολογική.⁵⁸ Επιπλέον, η υποτιθέμενη μειωμένη «ευαισθησία» των ευρωπαϊκών πολιτικών στις ανάγκες των αγορών για περιορισμό του μισθολογικού κόστους, δεν στοιχειοθετείται πλέον ούτε σε εκείνες που θεωρούνται «πilotοί» του «ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου» (Γερμανία, Γαλλία, Σκανδιναβία).

Αλλά και το επιχείρημα περί σαφούς υπεροχής της «κοινωνικής Ευρώπης» έναντι της αγοραίας αμερικάνικης αντίληψης του κράτους πρόνοιας, έχει αρχίσει να αγγίζει τα όριά του.⁵⁹ Κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται εμπειρικά, ειδικά σήμερα υπό το φως των μεταβολών που υφίστανται οι ιστορικά περισσότερο «άκαμπτες» ευρωπαϊκές αγορές εργασίας.⁶⁰

Ολοκληρώνοντας την ενότητα αυτή, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε αρκετά πρόσφατα παραδείγματα πολιτικών που συμβάλλουν στην ερμηνεία του γιατί οι ευρωπαίοι εργαζόμενοι αποστασιοποιούνται από την προοπτική της εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η ψήφιση της Οδηγίας Bolkenstein (ή, ακριβέστερα, μιας εκδοχής της αρχικής Οδηγίας που κατατέθηκε από τον επίτροπο Bolkenstein) για την ελεύθερη εγκατάσταση υπηρεσιών, οι διαδοχικές αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Κοινοτήτων που προφυλάσσουν την ελευθερία μετακίνησης εργατικού δυναμικού, βιάλλοντας κατά συλλογικών δικαιωμάτων (υποθέσεις Viking, Laval, Rüffert, Luxembourg),⁶¹

58. Για παράδειγμα, πιο εύκολα ίσως θα μιλούσαμε για ένα διακριτό νοτιο-ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, (Ελλάδα, Πορτογαλία, Ισπανία και Ιταλία), ειδικά ως προς το σύστημα εργασιακών σχέσεων και το παραδοσιακό (αν και πλέον αποδυναμωμένο) συγκρουσιακό κλίμα στις σχέσεις εργοδοσίας-κράτους και συνδικάτων· βλ. M. Karamessini, «Still a Distinctive Southern European Employment Model?», *Industrial Relations Journal*, τόμ. 39, τχ. 6, 2008, σ. 510-531.

59. B. Ebbinghaus - B. Kittel, «European Rigidity Versus American Flexibility? The Institutional Adaptability of Collective Bargaining», *Work and Occupations*, τόμ. 32, τχ 2, 2005, σ. 163-195.

60. Η μείωση του μισθολογικού κόστους στο σύνολο της Ευρώπης των 15, υπερβαίνει από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, την αντίστοιχη των ΗΠΑ. Η τάση πλέον είναι κοινή: μείωση εργασιακού κόστους με ταυτόχρονη αφοσίωση στον αυξημένο ανταγωνισμό, στη λιτότητα, στην προνοιακή απορρύθμιση· βλ. στο ίδιο, σ. 168.

61. Για τις υποθέσεις αυτές και για τις προεκτάσεις τους στο πεδίο της νομικής προστασίας των συλλογικών δικαιωμάτων των εργαζομένων, ακριβή στοιχεία αναρτώνται στην ιστοσελίδα του European Trade Union Institute (ETUI): <http://www.etui.org/Headline-issues/Viking-Laval-Ruffert-Luxembourg>.

η ισχύουσα οδγία για την οργάνωση του χρόνου εργασίας και, πολύ περισσότερο, η επικείμενη αναθεώρησή της⁶² και, φυσικά, η σχεδόν εκφοβιστική εκστρατεία για την ψήφιση της Συνθήκης της Λισαβόνας⁶³ είναι τέτοια παραδείγματα.

Η γενική υπόθεση που διαπερνά την παρούσα ανάλυση έγκειται σε αυτό που επισημαίνεται και αλλού: η μεταρρυθμιστική φιλοσοφία των κοινωνικών πολιτικών της Ε.Ε. και η προϊούσα διαδικασία εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων συναρθρώνονται με τις οικονομικές προκείμενες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Σε αυτό συνηγορούν όχι μόνο οι επικριτές αλλά και οι υποστηρικτές της ολοκλήρωσης, που αξιώνουν την αποτελεσματικότερη παρουσία του κοινωνικού, προς όφελος της ανταγωνιστικότητας του ευρωπαϊκού κεφαλαίου.⁶⁴

Ωστόσο, το σύνθημα περί της επανεμφάνισης του κοινωνικού και του πολιτικού, αποτελεί συχνά ένα πιο εύηχο πρόσταγμα για την ανάγκη διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων που όπως επισημαίνουν οι Μαριόλης και Σταμάτης: «συνοψίζονται στην εξής μία: σταθερή μείωση του *συνολικού* κόστους της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης».⁶⁵ Κατά την άποψή μας, ο λόγος περί ανταγωνιστικότητας, ως κυρίαρχος λόγος, δεν μένει περιχαρακωμένος στην οικονομική πολιτική της ευρωπαϊκής ελίτ, αλλά διεισδύει και μετασηματίζει και άλλα πεδία του κοινωνικού. Οι εργασιακές σχέσεις είναι ένα από αυτά.

Η μέχρι τώρα ανάλυση ανέδειξε έστω και τηλεγραφικά κάποιες κρίσιμες όψεις του εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων, όπως διαμορφώνονται ως αποτέλεσμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, από το Μάαστριχτ μέχρι σήμερα. Το ενδιαφέρον μας πλέον μετατοπίζεται στο ερώτημα που αφορά στο πώς οριοθετούνται οι στάσεις των ευρωπαίων εργαζόμενων σε σχέση με την πλαισίωση του εξευρωπαϊσμού από τις ευρωπαϊκές συνδικαλιστικές ηγεσίες, η οποία περιγράφηκε παραπάνω.

62. Πρόκειται για την αρχική οδγία 2003/88/ΕΚ την οποία η Επιτροπή επιχειρεί να αναθεωρήσει ενισχύοντας τις διατάξεις της που αφορούν στην ευελιξιοποίηση του χρόνου εργασίας' βλ. σχετικά <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0106:FIN:EL:PDF>.

63. Μεταξύ άλλων, χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις του πρώην πρωθυπουργού της Ιταλίας R. Prodi, για τις δραματικές συνέπειες που θα είχε η καθυστέρηση της ψήφισης της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης' βλ. <http://www.eurointelligence.com/Article3.1018+M52cd9a23794.0.html>.

64. R. Hyman, «Trade Unions...», *ό.π.*, σ. 7.

65. Θ. Μαριόλης - Γ. Σταμάτης, *ΟΝΕ και Νεοφιλελεύθερη Πολιτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 240.

7. ΤΑ ΣΥΝΔΙΚΑΤΑ, Η Ε.Ε. ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ: ΠΡΟΣ ΕΝΑΝ «ΑΠΟΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΩ»;

Στο πλαίσιο των θεωριών για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση,⁶⁶ πολύ συχνά γίνεται αναφορά σε δύο βασικούς ανταγωνιστικούς θεωρητικούς πυλώνες: τον νεο-λειτουργισμό, στο πλαίσιο του οποίου αναπτύχθηκαν λιγότερο ή περισσότερο φιλόδοξες θεωρήσεις ομοσπονδιοποίησης της Ευρώπης, και τη διακυβερνητική προσέγγιση. Σχετικά πιο πρόσφατα άρχισε να αναπτύσσεται και ένας τρίτος «πυλώνας» θεωρήσεων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ο οποίος «στεγάζει» διάφορες προσεγγίσεις που βρίσκονται στο ενδιάμεσο των δύο κεντρικών τάσεων: κεντρική του έννοια είναι η *πολυεπίπεδη διακυβέρνηση* [multi-level governance] που συνίσταται από πολυεπίπεδες, γεωγραφικά επικαλυπτόμενες δομές κυβερνητικών και μη κυβερνητικών ελίτ.⁶⁷ Αυτό που έχει σημασία εδώ, είναι ότι η συγκεκριμένη θεώρηση εστιάζει στα αξιακά συστήματα [norms and values] μέσω των οποίων νοηματοδοτούνται τα διάφορα συμφέροντα που διαγκωνίζονται στο εσωτερικό της Ε.Ε., διαμορφώνοντας αντίστοιχες συλλογικές ταυτότητες.⁶⁸ Η εθελοντική βάση της υπερεθνικής και διακρατικής οριζόντιας και κάθετης συνεργασίας, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, μπορεί να ερμηνευθεί μόνο ως αποτέλεσμα κοινής αποδοχής κανόνων και αξιών που απορρέουν από ένα κοινό, πολιτικά φιλελεύθερο οραματισμό.

Ωστόσο, η μελέτη των ταυτοτήτων και του κοινωνικού-πολιτισμικού πλαισίου δεν συμβάλλει μόνο στην κατεύθυνση της νομιμοποίησης της ευρωπαϊ-

66. Για τη σχετική συζήτηση, βλ., μεταξύ άλλων, Μ. Τοινιοιζέλης, «Εισαγωγή στη Θεωρία της Πολιτικής Ενοποίησης και στους Θεσμούς των Ε.Κ.», στο Ν. Μαραβέγιας - Μ. Τοινιοιζέλης, *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Θεωρία και Πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 17-64.

67. Ε.Ο. Eriksen - J.E. Fossum, «Post-national Integration», στο των ίδιων (επιμ.), *Democracy in the European Union: Integration through Deliberation?*, Routledge, Λονδίνο 2002, σ. 14.

68. Ανάμεσα σε δεσπόζουσες συναφείς θεωρητικές επεξεργασίες που επικεντρώνουν στις συλλογικές ταυτότητες των «Ευρωπαίων» μπορούμε να διακρίνουμε την κονστрукτιβιστική προσέγγιση των Delanty και Ramford, σύμφωνα με την οποία η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν μπορεί να γίνει κατανοητή γνωσιοθεωρητικά χωρίς την προσφυγή στις αξίες και τα κανονιστικά ιδανικά που διαμορφώνουν το πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικών αλλαγών της εποχής της παγκοσμιοποίησης. Η εστίαση στον ρόλο της κουλτούρας, των κανονιστικών προτύπων και των αξιακών συστημάτων, ως παραγόντων που προωθούν την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, προκύπτει ως απάντηση στις νεο-θεσμικές εμμονές: βλ. σχετικά G. Delanty - C. Ramford, *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*, Routledge, Νέα Υόρκη 2005.

κής ολοκλήρωσης, αλλά και στην ερμηνεία της απο-νομιμοποίησης, ή/και αμφισβήτησής της. Για παράδειγμα, η L.M. McLaren αναδεικνύει τη σημασία των συμβολικών απειλών ως παραγόντων που επιδρούν στην πρόσληψη της Ε.Ε. από τους πολίτες της⁶⁹ υποστηρίζει πως η επιφυλακτικότητα απέναντι στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν μπορεί να αναχθεί εξ ολοκλήρου σε κάποιο ωφελμιστικό μοντέλο, ούτε επομένως στη διάκριση μεταξύ ωφελιμίων και χαμένων, η οποία είναι σημαντικός ερμηνευτικός παράγοντας για ένα μόνον κομμάτι των πολιτών της Ε.Ε.⁷⁰ Η πρόσληψη όμως του εξευρωπαϊσμού ως απειλής για την εθνική ταυτότητα και για τους πόρους που αυτή εξασφαλίζει στα μέλη των εθνικών κοινοτήτων, εξηγεί την επιφυλακτική –έως και αρνητική– υποδοχή της Ε.Ε. από μεγάλα τμήματα της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης, όπως προκύπτει από τα δημοσκοπικά ευρήματα της ερευνήτριας.⁷¹

Η αδυναμία των θεσμών και των πολιτικών υποκειμένων της Ευρωπαϊκής Ένωσης να απευθυνθούν σε ένα κοινό που θα αισθάνεται πρώτα ευρωπαϊκό και μετά εθνικό, εξηγεί κατά τον Ν. Fliegstein, γιατί η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση έχει αγγίξει τα φυσικά της όρια.⁷² Όμως, σε αντίθεση με τη McLaren, ο Fliegstein εστιάζει πολύ περισσότερο στις κοινωνικοταξικές διαιρέσεις που διαφοροποιούν τις στάσεις απέναντι στην Ε.Ε. και το έθνος-κράτος.⁷³

69. L.M. McLaren, *Identity, Interests and Attitudes to European Integration*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2006.

70. Στο ίδιο, σ. 191.

71. «Ετσι, για ορισμένους, η υποστήριξη προς την ολοκλήρωση μπορεί να έχει τη μορφή μιας ωφελμιστικού τύπου και πολύ συγκεκριμένης υποστήριξης· για άλλους, όμως, η αντίθεση στην ολοκλήρωση πηγάζει από την ανησυχία για την υποβάθμιση των συμβόλων, της ταυτότητας και των πόρων της εθνικής κοινότητας» στο ίδιο, σ. 191.

72. Ν. Fliegstein, *Euroclash: the EU, European Identity and the Future of Europe*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008.

73. «Κατ' αυτόν τον τρόπο, λαμβάνω υπόψη στην ερμηνεία μου το πώς έχει εξελιχθεί η διαδικασία της ευρωπαϊκής πολιτικής και οικονομικής ολοκλήρωσης για τους πολίτες της Ευρώπης. Για όσους πολίτες έχουν εμπλακεί ενεργά σε αυτή τη διαδικασία, έχει αλλάξει ο τρόπος που βλέπουν τους εαυτούς τους και τους γείτονές τους. Όσοι δεν έχουν εμπλακεί, δεν βλέπουν ότι τους συνδέει μια κοινή μοίρα με ανθρώπους από ολόκληρη την Ευρώπη. Αντίθετα, συνεχίζουν να θεωρούν ότι το έθνος και το δικό τους κράτος είναι η κατάλληλη μονάδα προκειμένου να αμυνθούν απέναντι σε εξωτερικές δυνάμεις, είτε πρόκειται για πολιτικούς εχθρούς είτε για τις δυνάμεις της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης Είναι επίσης πιθανότερο να αντιλαμβάνονται την Ε.Ε., όχι ως την ατμομηχανή μιας θετικής κοινωνικής αλλαγής, αλλά, αντίθετα, ως ένα απόμακρο μέρος όπου εξυπηρετούνται τα επιχειρηματικά συμφέροντα και υπονομιεύεται το έθνος»· βλ. στο ίδιο, σ. 124.

Για διάφορους λόγους, η ευρωπαϊκή εργατική τάξη και, γενικότερα, τα κοινωνικά στρώματα που πλήττονται εντονότερα από τις οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές της Ε.Ε., παίρνουν και τις μεγαλύτερες αποστάσεις απέναντι στον εξευρωπαϊσμό. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Fliegstein,

«η Ευρώπη είναι μέχρι στιγμής ένα ταξικό εγχείρημα, ένα εγχείρημα που ευνοεί τους μορφωμένους, τους ιδιοκτήτες επιχειρήσεων, τα διευθυντικά στελέχη και τους επαγγελματίες, και τους νέους [...] Όσον αφορά τους χειρώνακτες εργάτες και τους μισθωτούς χαμηλής ειδίκευσης στις υπηρεσίες, η Ε.Ε. δεν τους έφερε ούτε περισσότερες θέσεις εργασίας ούτε πιο καλοπληρωμένες δουλειές. Υπάρχει η υποψία ότι η Ε.Ε. είναι ένα σχέδιο των ελίτ που έχει ωφελήσει κυρίως τους μορφωμένους και τα στοιχεία μας επιβεβαιώνουν ότι αυτό ακριβώς βιώνουν οι άνθρωποι».⁷⁴

Η διαπίστωση ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι μια διαδικασία στην οποία δομικά εμπεριέχονται σχέσεις ταξικής κυριαρχίας δεν νομίζω ότι κομίζει κάτι καινούριο.⁷⁵ Εκείνο που έχει ίσως μεγαλύτερη σημασία, ειδικά στην παρούσα φάση αναδιάταξης του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ευρώπη, είναι το γεγονός ότι η Ε.Ε. φαίνεται να αντλεί ολοένα και λιγότερη νομιμοποίηση από τους ευρωπαϊούς εργαζόμενους, δηλαδή από τη βάση των συνδικάτων.⁷⁶

74. Στο ίδιο, σ. 156.

75. Παραφράζοντας την έκφραση των Petras και Veltmeyer για την ιδεολογία της παγκοσμιοποίησης, θα λέγαμε ότι η ιδεολογία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης λειτουργεί ως «αναγκαιός μύθος» μέσω του οποίου οι κυβερνήσεις και οι καπιταλιστές επιβάλλουν πειθαρχία στους πολίτες με στόχο την εναρμόνισή τους με το κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο μοτίβο της συμμόρφωσης στις απαιτήσεις της ευρωπαϊκής αγοράς· βλ. J. Petras - H. Veltmeyer *Social movements and state power: Argentina, Brazil, Bolivia, Ecuador*, Pluto Press, 2005, σ. 13.

76. Όπως αναφέρει ο Eder, «η εικόνα μιας Ευρώπης με αντιπαραθέσεις που γίνεται ορατή μέσω αυτού του ννοιολογικού φακού [σ.σ. της συγκρουσιακής πολιτικής] έρχεται σε αντίθεση με τη σημερινή εικόνα της ως χώρου όπου μια σιωπηρή συναίνεση συμβαδίζει με άκρως ορθολογικοποιημένες και γραφειοκρατικοποιημένες διαδικασίες εκπόνησης πολιτικών στις Βρυξέλλες»· K. Eder, «Από την κοινή αγορά στην πολιτική ένωση: η συγκρουσιακή πολιτική στην Ευρώπη», *ό.π.*, σ. 193. Αν και πιο κάτω ο Eder εστιάζει στη διαδραστικότητα κινήματων και θεσμών της Ε.Ε. δείχνοντας πως η ταυτότητα του κινήματος και του αντιπάλου δεν είναι εύκολα διακριτές (π.χ. οι θεσμοί χρησιμοποιούν ρεπερτόρια δράσης των κινήματων, τα κινήματα ρεπερτόρια δράσης των θεσμών), στην περίπτωση του συνδικαλιστικού κινήματος η χρήση συγκρουσιακών ρεπερτορίων φαίνεται να αποσυνδέεται δομικά πλέον από τα ιδεώδη του εξευρωπαϊσμού· βλ. σχετικά Γ. Μπιθυμύρης, «Στρατηγικές του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: η περίπτωση του κλάδου Μετάλλου», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010.

Στη θεωρία των κοινωνικών κινημάτων το παγκοσμιοποιητικό φαινόμενο και τα νοήματα που του αποδίδουν οι συλλογικοί δρώντες έχει ήδη αποτελέσει συστηματικό αντικείμενο μελέτης.⁷⁷ Στην προέκταση αυτών των επεξεργασιών μπορούμε να δούμε τον εξευρωπαϊσμό ως διεργασία στην οποία εμπλέκονται τρόποι κατανόησης του κοινωνικού από τους συλλογικούς δρώντες. Στο έργο τους με αντικείμενο τη σχέση εξευρωπαϊσμού και κοινωνικών κινημάτων, οι della Porta και Caiani κάνουν μια πολύ χρήσιμη διαπίστωση, σχετικά με το πώς αναπαρίστατο η διαδικασία αυτή στον δημόσιο λόγο, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα:

«Είναι ευρέως διαδεδομένη η πεποίθηση ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση έχει επωφεληθεί, με ορισμένες εξαιρέσεις, από μία ευρεία συναινετική βάση ή, έστω, από ένα χαμηλό επίπεδο δημόσιας αμφισβήτησης. Διάφοροι παράγοντες συνέκλιναν ώστε να απο-πολιτικοποιηθεί η δημόσια συζήτηση για τα ευρωπαϊκά ζητήματα. Προβαλλόμενη ως ένα θέμα διεθνούς πολιτικής, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έτυχε της δημόσιας προσοχής σε μεμονωμένες περιπτώσεις, με ελάχιστες στιγμές ιδιαίτερης ορατότητας. Ο υψηλός βαθμός τεχνικότητας που ενυπάρχει στις ρυθμιστικές πολιτικές, ένα χαρακτηριστικό που θεωρείται κυρίαρχο στο ευρωπαϊκό επίπεδο, την προφύλαξε ακόμη περισσότερο από τη δημόσια προσοχή, ενώ ένας περίπλοκος διαχωρισμός ικανοτήτων και λειτουργιών μεταξύ των εθνικών κυβερνήσεων και των ευρωπαϊκών θεσμών κατέστησε ακόμη δυσκολότερη την απόδοση ευθύνης στο υπερεθνικό επίπεδο».⁷⁸

Τα επίδικα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης «ουδετεροποιήθηκαν» με τη συστηματική έμφαση σε τεχνικά ζητήματα που βρίσκονται μακριά από την καθημερινή εμπειρία των εργαζόμενων, με αποτέλεσμα να διευκολύνεται η ίδια η διαδικασία: αυτοί που θα μπορούσαν να αντιδράσουν «απουσιάζαν», ενώ αυτοί που δήλωναν παρόντες δεν αντιδρούσαν:

«Στο σημείο αυτό, αναπτύχθηκαν σταθεροί και αποτελεσματικοί δεσμοί μεταξύ φορέων της κοινωνίας πολιτών και ευρωκρατών, οι οποίοι λειτουργούν σε κάποιες περιπτώσεις ως “θεσμικοί ακτιβιστές”. Η υποστήρι-

77. Για μια συνόψιση της συζήτησης, βλ. Κ. Κανελλόπουλος, «Διαδικασίες συγκρότησης και ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων: το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση», διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2009.

78. D. dellaPorta - M. Caiani, *Social Movements and Europeanization*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2009, σ. 20.

ξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς την Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων [European Trade Union Confederation] ήταν τόσο έντονη, ώστε ο εξευρωπαϊσμός των συνδικάτων να περιγράφεται ως «μια ιστορία αλληλεπιδράσεων μεταξύ των ευρωπαϊκών θεσμών που επιδιώκουν να διεγείρουν το ενδιαφέρον για εκπροσώπηση στο ευρω-επίπεδο, ενός μικρού αριθμού συνδικαλιστών που θεωρούν την Ευρώπη σημαντική και της αυξανόμενης σημασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης καθεαυτής».⁷⁹

Η συστηματική προσπάθεια των επίσημων συνδικαλιστικών ηγεσιών στην Ευρώπη να φιλοτεχνήσουν ένα προφίλ της Ε.Ε. περισσότερο κοινωνικό⁸⁰ από αυτό που βιώνει η βάση των συνδικάτων, φαίνεται πως γίνεται όλο και πιο δύσκολη, ειδικά μεταξύ των πιο δραστήριων τμημάτων των εργαζόμενων. Οι della Porta και Caiani βασιζόμενες σε συνεντευξιακό υλικό που συνέλεξαν κατά τη διάρκεια κινητοποιήσεων στο πλαίσιο του European Social Forum, παρουσιάζουν τον ακόλουθο πίνακα.⁸¹

79. Στο ίδιο, σ. 89.

80. Η προστασία της κοινωνικής διάστασης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης από τα συνδικάτα, έχει υποστηριχθεί ότι θα μπορούσε να αποτελέσει κινητήρια δύναμη για έναν «εξευρωπαϊσμό από τα κάτω»· βλ. K. Gajewska, *Transnational Labour Solidarity: Mechanisms of Commitment to Cooperation within the European Trade Union Movement*, Routledge, Νέα Υόρκη 2009. Η ιδέα αυτή παραπέμπει ευθέως στη σκέψη του Polanyi, στο πλαίσιο της οποίας τα συνδικάτα συνιστούν μέρος μιας αντι-κίνησης που προφυλάσσει τους εργαζόμενους (και, μεσοπρόθεσμα, τους ίδιους τους εργοδότες) από τις αποδιάρθρωτικές τάσεις της ελεύθερης αγοράς· βλ. M. Hirszowicz, *Industrial Sociology: An Introduction*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1985, σ. 178-190. Κατ' αναλογία, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δημιουργεί τις προϋποθέσεις μιας κοινωνικής ολοκλήρωσης, στην οποία εξέχουσα θέση έχουν τα ευρωπαϊκά συνδικάτα ως φορείς ενός αντι-κινήματος που δεν αμφισβητεί την ουσία του εξευρωπαϊσμού, αλλά τις ακραίες συνέπειές του· βλ. K. Gajewska, *Transnational Labour Solidarity: Mechanisms of Commitment to Cooperation within the European Trade Union Movement*, ό.π., σ. 182-183.

81. D. dellaPorta - M. Caiani, *Social Movements and Europeanization*, ό.π., σ. 150. Εξυπακούεται ότι με τις απαντήσεις που παρουσιάζουμε δεν υποστηρίζουμε ότι προκύπτει ένα πλέγμα προσλήψεων της Ε.Ε. αντιπροσωπευτικό του συνόλου των ευρωπαίων εργαζόμενων. Θεωρούμε όμως ότι η έρευνα εισφέρει χρήσιμο εμπειρικό υλικό για τη χαρτογράφηση κοινωνικών τόπων (εθνικών, διεθνικών, υποεθνικών) όπου η κριτική ή/και απόρριψη της Ε.Ε. ουσιφαίνεται με διεκδικητικές πλαισιώσεις και προωθητικά προτάγματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Η πρόοψη της σχέσης Ευρώπης και νεοφιλελεύθερου εγχειρήματος από συμμετέχοντες στο European Social Forum (ESF)

Βαθμός συμφωνίας	Χώρα					
	Ιταλία	Γαλλία	Γερμανία	Ισπανία	Ηνωμένο Βασίλειο	ESF Σύνολο
α) Η Ε.Ε. προσπαθεί να προστατεύσει ένα κοινωνικό μοντέλο διαφορετικό από το νεοφιλελεύθερο						
Καθόλου-Λίγο	82,8	86,6	91,0	89,9	94,4	85,0
Αρκετά-Πολύ	17,2	13,4	9,0	15,6	5,6	15,0
Αρ. ερωτηθέντων	1.633	134	78	109	142	2.096
β) Η Ε.Ε. μετριάξει τις πιο αρνητικές πλευρές της νεο-φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης						
Καθόλου-Λίγο	77,0	77,9	78,4	84,4	81,1	76,9
Αρκετά-Πολύ	23,0	22,1	21,6	15,6	18,9	23,1
Αρ. ερωτηθέντων	1.628	136	74	109	142	2.090
γ) Η Ε.Ε. ενισχύει τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση						
Καθόλου-Λίγο	26,7	9,0	7,3	8,1	11,6	21,8
Αρκετά-Πολύ	73,3	91,0	92,7	91,9	88,4	78,2
Αρ. ερωτηθέντων	1.650	134	82	111	147	2.124

(α) Cramer's V=0.10*** (β) Cramer's V=0.07* (γ) Cramer's V=0.18***.

Όπως εξηγούν οι δύο ερευνήτριες, «μεταφράζοντας» τα στατιστικά δεδομένα της έρευνάς τους:

«Οι στατιστικές αναλύσεις δείχνουν ότι οι γνώμες σχετικά με την ενίσχυση των διαφορών θεσμών δεν επηρεάζονται σε σημαντικό βαθμό από το φύλο, την ηλικία ή την απασχόληση (αν και η υποστήριξη προς την Ε.Ε. είναι μικρότερη στους χειρώνακτες και τους μισθωτούς, η εμπιστοσύνη και η αφοσίωση στην Ευρώπη είναι μικρότερη στους ανέργους και [...] στους εργατές). [...] Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία σχετικά με τη διαμαρτυρία ενάντια στην οδηγία Bolkestein, η πεποίθηση πως η Ε.Ε. ενισχύει τον νεο-φιλελευθερισμό και δεν προασπίζεται το κοινωνικό μοντέλο είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη μεταξύ όσων εργάζονται στην εκπαίδευση και στον τριτογενή (εθελοντικό) τομέα».

Παρότι, σύμφωνα με τις della Porta και Caiani, αυτές οι κριτικές διαθέσεις απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν συνιστούν τάση απόρριψης εν γένει της ιδέας μιας ενωμένης Ευρώπης, ούτε πολύ περισσότερο επιστρο-

φή στο παντοδύναμο κράτος της φορντιστικής εποχής, επισημαίνεται ωστόσο η απόσταση που χωρίζει την εικόνα της Ε.Ε., όπως διαμορφώνεται στα κοινωνικά κινήματα, από εκείνη που τείνουν να παρουσιάζουν οι επίσημοι θεομικοί παράγοντες. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και το γεγονός ότι από αυτούς τους θεομικούς παράγοντες, όσοι εκπροσωπούν τον επιχειρηματικό κόσμο έχουν δυσανάλογα μεγαλύτερες προσβάσεις στους μηχανισμούς λήψης αποφάσεων της Ε.Ε.⁸² Αντίθετα, όσο προχωρά η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση στις συντεταγμένες που ορίζει η «Ευρώπη των Τραπεζών», αναδύεται με ηχηρό και πολλές φορές συγκρουσιακό τρόπο «η Ευρώπη των εργαζομένων», που έστω και αδύναμα, επιστρέφει σε μαχητικά ρεπερτόρια και κινηματικές διεκδικήσεις με διεθνιστικό προσανατολισμό.⁸³

Μελετητές επεισοδίων συγκρουσιακής συλλογικής δράσης, όπως οι Imig και Tarrow ή η della Porta, υποστηρίζουν ότι η διαμαρτυρία σε εθνική βάση παραμένει κυρίαρχο πρότυπο διαμαρτυρίας, έναντι των σποραδικών διεκδικητικών επεισοδίων που απευθύνονται σε υπερεθνικές αρχές, όπως οι Σύνοδοι Κορυφής της Ε.Ε. Ωστόσο, αυτό που φαίνεται να ενισχύεται ως τάση, είναι η πίεση που ασκείται μεν προς τις εθνικές κυβερνήσεις [domestication], αλλά με διεκδικητικό περιεχόμενο που έχει σημείο αναφοράς τις πολιτικές της Ε.Ε.⁸⁴

Επιπλέον, υπάρχουν δημοσκοπικά ευρήματα που συνηγορούν υπέρ της διαμόρφωσης μιας ισχυρής αρνητικής προδιάθεσης εναντίον των πολιτικών της Ε.Ε., από την πλευρά των ευρωπαίων εργαζομένων (όπως είδαμε ιδιαίτερα των χειρωνακτών και των μισθωτών χαμηλής ειδίκευσης στις υπηρεσίες), έστω και αν αυτή η προδιάθεση δεν μετασχηματίζεται σε κυρίαρχο πολιτικό λόγο μέσα στις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Τα στατιστικά δεδομένα τόσο του Ευρωβαρόμετρου, όσο μεγάλων πανευρωπαϊκών κοινωνικών ερευνών όπως η European Social Survey (ESS 2002 και 2010) συνηγορούν σε αυτό. Με βάση την επεξεργασία των πρωτογενών δεδομένων της πρώτης ESS (2002) και της πιο πρόσφατης (2010),⁸⁵ προκύπτουν κάποιες ενδεικτικές τάσεις αποστασιοποίησης από την Ε.Ε. που ενισχύονται στην εργατική τάξη και στα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα. Συγκεκριμένα, με βάση τον πίνακα 2, το 2010 ο βαθμός εμπιστοσύνης προς το Ευρωκοινοβούλιο διαφοροποιείται εντονότερα ως προς την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού του ε-

82. Στο ίδιο, σ. 87.

83. D. Imig - S. Tarrow, «Studying Contention in an emerging polity», ό.π., σ. 40.

84. Στο ίδιο.

85. Τα πρωτογενή δεδομένα είναι διαθέσιμα στην ιστοσελίδα της ESS <http://ess.nsd.uib.no/>.

ρωτώμενου, σε σχέση με το 2002. Συνολικά φαίνεται ότι τα ποσοστά εμπιστοσύνης προς έναν θεσμό της Ε.Ε. που διαχρονικά εμφανίζει υψηλότερα ποσοστά δημοφιλίας έναντι άλλων,⁸⁶ έχουν μία πτωτική πορεία, πλην όμως η πτώση είναι εντονότερη στους ερωτώμενους που υποθέτουμε ότι προέρχονται από εισοδηματικά ασθενέστερα στρώματα.⁸⁷ Ο πίνακας 3 παρουσιάζει παρόμοια εικόνα, με τη διαφορά ότι εδώ παρατηρούμε ότι η αποστασιοποίηση αυξάνει ακόμα πιο έντονα στους άνεργους (που αναζητούν ενεργά εργασία) και τους συνταξιούχους. Τέλος, ο πίνακας 4 που αναφέρεται σε στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου του 2011, αποτυπώνει μία σχετική ταξική διαφοροποίηση, με τα διευθυντικά στελέχη να δείχνουν τα υψηλότερα ποσοστά εμπιστοσύνης στην Ε.Ε. και τους χειρώνακτες εργάτες, τους συνταξιούχους και τους ανέργους τα χαμηλότερα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

			Εμπιστοσύνη στο Ευρωκοινοβούλιο			
			ESS 2010		ESS 2002	
			Χαμηλή	Υψηλή	Χαμηλή	Υψηλή
Οικονομική κατάσταση νοικοκυριού	Άνετη ή σχετικά άνετη	Αρ. ερωτηθέντων	10.718 43,2%	14.067 56,8%	10.665 38,7%	16.862 61,3%
	Δυσχερής ή πολύ δυσχερής	Αρ. ερωτηθέντων	4.786 53,5%	4.152 46,5%	3.137 44,9%	3.851 55,1%

86. Προφανώς η μεγαλύτερη εμπιστοσύνη των πολιτών στο Ευρωκοινοβούλιο, συγκριτικά με την Επιτροπή ή την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, σχετίζεται κυρίως με τη νομιμοποιητική του βάση που είναι η εκλογική διαδικασία.

87. Με βάση την τιμή του στατιστικού κριτηρίου χ^2 , οι διαφορές που παρατηρούνται στις κατανομές των βαθμών εμπιστοσύνης σε σχέση με την οικονομική κατάσταση είναι στατιστικά σημαντικές στο επίπεδο $p < 0,05$ και η σχέση είναι αρνητική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

			Εμπιστοσύνη στο Ευρωκοινοβούλιο			
			ESS 2010		ESS 2002	
			Χαμηλή	Υψηλή	Χαμηλή	Υψηλή
	Οικονομικά ενεργός ¹	Αρ. ερωτηθέντων	8.119	9.611	7.917	11.738
			45,8%	54,2%	40,3%	59,7%
Με βάση την απασχόληση των τελευταίων 7 ημερών	Ανεργός που αναζητεί εργασία	Αρ. ερωτηθέντων	842	842	531	726
			50,0%	50,0%	42,2%	57,8%
	Συνταξιούχος	Αρ. ερωτηθέντων	4.473	4.472	3.277	4.363
			50,0%	50,0%	42,9%	57,1%

1. Στους οικονομικά ενεργούς συμπεριλαμβάνονται αυτοαπασχολούμενοι και μισθωτοί. Επεξεργασία δεδομένων European Social Survey 5 (2010) και European Social Survey 1 (2002).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εμπιστοσύνη στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Τύπος απασχόλησης	Τείνουν να εμπιστεύονται την Ε.Ε. (%)	Τείνουν να μην εμπιστεύονται την Ε.Ε. (%)	Δ.Γ.
Αυτοαπασχολούμενοι	42	47	10
Διευθυντές	48	44	13
Υπάλληλοι	43	45	12
Χειρώνακτες	38	51	11
Οικοκυρικά	35	51	14
Άνεργοι	36	53	11
Συνταξιούχοι	38	49	13
Σπουδαστές	57	30	13

Ευρωβαρόμετρο Άνοιξη 2011. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb75/eb75_publ_en.pdf.

Σε επιμέρους εθνικές περιπτώσεις αυτές οι τάσεις έχουν αναδειχθεί πιο εντυπωσιακά. Στην Ιρλανδία και στη Γαλλία, το μεγαλύτερο ποσοστό των ψηφοφόρων εναντίον της Συνταγματικής Συνθήκης της Ε.Ε. προήλθε από τα λεγόμενα μη προνομιούχα στρώματα,⁸⁸ ενώ το μέτωπο υπέρ του «Ναι» ήταν σχετικά αρραγές στις τάξεις των εργοδοτών και των εκπροσώπων τους.⁸⁹ Στις ευρωεκλογές, τα υψηλότερα ποσοστά αποχής ή υπερψήφισης κομμάτων με ριζοσπαστικό ή συντηρητικό ευρωσκεπτικισμό επίσης εντοπίζονται σε αυτά τα κοινωνικά στρώματα που εθίζονται να παρουσιάζονται ως αποκλεισμένα από τις διαδικασίες που συντελούνται στις Βρυξέλλες. Σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο, το ποσοστό υποστήριξης της συμμετοχής στην Ε.Ε. έπεσε από το 71% στις αρχές της δεκαετίας του 1990, στο 55% το 2002,⁹⁰ ενώ το 2011 το ποσοστό όσων θεωρούν ότι η χώρα τους ωφελείται από τη συμμετοχή στην Ε.Ε. βρισκόταν στο 52% με το ποσοστό των αντίθετων γνώμων να φτάνει στο 37% (το 2001 η αναλογία ήταν 52-27, με ένα 21% να απαντά «Δεν γνωρίζω»)⁹¹. Το φθινόπωρο του 2009, εμπιστοσύνη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή έδειχνε το 50% των Ευρωπαίων που συμμετείχαν στην έρευνα, ενώ τον

88. N. Startin, «The French rejection of the 2005 EU constitution in a global context: A public opinion perspective», στο J. Szarka - M. Maclean (επιμ.), *France on the World Stage*, Palgrave, 2008.

89. Ειδικά στην Ιρλανδία, η συνομοσπονδία των εργοδοτών (IBEC) συμμετείχε ενεργά στην καμπάνια υπέρ της Μεταρρυθμιστικής Συνθήκης, όπως πληροφορούμαστε από το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο Εργασιακών Σχέσεων: <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/2008/07/articles/ie0807049i.htm>. Ένα χρόνο μετά οι οικονομικές και πολιτικές ελίτ που στήριξαν τη Συνθήκη είδαν με ανακούφιση τα ποσοστά του «Ναι» να ανεβαίνουν στο 67% σε ένα δημοψήφισμα όπου συμμετείχε το 58% των Ιρλανδών. Μίπως θα πρέπει να εκλάβουμε αυτή την ανατροπή ως ένδειξη για τον συμπτωματικό και όχι ταξικό χαρακτήρα των αντιδράσεων ενάντια στην Ε.Ε.; Μια έστω και επιπόλαιη ματιά στις συνθήκες επίτευξης αυτής της μεταστροφής, μάλλον ενισχύει το επιχειρημά μας, για τον ταξικό χαρακτήρα των εκατέρωθεν στάσεων απέναντι στη Συνθήκη. Πέραν του ουστηματικού εκφοβισμού και των απειλών στον δημόσιο λόγο των ελίτ για πιθανή απομόνωση της Ιρλανδίας σε περίπτωση που δεν ανατρεπόταν το αποτέλεσμα του 2008, πολλοί εργοδότες μετέφεραν αυτό το κλίμα στους εργαζόμενους υπό τη μορφή της απειλής (βλ. ενδεικτικά <http://www.teameuropa.info/node/689>). Επίσης, είναι χαρακτηριστικό ότι στην εκστρατεία υπέρ της Συνθήκης συνέδραμαν οικονομικά και, μάλιστα, δημοσίως μεγάλοι επιχειρηματικοί όμιλοι, όπως η Microsoft, η Intel, η Ryanair (<http://www.zdnet.com/blog/sustainability/intel-to-ireland-vote-yes-to-europe-or-else/828>). Το μέτωπο του «Ναι» περιλάμβανε τελικά τα δύο κυβερνητικά κόμματα –Fiana Fail και Πρόδοι- και τους δύο αντιπάλους τους –Fine Gael και Εργατικοί-, μία συμμαχία εργοδοτών, συνδικάτων και αγροτικών συλλόγων, καθώς και ολόκληρο τον ιρλανδικό Τύπο!

90. Βλ. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb58/eb58_en.pdf.

91. Βλ. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb75/eb75_publ_en.pdf.

Μάιο του 2011 το αντίστοιχο ποσοστό έπεσε στο 40%.⁹² Ανάλογη δημοσκοπική πώση παρατηρείται και για τους υπόλοιπους θεσμούς της Ε.Ε. (Ευρωκοινοβούλιο, Συμβούλιο της Ε.Ε., Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα). Τέλος, την πλέον ενδεικτική δημοσκοπική πώση υφίσταται ο δείκτης εμπιστοσύνης προς την ίδια την Ε.Ε. ο οποίος από το 50% το φθινόπωρο του 2004, έπεσε στο 41% την άνοιξη του 2011, με τα ποσοστά των αντίθετων γνώμων (έλλειψη εμπιστοσύνης) να ανεβαίνουν από το 36% στο 47% κατά την ίδια περίοδο.

Την εικόνα κρίσης νομιμοποίησης της Ε.Ε. συμπληρώνουν τα δημοψηφίσματα για το Μάαστριχτ το 1992 και για την ΟΝΕ το 2000 στη Δανία, για τη συμμετοχή στην Ε.Ε. το 1994 στη Νορβηγία, για τη Συνθήκη της Νίκαιας το 2001 στην Ιρλανδία.⁹³

Δεν είναι όμως μόνο το οργανωτικά αδιαμόρφωτο και ιδεολογικά ρευστό ρεύμα αμφισβήτησης του εξευρωπαϊσμού που ανησυχεί τα επιτελεία της Ε.Ε. και πιέζει τις επίσημες συνδικαλιστικές ηγεσίες προς μία πιο κριτική προς τις Βρυξέλλες κατεύθυνση: έχει αρχίσει να καταγράφεται ένα δυναμικό ρεύμα ριζοσπαστικής αμφισβήτησης του εξευρωπαϊσμού, που δραστηριοποιείται είτε εντός των επίσημων δομών εκπροσώπησης, ως μειοψηφικό ρεύμα (ριζοσπαστικοποιημένα τμήματα των γερμανικών συνδικάτων Ver.di και IG Metall, βρετανικά συνδικάτα που ανήκουν στην TUC, όπως αυτά των πυροσβεστών, των εργαζόμενων στις μεταφορές, των εκπαιδευτικών στα κολέγια και τα πανεπιστήμια), είτε ως παράλληλη δομή συσπείρωσης οργανώσεων, όπως το SUD (Solidaires, Unitaires, Democratiques) στη Γαλλία, η USB (Union Sindacale di Base)⁹⁴ στην Ιταλία και το ΠΑΜΕ [Πανεργατικό Αγωνιστικό Μέτωπο] στην Ελλάδα. Κατά κανόνα, οι ηγεσίες αυτών των συνδικάτων επηρεάζονται ή προέρχονται από κόμματα που βρίσκονται στα αριστερά της σοσιαλδημοκρατίας των αντίστοιχων χωρών.

Ωστόσο, όσο και αν αναπτύσσονται υπόγεια ρεύματα αμφισβήτησης του εξευρωπαϊσμού, ως διαδικασίας αφομοίωσης του ανταγωνιστικού προτάγματος, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την ακόμα ηγεμονική πλαισίωσή του ως διαδικασίας που, υπό προϋποθέσεις, μπορεί να συνδυάζει τις οικονομικές φιλελεύθερες προτεραιότητες με κοινωνικές δικλείδες ασφαλείας. Ο τύπος στρατηγικής που διαθέτει τις κατάλληλες οργανωτικές υποδοχές για μία τέτοια πλαισίωση είναι ο συναινετικός. Χωρίς να μπορούμε στη συζήτηση για τα είδη των στρατηγικών στο συνδικαλιστικό κίνημα, είναι αναγκαίο να επι-

92. Στο ίδιο.

93. Α. Τσοκάλης *Ποια Ευρώπη;*, Ποταμός, Αθήνα 2004, σ. 72-74.

94. [Http://www.usb.it/](http://www.usb.it/).

σημάνουμε ότι η απομόνωση, σε θεωρητικό επίπεδο, της στάσης των συνδικάτων απέναντι στην Ε.Ε. από τη γενικότερη στρατηγική τους, συσκοτίζει την κατανόηση αυτής της στάσης. Ακριβέστερα, αν δεν δούμε τη φιλο-ευρω-ενωσιακή ή αντι-ευρωενωσιακή στάση στη συνάφειά της με μία συνολικότερη τοποθέτηση απέναντι στους στόχους του συνδικαλιστικού κινήματος και τα μέσα που μετέρχεται για να τους διεκδικήσει, τότε είναι πολύ πιθανό να εγκλωβιστούμε σε δίπολα τύπου ευρωκεντρισμός-εθνοκεντρισμός. Ωστόσο, η εννοιολόγηση της στρατηγικής του συνδικαλιστικού κινήματος θα αποτελούσε αντικείμενο ενός διαφορετικού κειμένου και επομένως μένουμε προς το παρόν στη διαπίστωση της έντασης που παρατηρείται μεταξύ ηγεσιών ευρωπαϊκών συνδικάτων και της βάσης που εκπροσωπούν, με αφορμή –μεταξύ άλλων– και τη στάση απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

8. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Στο παρόν κείμενο επιχειρήσαμε καταρχάς να χαρτογραφήσουμε σε αδρές γραμμές βασικές όψεις του εξευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων και πιθανές συνέπειες στις στάσεις των ευρωπαίων εργαζόμενων.

Θεωρούμε ότι οι συμβολικοί και πολιτισμικοί πόροι που επιδρούν στη διαμόρφωση της εικόνας της Ε.Ε. δεν διαχέονται στο κοινωνικό σώμα αδιαμεσολάβητα και αυθόρμητα, έξω από υφιστάμενες ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις. Η πολιτική, ως λόγος των συλλογικών δράσεων (εδώ των συνδικάτων) αλλά και ως «κρυστάλλωση εμπρόθετων δράσεων», γεφυρώνει την εμπειρία των «καθημερινών ανθρώπων» με τα θεσμικά και οικονομικά διακυβεύματα του εξευρωπαϊσμού, διαμορφώνοντας (μαζί με άλλους παράγοντες) συλλογικές στάσεις και συμπεριφορές. Για να κατανοήσουμε καλύτερα αυτή τη γεφύρωση, επιχειρήσαμε να περιγράψουμε πρώτα τις υλικές συνθήκες που τροφοδοτούν τις εμπειρίες της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης, δηλαδή τις πολιτικές που παράγονται στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στην περίοδο από το Μάαστριχτ μέχρι τη Συνθήκη της Λισαβόνας, εντοπίσαμε την αποτύπωση μιας κατά βάση νεο-φιλελεύθερης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, με ταξικό πρόσημο υπέρ των επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα, επισημάνθηκαν οι θεσμικοί δίαυλοι επικοινωνίας με τους οποίους κατέστη δυνατή η συναίνεση και η νομιμοποίηση που παρείχαν οι ηγεσίες του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος στον εξευρωπαϊσμό.

Ωστόσο, η ύπαρξη ενός κυρίαρχου πολιτικού λόγου που εκπέμπεται από

επίσημες οργανωτικές ηγεσίες δεν αποκλείει την εκπομπή ανταγωνιστικών λόγων, που αμφισβητούν τη συναινετική πλαισίωση [consensus framing] του κοινωνικού εταιρισμού και της ανταγωνιστικότητας. Μάλιστα, όσο εντονότερη γίνεται η υλική πίεση που ασκείται από τις φιλο-εργοδοτικές πολιτικές των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, στο επίπεδο της Ε.Ε. και συνακόλουθα ή παράλληλα σε εγχώριο επίπεδο, τόσο πιο πιεστική γίνεται η ανάγκη να βρουν έκφραση οι αγωνίες και τα αιτήματα της βάσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων.

Αυτό εξηγεί γιατί σταδιακά, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και κυρίως από το 2000, προκύπτουν οργανωτικές εξελίξεις στα μεγάλα ευρωπαϊκά συνδικάτα. Ταυτόχρονα, βλέπουμε την ETUC (όπως και εθνικές συνομοσπονδίες, μεταξύ των οποίων η CGT αλλά και η ΓΣΕΕ) να επιχειρεί να συμβιβάσει το κοινωνικοεταίρικό προφίλ της με κινηματικές εκλάμψεις που άρχισαν να εκδηλώνονται κυρίως μετά τα μεγάλα διεθνή διεκδικητικά επεισόδια, δημιουργώντας αυτό που οι Urchurch et al. περιγράφουν ως υβριδική κατάσταση αμφίβολης αποτελεσματικότητας. Μπορεί, λοιπόν, οι τάσεις επιστροφής στις ρίζες του συγκρουσιακού κινηματικού συνδικαλισμού να είναι προς το παρόν ασυνεχείς και αβέβαιες ως προς τις εκβάσεις τους, πλην όμως η βεβαιότητα ότι αυτό το μοντέλο συνδικαλισμού είναι οριστικά ξεπερασμένο, δείχνει να τελεί υπό αίρεση, όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά και στις ΗΠΑ και, πολύ περισσότερο, σε αναπτυσσόμενες περιφέρειες. Η ελληνική περίπτωση, παρά τις όποιες οργανωτικές, θεσμικές και ιστορικές αποκλίσεις, εμφανίζει παρόμοιες τάσεις. Απομένει να δούμε ποια θα είναι η έκφρασή τους στη νέα φάση της καπιταλιστικής κρίσης.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΡΑΥΜΑ: ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΕ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Βασιλική Λαλαγιάννη - Βασιλική Πέτσα*

Το άρθρο παρουσιάζει τα ερευνητικά συμπεράσματα που προέκυψαν από τη μελέτη μυθοπλαστικών έργων και μαρτυριών της σύγχρονης νεοελληνικής γραμματείας και τα οποία θέτουν στο επίκεντρο της προβληματικής τους την έννοια της τρομοκρατίας. Εκκινώντας από μια συνοπτική οριοθέτηση και επισκόπηση του εν λόγω corpus, εντοπίζονται οι κοινές στρατηγικές αφήγησης και νοηματικής πλαισίωσης των κειμένων αυτών, οι σχέσεις του «βιωμένου συμβάντος» με την ιστορική μνήμη, η τραυματική μνήμη και η δια μέσου των γενεών μετάδοσή της [transgenerational trauma]. Πραγματοποιείται ακόμη ενδελεχής διερεύνηση των θεματικών και των νοηματικών συσχετισμών που δημιουργούνται με βάση, κατά κύριο λόγο, τη θεωρία του τραύματος. Η λογοτεχνική επεξεργασία του φαινομένου της μεταπολιτευτικής πολιτικής βίας από ακροαριστερές οργανώσεις, παρότι περιορισμένη σε εύρος και ελλιπής σε επίπεδο λογοτεχνικής αναπαράστασης, αναδεικνύεται σε πρόσφορο πεδίο έρευνας, ενώ παράλληλα λειτουργεί συμπληρωματικά προς τον αντίστοιχο ιστορικό και πολιτικό λόγο.

Η πολιτική βία και η τρομοκρατία έχουν αποτελέσει σε πολλές λογοτεχνίες του δυτικού κόσμου πρόσφορο έδαφος λογοτεχνικής επεξεργασίας λόγω του ισχυρού συμβολικού τους φορτίου. Από το *The Secret Agent* του Joseph

* Η Βασιλική Λαλαγιάννη είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας και Πολιτισμού στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Η Βασιλική Πέτσα είναι υποψήφια διδάκτορας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος II. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου

Conrad και το *Justes* του Albert Camus μέχρι, πιο πρόσφατα, την Doris Lessing με το *The Good Terrorist* και τα βιβλία του Don DeLillo, όλο και περισσότεροι συγγραφείς γοντεύονται τα τελευταία χρόνια από τους τρομοκράτες αναρχικούς αλλά και την οργανωμένη τρομοκρατία, τις ομάδες ένοπλης πάλης και το αντάρτικο πόλεων. Ο «μικρός πόλεμος» [la petite guerre] του Clausewitz, οι θεωρητικές θέσεις για τη βία του Raymond Aron, της Hannah Arendt και πολλών άλλων διανοούμενων φαίνεται ότι επανέρχονται υπό το πρίσμα νεότερων θεωριών, όπως οι θεωρίες του τραύματος¹ με εμφανή την επίδραση της ψυχανάλυσης και της κοινωνικοπολιτισμικής και ψυχολογικής ανθρωπολογίας.

Ο πολύσημος και αμφιλεγόμενος όρος «τρομοκρατία» συνιστά πεδίο διερεύνησης και αναλυτικής επεξεργασίας για διάφορες επιστημονικές ειδικότητες, εμφιλοχωρώντας παράλληλα και στον πολιτικό λόγο πλείστον άλλων κοινωνικοπολιτικών φορέων δημοσίου λόγου. Ειδικότερα, ο εννοιολογικός προσδιορισμός του όρου «τρομοκρατία» συνιστά πεδίο έντονων ιδεολογικών, θεωρητικών και πολιτικών αντιπαράθεσεων, γεγονός που καθιστά αδύνατη μια κοινά αποδεκτή εννοιολογική οριοθέτησή του στις επιστήμες που ασχολούνται με αυτόν όπως, για παράδειγμα, στον χώρο των πολιτικών επιστημών, της κοινωνιολογίας αλλά και της ψυχολογίας.² Παράλληλα, η ιστορική διαφοροποίηση των μορφών ακραίας πολιτικής δράσης εναντίον των εκάστοτε προσδιοριζόμενων «εξουσιαστικών» μηχανισμών –και ως τέτοιοι θεωρούνται το κράτος, τα «ξένα συμφέροντα» καθώς και διάφοροι κοινωνικοπολιτικοί θεσμοί– δεν επιτρέπει τη σκιαγράφηση μιας άρρηκτης συνέχειας στην εξέλιξη των πρακτικών, των κινήτρων και των διαφορών άλλων αναλυ-

1. Ο Figley τοποθετεί τον ορισμό του τραύματος σε δύο διακριτούς αλλά συναφείς χώρους: ορίζει το *ψυχολογικό* τραύμα ως «μία συναισθηματική κατάσταση έντονου άγχους και έλλειψης άνεσης η οποία απορρέει από τις αναμνήσεις μιας εξαιρετικά καταστροφικής εμπειρίας που κλόνισε στον επιβίωσαντα την αίσθηση του άπρωτου μπροστά στο κακό» βλ. C. Figley, *Trauma and its wake: The study and treatment of post traumatic stress disorder*, Brunner/Mazel, Νέα Υόρκη 1985, σ. xviii. Ορίζει επίσης (*στο ίδιο*, σ. xix) το τραύμα και *συμπεριφορικά* ως «ένα σύνολο συνειδητών και ασυνειδητών πράξεων και συμπεριφορών που συνδέονται με τη διαχείριση του άγχους της καταστροφής και με την περίοδο που ακολουθεί άμεσα αυτήν την καταστροφή».

2. Βλ. M. Crenshaw, «The Psychology of Terrorism: An Agenda for the 21st Century», *Political Psychology*, τόμ. 21, τχ. 2, 2000, σ. 405-420 και W. Laquer, *Terrorism*, Little Brown, Βοστώνη 1977. Για ορισμένους κριτικούς, ο όρος τρομοκρατία συνιστά πρωτίστως «προϊόν» της ρητορικής [rhetorical product]: βλ. J. Zulaika - W.A. Douglass, *Terror and Taboo. The follies, fables and faces of terrorism*, Routledge, Νέα Υόρκη 1996, σ. 23.

τικών παραμέτρων που ορίζουν την έννοια της «τρομοκρατίας». Μπορούν όμως να εντοπιστούν ορισμένες κοινές συνιστώσες στις απόπειρες προσδιορισμού του πολύσημου και συγχρόνως αμφίσημου αυτού όρου. Όπως έδειξε η μελέτη των Schmidt και Jongman,³ όλοι οι ορισμοί συγκλίνουν σε τρία σημεία: το πρώτο αφορά την κατ' επανάληψη χρήση βίας η οποία, μέσω της εγγενώς εργαλειακής της στοχοθεσίας, οφείλει να διαχωριστεί από την έννοια της πολιτικής δύναμης που κατέχεται από κοινωτικοπολιτικές ομάδες ως αυτοσκοπός· το δεύτερο σημείο αφορά το προσδοκώμενο αποτέλεσμα της χρήσης βίας, την επιδίωξη και την επιλογή των πολιτικών στόχων· και το τρίτο αναφέρεται στην πρόθεση των φορέων πολιτικής βίας να προκαλέσουν τρόπο πρωτίτως στην ομάδα-στόχο και δευτερευόντως στον πληθυσμό, ως μέσο αφύπνισης. Τονίζοντας αυτή τη διττή λειτουργία και πρόθεση της τρομοκρατίας, ο Juergensmeyer⁴ υποστήριξε ότι οι τρομοκρατικές πράξεις συνιστούν τόσο «συμβάντα παράστασης» [performance events]⁵ όσο και επιτελεστικές πράξεις [performative acts]. Οι πλέον πρόσφατες μελέτες για την τρομοκρατία εξετάζουν το φαινόμενο κυρίως στο πλαίσιο της εδαφικοποίησης [territorialisation] και της διεθνικότητας [transnationality], αναδεικνύουν με βεβαιότητα την πολυπλοκότητά του, συχνά όμως διενεργούν την έρευνά τους πάνω σε διαφορετικούς άξονες. Η Louise Richardson, για παράδειγμα, καθορίζει τον τρομοκράτη έξω από τις στερεοτυπικές εικόνες που έχουν επικρατήσει για αυτόν –ένας απεχθής Άλλος–, τονίζοντας την καθημερινότητα και τις συμπεριφορές του που δεν διαφέρουν από αυτές των άλλων ανθρώπων.⁶ Η λακανική ψυχανάλυτριά Ηλένη L'Heuillet αναφέρει την τρομοκρατία ως ένα είδος ψύχωσης που αρνείται κάθε υποκειμενικότητα και της αποδίδει, ειδικότερα στην αυτοκτονική εκδοχή της [suicide terrorism], μια «μυδενιστική μελαγχολία» και το «σύνδρομο του Cotard» απ'

3. A.P. Schmidt - A.J. Jongman, *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*, North Holland Publishers, Άμστερνταμ 1988.

4. M. Juergensmeyer, *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*, University of California Press, Berkeley, CA. 2000, σ. 125.

5. Για τη συμβολική διάσταση της τρομοκρατικής βίας, βλ. C. Garnier, «La représentation du terroriste anarchiste dans quelques romans français de la fin du XIXe siècle», *Cahiers d'Histoire. Revue d'histoire critique*, 2005, <http://chrhc.revues.org/index952.html>, (24/12/2011)· J. Zulaika - W.A. Douglass, "The terrorist subject: terrorism studies and the absent subjectivity", *Critical Studies on Terrorism*, τόμ. 1, τχ. 1, 2008, σ. 27-36· D. Apter, *The legitimization of violence*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1997.

6. L. Richardson, *What the terrorists Want: Understanding the Enemy, Containing the Threat*, Random House, Νέα Υόρκη 2006.

όπου δύσκολα διαφεύγει το εγκλωβισμένο υποκείμενο.⁷

Το άρθρο αυτό θα προσπαθήσει να διερευνήσει τις απεικονίσεις σε σύγχρονα λογοτεχνικά κείμενα μορφών ακραίας πολιτικής βίας που διαπράττονται από μη κρατικούς φορείς και εμπίπτουν, ακολουθώντας την τυπολογία του Post,⁸ στον ιδεότυπο της «λαϊκής επαναστατικής τρομοκρατίας».⁹ Η «λαϊκή επαναστατική τρομοκρατία» μπορεί να νοηθεί, για να επικαλεστούμε τον Badiou, ως ένα «συμβάν» [événement], ως «μια πραγματική ρήξη (τόσο σε επίπεδο συλλογιστικής, όσο και σε επίπεδο πράξης) με το συγκεκριμένο πλαίσιο στο οποίο το γεγονός έλαβε χώρα»,¹⁰ όχι εξαιτίας της ακρότητας ή της συνεχούς επανάληψης των διαπραχθεισών πολιτικών πράξεων, αλλά λόγω του γεγονότος ότι δυναμικά εμπεριέχει το «συλλογικό», είτε ως επίκληση είτε ως προϋπόθεση, ενώ ταυτόχρονα καταδεικνύει και προσδιορίζει την ακριβή διάσταση της κρατικής εξουσίας μέσω της κριτικής αποστασιοποίησης που διατηρείται από αυτή.¹¹ Το πραγματικό, δηλαδή το πολιτικό συμβάν ως μια διαδικασία αλήθειας, [“truth procedure”] διαταράσσει την ενάργεια και τη συνοχή της συμβολικής τάξης, φανερώνοντας το προϋπάρχον θεμελιακό εμπειρικό κενό του αρχικού πλαισίου. Η διατάραξη της συμβολικής τάξης παράγει ένα νέο υποκείμενο, ταυτοποιήσιμο εκ των υστέρων που «δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια ενεργός πιστότητα ως προς το γεγονός της αλήθειας».¹² Αυτή η επαναθεμελίωση του υποκειμένου ως πιστού συμμετέχοντος στο συμβάν διεξάγεται μόνο εκ των υστέρων: όπως έχει επισημάνει και η Cathy Caruth με βάση τη «θεωρία του τραύματος», ο «μάρτυρας» βρίσκεται

7. H. L'Heuillet, *Aux sources du terrorisme. De la petite guerre aux attentats-suicides*, Fayard, Παρίσι 2009.

8. J.M. Post, *Leaders and their followers in a dangerous world: The psychology of political behavior*, Cornell University Press, Ithaca 2004, σ. 123-131.

9. Η Μαίρν Μπόσον (*Περί του ορισμού της τρομοκρατίας*, Τραυλός, Αθήνα 2000) εντοπίζει κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα όλων των ευρωπαϊκών ακροαριστερών εξωκοινοβουλευτικών οργανώσεων που επιδόθηκαν σε πράξεις πολιτικής βίας από τη δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα. Όπως επισημαίνει, πρόκειται για ομάδες που σηματοδεύθηκαν από τα γεγονότα του Μάη του '68, που δρουν με πλήρη μυστικότητα και σύμφωνα με τους κανόνες της συνωμοσιολογίας, με ξεκάθαρη και στοχευμένη πολιτική δράση εναντίον προσώπων του πολιτικού, του δημοσιογραφικού και του επιχειρηματικού κόσμου. Ιδιαίτερο γνώρισμα των τρομοκρατικών «χτυπημάτων» αυτών των ομάδων αποτελεί η συνακόλουθη ανάληψη ευθύνης με προκηρύξεις που επιχειρούν να δικαιολογήσουν και να αποκρυσταλλώσουν το συμβολικό περιεχόμενο της αντίστοιχης πράξης.

10. A. Badiou, *Metapolitics*, Verso, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2005, σ. 42.

11. Στο ίδιο, σ. 141, 145.

12. Στο ίδιο, σ. xiii.

μέσα στο ίδιο το γεγονός και συνεπώς η ιστορική αναγκαιότητα της μαρτυρίας, η φαντασισωϊκή αναπαράστασή της, δεν μπορεί να συντελεστεί παρά με χρονική καθυστέρηση.¹³

Το πραγματικό συμβάν [event], η άμεση διάσταση του πραγματικού, δεν έγκειται στην άμεση πραγματικότητα των πράξεων βίας, αλλά στην πρόσληψή τους και στη μνημειοποίησή τους σε επίπεδο συλλογικό. Ως συλλογική μνήμη μπορεί να οριστεί το διαρκώς μεταβαλλόμενο αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των επίσημων ιστορικών λόγων, της αποκαλούμενης και «ιστορικής μνήμης», και των ατομικών στρατηγικών ενθύμησης, διαδικασίας που προϋποθέτει την αφαιρετική ομοιογενοποίηση στη διαμόρφωση και στην απόδοση ενός κοινωνικού-ιστορικού λόγου.¹⁴ Η συλλογική μνήμη εδράζεται στο μεταίχμιο του ιστορικού και του υποκειμενικού, του ιδιωτικού και του δημοσίου, του ψυχικού και του κοινωνικού, συνιστώντας μια εγγραφή σε εκκρεμότητα και διαρκή επαναδιαπραγμάτευση. Σύμφωνα με τον Maurice Halbwachs, οι διαδικασίες που οδηγούν στη σχηματοποίηση των παροδικών αποτυπώσεων της ιστορικής μνήμης και αφορούν την επανεξέταση ενός κοινού ιστορικού παρελθόντος δεν πραγματοποιούνται υπό το φως νέων τεκμηρίων ή ιστορικών αποσαφηνίσεων αλλά διαμορφώνονται με βάση τις σύγχρονες πεποιθήσεις. Συνεπώς, «η σημασία της επανεμφάνισης των αναμνήσεων δεν βρίσκεται μέσα σε αυτές τις ίδιες, αλλά στη σχέση τους με τις ιδέες και τις αντιλήψεις του παρόντος».¹⁵

Η λογοτεχνία, ως διακριτό πεδίο της πολιτισμικής παραγωγής, συνιστά σημαντικό φορέα διαμόρφωσης και επαναδιαπραγμάτευσης της ιστορικής μνήμης. Με τη διαμεσολάβηση της αφηγηματικότητας επιτυγχάνεται η μετατροπή ενός γεγονότος-εικόνας σε ψυχική αναπαράσταση. Με άλλα λόγια, «τα ιστορικά γεγονότα εισέρχονται στον χώρο της μνήμης μόνο όταν έχουν μετασχηματιστεί σε αφηγηματικά γεγονότα»,¹⁶ σε μια αλληλουχία επίδρασης και επαναληπτικότητας που καθιστά το μοναδικό ιστορικό συμβάν πολλαπλό και εναλλασσόμενο αφηγηματικό γεγονός. Έτσι, «αντί να παρέχει παρηγοριά, το μυθολογικό έργο καυτηριάζει την πληγή με άβολες ερωτήσεις και σταθερή

13. C. Caruth, *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1996, σ. 7.

14. S. Žižek, *Βία. Έξι λοξοί στοχασμοί*, Scripta, Αθήνα 2010, σ. 67.

15. M. Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Albin Michel, Παρίσι 1994 [1925], σ. 141-142.

16. Τ. Πολίτη, *Δοκίμια για το ιστορικό μυθιστόρημα. Σταθμοί στην εξέλιξη του είδους*, Άγρα, Αθήνα 2000, σ. 60.

ενδοσκοπίου. Αποκαθάρσει το γεγονός στο συλλογικό φαντασιακό με την εμφύτευση της αρχικής οδυνηρής κατάληξης σε αφηγήσεις, ποιήματα, θεατρικά έργα και ιστορίες». ¹⁷ Παράλληλα, σε επίπεδο υποκειμένου, αλλά και ειδικότερα σε ό,τι αφορά το συμβάν της τρομοκρατικής πράξης, ο λογοτεχνικός λόγος με «τις αφηγηματικές του συμβάσεις, τη δύναμη αλλά και την αυθαιρεσία, ενδεχομένως, της μυθοπλασίας, μπορεί να προσεγγίσει με τον δικό του τρόπο τον τρομοκράτη και να συλλάβει τη συνολική, εξωτερική και εσωτερική του κίνηση». ¹⁸ Ο διχασμός του τραυματισμένου υποκειμένου που συχνά παρατηρείται, δεν είναι μόνο ασυνείδητος (ως αποτέλεσμα της εγκαθίδρυσης μιας νέας ψυχικής λειτουργίας που διαιρεί τον χρόνο σε «πριν» και μετά») ¹⁹ ή υποκινούμενος από εξωτερικές αιτίες, όπως υπονοεί ο «εκτιμητός νοηματικός σκοπός», αλλά και στην ίδια τη διαδικασία της γραφής υιοθετείται ως δομικός ιστός, με τον εκάστοτε συγγραφέα να αυτο-διχοτομείται σε «ενεργό αφηγούμενο υποκείμενο» και σε «παθητικό αφηγηθέν αντικείμενο». ²⁰

Στο άρθρο παρουσιάζονται ερευνητικά συμπεράσματα που προέκυψαν μετά την επεξεργασία και ανάλυση ενός corpus σύγχρονων ελληνικών λογοτεχνικών έργων που εστιάζουν αποκλειστικά ή που αναφέρονται μερικώς σε ζητήματα τρομοκρατίας, όπως αυτή ορίστηκε παραπάνω. Μέσα από τον λογοτεχνικό λόγο, στον βαθμό που αυτός συνιστά πεδίο δευτερογενούς επεξεργασίας του πολιτικού φαινομένου της βίας, θα γίνει προσπάθεια ανάδειξης των αναπαραστάσεων οι οποίες εγγράφονται σε επίπεδο υποκειμένων, γεγονότων και ιδεολογιών στο πλαίσιο της διάδρασης του ιστορικού γεγονότος και της λογοτεχνικής καταγραφής του.

Η ελληνική λογοτεχνική παραγωγή που θίγει στην κυρίως ή στην επιμέρους προβληματική της το ζήτημα της οργάνωσης και των διαφόρων δράσεων που εκτελούν εξτρεμιστικές οργανώσεις –οι οποίες αυτοαποκαλούνται αριστερές– καθώς και την περιγραφή των εκούσιων ή ακούσιων συνεπειών των πράξεων αυτών, αποτελείται από έργα μυθοπλαστικά ενώ λείπουν εντελώς οι μαρτυρίες ²¹ και οι αυτοβιογραφίες. ²² Εδώ παρατηρείται μία διαφοροποίηση

17. U. Baer (επιμ.), *110. New York Stories. New York Writes after September 11*, New York University Press, Νέα Υόρκη 2002, σ. 3.

18. Κ. Καρακώπιας, «Όψεις της τρομοκρατίας», στο συλλογικό τόμο, *Θρυμματισμένος πλανήτης*, Μίνωας, Αθήνα 2004, σ. 17.

19. Α. Αλεξανδρίδης, *Η Βία*, Ίκαρος, Αθήνα 2007, σ. 32.

20. «Active narrating subject» και «passive described object» βλ. S.J. Brison, *Aftermath: Violence and the Remaking of a Self*, Princeton University Press, Princeton 2002, σ. 73.

21. Ο Σάββας Ξηρός χαρακτηρίζει ως μαρτυρία το βιβλίο του με τίτλο *Η μέρα εκείνη* και υπότιτλο *1560 ώρες στην Εντατική. Μια Ιστορία για το δικό μας Γκουαντανάμο* (ιδιωτικές εκ-

σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες και, ειδικότερα, τη γερμανική και την ιταλική, όπου τόσο πρώην μέλη τρομοκρατικών οργανώσεων όσο και συγγενείς θυμάτων της τρομοκρατίας έγραψαν και δημοσίευσαν με εκδοτική επιτυχία αυτοβιογραφικά κείμενα, συνεντεύξεις και χρονικά.²³

Στην κατηγορία της μυθοπλασίας με θέμα την τρομοκρατία (στο «μυθιστόρημα της τρομοκρατίας», όπως θα μπορούσε να ονομαστεί), εντάσσεται μια ομάδα έργων –μυθιστορήματα και διηγήματα– τα οποία αναφέρονται στην ένοπλη πολιτική βία και σε τρομοκρατικές πράξεις και τα οποία, κατά κύριο λόγο, έχουν εκδοθεί τα τελευταία δέκα χρόνια: *Το Θολάμι* του Ν. Κάσδαγλη (1987), *Το πέμπτο γένος* του Δ. Νόλλα (1988), *Αγγελιοί από το Νοέμβρη* του Θ. Θεοδωρόπουλου (1989), *Οι πολίτες της σιωπής* της Ν. Ευθυμιάδη (1993), *Ο άνθρωπος που ξεχάστηκε* του Δ. Νόλλα (1995), *Οι σχοινοβάτες* της Α. Κουκουτσάκη (2002), *Τέσσερις ελληνικοί φόντοι* του Α. Πανσέλνου (2004), *Το σπίτι και το κελί* του Χ. Χωμενίδη (2005), *Η μανιά με την Άνοιξη* του Α. Μαραγκόπουλου (2006), *Το άλλο μισό μου πορτοκάλι* του Α. Μαυρόπουλου (2007), *Το έβδομο ανακοινωθέν* του Γ. Πέτσα (2010), *Ο καιρός του καθενός* του Δ. Νόλλα (2010) και το συλλογικό *Θρυμματισμένοι πλανήτες*, που εκδόθηκε το 2004.

Δόσεις Α. Romero, Αθήνα 2006), όπου παρατηρείται σαφής διάθεση καταγγελίας εναντίον αυτού που ο συγγραφέας ονομάζει «κρατική αυθαιρεσία» και την οποία υπέστη κατά τη διάρκεια της ανακριτικής διαδικασίας που ακολούθησε τη σύλληψή του. Το έργο αυτό, του οποίου η λογοτεχνικότητα σαφώς αμφισβητείται και που μπορεί να χαρακτηριστεί ως μετα-μαρτυρία, αντι-μαρτυρία, ή διαμαρτυρία καθώς αποτελεί μια κατάθεση εναντίον της αδιαφάνειας της ανακριτικής διαδικασίας στην οποία υποβλήθηκε ο κρατούμενος, διανθίζεται με οποραδικές αυτοβιογραφικές αναφορές για τη ζωή του πριν από τον σχηματισμό της τρομοκρατικής οργάνωσης. Η μαρτυρία του Σ. Ξηρού αποπειράται να αντιστρέψει και να αποδομήσει τις παγιωμένες ερμηνείες του όρου «τρομοκρατία», μια στόχευση που τίθεται στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου με τον εύγλωττο τίτλο «Αντίλογος».

22. Στην κατηγορία της βιογραφίας, θα μπορούσε να τοποθετηθεί το βιβλίο *Εντολή άνωθεν. Δολοφονήστε τον Παύλο Μπακογιάννη*, Ντουντουίμης, Αθήνα 2002, από τον αδερφό του θύματος Νίκο Κ. Μπακογιάννη. Στο έργο αυτό αποδίδεται φόρος τιμής προς τον εκλιπόντα αδερφό μέσα από την καταγραφή αναμνήσεων, ενώ στο τελευταίο κεφάλαιο επιχειρείται μια πολιτικού τύπου ανάλυση των κινήτρων που ώθησαν τους δράστες στη δολοφονία.

23. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, για την περίπτωση της ιταλικής τρομοκρατίας: Β. Balzerani, *Compagna luna*, Feltrinelli, Μιλάνο 2008· Μ. Calabresi, *Spingendo la notte più in là: Storia della mia famiglia e di altre vittime del terrorismo*, Mondadori, Μιλάνο 2007· V. Morucci, *La peggio gioventù*, Rizzoli, Μιλάνο 2004. Για την περίπτωση της γερμανικής τρομοκρατίας, βλ. Μ. Schiller, *Remembering the Armed Struggle: Life in Baader-Meinhof*, Zidane Press, Λονδίνο 2009.

Οι τρομοκρατικές πράξεις που ορίζουν τον αφηγηματικό άξονα δεν επιχειρούν πρωτίτως να αναπαραστήσουν ή να υποδηλώσουν πραγματικά πρόσωπα ή ιστορικά καταγεγραμμένες ενέργειες, αλλά αποτυπώνουν τάσεις και ορίζουν αναλογίες με την πραγματικότητα. Το μυθιστόρημα *Η μανία με την Ανοιξη*, του Άρν Μαραγκόπουλου, είναι το πρώτο βιβλίο του είδους όπου αναφέρεται ρητά το όνομα της τρομοκρατικής οργάνωσης «17 Νοέμβρη» ενώ σε άλλα μυθιστορήματα υπονοείται. Στα μυθοπλαστικά έργα με ανάλογη θεματική, η τρομοκρατία εκλαμβάνεται ως «συμβολική δράση σχεδιασμένη για να επηρεάσει τις πολιτικές συμπεριφορές με τη χρήση ανώμαλων μέσων που περιλαμβάνουν βία ή την απειλή της βίας», σύμφωνα με τον ορισμό του Thomas Perry Thornton.²⁴ Ως πολιτική συμπεριφορά εκλαμβάνεται κυρίως η επιλογή του στόχου και λιγότερο η αποτύπωση του κινήτρου ως ιδεολογικού εφελκυστήρα. Σε ελάχιστα από τα έργα της νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής που αναφέραμε εκφέρεται θεωρητικός λόγος, δηλαδή λόγος περί βίας, περί καταστολής, θεωρητικές θέσεις για την επανάσταση, την εξέγερση, την ισότητα, τη δημοκρατία, σε αντίθεση, για παράδειγμα, με την αντίστοιχη ιταλική λογοτεχνική παραγωγή όπου τα κείμενα εστιάζουν στη θυματοποίηση και στην ιδεολογική ένδωση της τρομοκρατίας. Ενδεικτικά, στο μυθιστόρημα του Χρήστου Χωμενίδη, *Το σπίτι και το κελί*, τα κίνητρα του τρομοκράτη αφηγητή, τόσο για την ένταξή του στην οργάνωση, όσο και για τη δράση και, τελικά, την προδοσία απέναντι στην οργάνωση είναι αμιγώς προσωπικά: η δολοφονία της κοπέλας του από την αστυνομία, ο θαυμασμός προς τον κοσμοπολίτη θείο-εγκέφαλο της Εταιρείας, η δολοφονία από την ίδια την οργάνωση των πλατωνικού του έρωτα. Σε όλα τα έργα, όμως, ο στόχος εντοπίζεται στους «εχθρούς» της Αριστεράς: τράπεζες, εκπρόσωποι του κεφαλαίου, βασιανιστές της χούντας, απόγονοι «εθνικοφρόνων» του Εμφυλίου. Στο *Θολάμι*, του Νίκου Κάσδαγλη, δεν γίνεται καν λόγος για κίνητρο της τρομοκρατικής πράξης. Το κεντρικό πρόσωπο –μία εκτελεστική μηχανή που δολοφονεί αδιακρίτως σε μια προσπάθεια να βρει ένα ασφαλές καταφύγιο– παρουσιάζεται, μέσα σε ένα ρεαλιστικό αφηγηματικό περιβάλλον, να κατατρώχεται από μια νοσηρή ιδιοσυγκρασία που απηχεί σκοπούς αποκομμένους από κάθε πολιτική αναφορά και από σαφή ιστορικά συγκείμενα. Αξιοσημείωτη εξαίρεση αποτελεί το πρόσφατο μυθιστόρημα του Γιάννη Πέτσα, *Το έβδομο ανακοινωθέν*, όπου στο επίκεντρο του αφηγηματικού ι-

24. T.P. Thornton, «Terror as a weapon of political agitation», στο H. Eckstein (επιμ.), *Internal War*, Free Press, Νέα Υόρκη 1964, σ. 73.

στού τίθεται ακριβώς η συγγραφή του πολιτικού μανιφέστου από τον ήρωα, ο οποίος παλινδρομεί ανάμεσα στο άμεσο πολιτικό παρόν και στις φαντασιακές συζητήσεις που αναπτύσσει με νεκρούς τρομοκράτες που «επιστρέφουν» φαντασματικά από τις υπεδάφειες «σπράγγες». Αλλά και στο πρόσφατο μυθιστόρημα του Δημήτρη Νόλλα, *Ο καιρός του καθενός* (2010), η αφήγηση διανθίζεται από συζητήσεις ιδεολογικού περιεχομένου και από δοκιμασιότυπες αναφορές στη βία, την καταστολή και την εξουσία. Οι σύντομες θεωρητικές τοποθετήσεις του Σανιδόπουλου και οι πολιτικοί λόγοι της Φλώρας, στη *Μανία με την άνοιξη*, αποτελούν ακόμη έναν, περιορισμένο, χώρο ιδεολογικής κατάθεσης.

Σε αντίθεση με το «μυθιστόρημα του Εμφυλίου», όπου η πολιτική της μνήμης υπήρξε, και από τις δύο πλευρές, έντονα στρατευμένη σε αναζήτηση μιας «μείζονος αφήγησης» που θα δικαίωνε τις πολιτικές επιλογές κάθε πλευράς,²⁵ στο μυθιστόρημα της τρομοκρατίας δεν επιδιώκεται ιδεολογική δικαίωση ή άρση της συλλογικής ενοχής μέσω της μνημονικής επανάκλησης των τραυματικών γεγονότων, αλλά επαναπροσδιορισμός του υποκειμένου, με το «εγώ» να προτάσσεται συνήθως είτε ως πρωτοπρόσωπος αφηγητής είτε ως το κύριο μυθιστορηματικό πρόσωπο. Πρόκειται όμως για το «εγώ» του θύτη και όχι του θύματος. Σε αντίθεση με τα έργα της γερμανικής και της ιταλικής λογοτεχνικής παραγωγής, που εστιάζουν σε ζητήματα τρομοκρατίας μέσα από τη μυθοπλασία, τον αυτοβιογραφικό λόγο ή την υβριδική μείξη του ιστοριογραφικού και του αυτοβιογραφικού λόγου, στον ελληνικό χώρο λείπει εντελώς το θύμα είτε ως μυθιστορηματικό πρόσωπο είτε ως αφηγητής στο μυθιστόρημα είτε ως αφηγητής μαρτυρίας είτε ως αυτοβιογραφούμενο υποκείμενο. Μόνη εξαίρεση αποτελεί το βιβλίο του Νίκου Μπακογιάννη, *αδελφού του Παύλου, Εντολή άνωθεν. Δολοφονήστε τον Παύλο Μπακογιάννη*. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το έργο γράφτηκε το 2002, δηλαδή μετά την εξάρθρωση της «17 Νοέμβρη», οπότε και επιχειρείται η αναψυλάφηση του τραυματικού παρελθόντος, καθώς και το ότι η εν λόγω μαρτυρία – με εξαίρεση σποραδικές συνεντεύξεις συγγενών θυμάτων της τρομοκρατίας στον Τύπο – αποτελεί τη μόνη γραπτή μαρτυρία, τη μόνη εκφορά τραυματικής μνήμης από την πλευρά των συγγενών των θυμάτων.

Στα περισσότερα από τα έργα που ανήκουν στον χώρο αυτόν, το φαινόμενο

25. Λ. Φλιτούρης, «Ο εμφύλιος στο “σέλιλοϊντ”»: Ιστορία και μνήμη», στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν - Τ. Βερβενιώτη - Ε. Βουτυρά - Β. Δαλκαβούκης - Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Λίθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Δίκτυο για τη μελέτη των εμφυλίων πολέμων/Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 387-404.

της τρομοκρατίας δεν σκιαγραφείται ως αποκομμένη πολιτική πρακτική της μεταπολιτευτικής περιόδου, αλλά συνδέεται, μέσω της ιστορικής μνήμης, με γεγονότα-ορόσημα της εθνικής πολιτικής ιστορίας που αποκρυσταλλώθηκαν ως τραυματικά βιώματα συλλογικής εμπειρίας. Η ιστορική σύνδεση με τον εμφύλιο πόλεμο, παρότι δεν παρουσιάζεται ως αυτονόητη συνδύλωση όπως ο αγώνας εναντίον της δικτατορίας, εντούτοις εντάσσεται στο πλαίσιο μιας από γενιά σε γενιά μετάδοσης του τραύματος [transgenerational trauma]:

«Τα γεγονότα της βιαιότητας που συνήθως αποκαλείται *τρομοκρατία* κατακλύζουν πολύ κόσμο, όπως η παλιρροία: έρχεται το ρεύμα των συμβάντων, πλημμυρίζει την ακτή της στενοχωρίας, της πίκρας, του αρχαίου θυμού, παρασύροντας μαζί του και κάποια εμπόδια, πεταμένα μαζί με τα φύκια στην άκρη της ακτής (όπως τη στιγμιαία αντίδραση για την απώλεια ενός αθώου), και τα διώχνει πίσω προς την ξηρά της λογικής και της φρονιμάδας – αλλά για πολύ λίγο [...]. Έρχεται μετά η άμωπη της λήθης και τα παρασέρνει όλα μαζί στο βυθό των πραγμάτων, της συνειδήσης, της Ιστορίας, στην άβυσσο των νεκρών σου απ' όπου τίποτε δεν γυρίζει πίσω. Εκτός από τον κληρονομημένο, παρατεταμένο θυμό που δεν βρίσκει ικανοποίηση».²⁶

Ο εμφύλιος θυμός που απορρέει από ένα συλλογικό αίσθημα απογοήτευσης στη μετεμφυλιακή εποχή, εκφράζεται με αμεσότητα από τον αφηγητή του μυθιστορήματος του Άρη Μαραγκόπουλου, *Η μανία με την Άνοιξη*. Πρόκειται για μία αναδρομική αλυσίδα αδικαιώτων επιδιώξεων και οραμάτων της «Αριστεράς»²⁷ που επανέρχονται με διαφορετικές προϋποθέσεις, αλλά κοινό στόχο: την ένοπλη πάλη εναντίον κάθε επιβολής κρατικής βίας και

26. Α. Μαραγκόπουλος, *Η μανία με την Άνοιξη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 315-316.

27. Σε προκλήσεις επισομαίνονται οι ιδεολογικές συγγένειες της τρομοκρατίας με τον Εμφύλιο. «Πολλοί ξεγελιούνται απ' τα αντάρτικα 1940-44, το Δεκέμβρη, το δεύτερο αντάρτικο. Αλλά τα σημερινά ΚΚΕ –και τα δύο– δεν έχουν καμμία απολύτως σχέση με το ΚΚΕ εκείνης της περιόδου. Το ΚΚΕ εκείνης της εποχής ήταν κόμμα επαναστατικό» (Απρίλης του 1977, παρατίθεται στο Γ. Καραμπελιάς, *Το ελληνικό αντάρτικο των πόλεων 1974-1985*, Γραφές, Αθήνα 2002, σ. 44). Ως «επαναστατική οργάνωση» αυτοπροσδιοριζόταν και υπέγραφε και η «17 Νοέμβρη», ενώ αλλού υπογραμμίζεται η θεμελιακή διαφοροποίηση της «17 Νοέμβρη» από το αντιδικτατορικό κίνημα: «Οι πράξεις ένοπλης λαϊκής βίας από την επαναστατική Αριστερά στα 5 χρόνια “δημοκρατίας” έχουν ξεπεράσει και ποιοτικά και ποσοτικά τις βίαιες ενέργειες των αντιστασιακών οργανώσεων στη διάρκεια της 7χρονης δικτατορίας» (Ιανουάριος 1980, παρατίθεται στο Γ. Καραμπελιάς, *Το ελληνικό αντάρτικο των πόλεων 1974-1985*, ό.π., σ. 68).

καταπίπησης των βασικών ελευθεριών από το κράτος. Η ήττα της Αριστεράς στον Εμφύλιο μπορεί, συνεπώς, να εννοιοποιηθεί ως «επιλεγμένο τραύμα» [chosen trauma], σύμφωνα με τον Vamik D. Volkan,²⁸ το οποίο θα ενδυνάμωνε τους αλληλέγγυους δεσμούς των μελών των τρομοκρατικών οργανώσεων και θα μπορούσε να επανενεργοποιηθεί προκειμένου να οργανώσει θεσμικά το νέο αντι-κρατικό (πια) μέτωπο, αντιτιθέμενο στη μεταπολιτευτική συναίνεση και ευφορία. Στη *Μανία με την Άνοιξη*, η μνημονική ανάκληση αφορά γεγονότα της δικτατορίας που σφράγισαν τη ζωή του ήρωα Βενιαμίν Σανιδόπουλου, αναγκάζοντάς τον να καταφύγει στο εξωτερικό. Αλλά και ο Εμφύλιος ανασύρεται από την προσωπική μνήμη στο ίδιο μυθιστόρημα. Η αριστερή ακτιβίστρια Φλώρα, που οικειοθελώς εγκαταστάθηκε μετά τη δικτατορία των συνταγματαρχών σε ένα νησί το οποίο είχε φιλοξενήσει εκατοντάδες πολιτικούς εξόριστους, δημιουργεί με τους κατοίκους κλειστές ομάδες πολιτικής δράσης που καταλήγουν σε τρομοκρατικές ενέργειες με κύρια στόχευση την εκδίκηση για διάφορα γεγονότα που συνέβησαν στην ταραγμένη περίοδο του Εμφυλίου και της Χούντας. Έτσι η εξολόθρευση των ντόπιων που πρωτοστάτησαν σε γεγονότα καταστολής και χαφιεδισμού τις εποχές εκείνες έρχεται ως επακόλουθο γεγονός της τραυματικής μνήμης τόσο της προσωπικής όσο και της συλλογικής.

«Αυτός ο Αντώνης ο Μπόγας ήταν το φάντασμα εκείνου του ελεύθερου σκοπευτή, εκείνου του αγέρωχου αντάρτη του ΔΣΕ. Ένα φάντασμα του παλιού ηρωικού του εαυτού, ένα φάντασμα της ελληνικής Ιστορίας... Ο Βενιαμίν αναρωτήθηκε: *Γιατί ζει ακόμα*; Τι του επιτρέπει να ζει ίδια όπως ζούσε πριν από τριάντα τόσα χρόνια; Με ποιο δικαίωμα, ναι, με ποιο τραγικό δικαίωμα αυτό το φάντασμα παρατείνει τον επιθανάτιο ρόγχο του Εμφυλίου;»²⁹

Στο τέλος του μυθιστορήματος όλα τα πρόσωπα, θύτες, παρατηρητές των γεγονότων και μέλη των οικογενειών των θυμάτων της πολιτικής βίας, φέρονται να είναι αναπόδραστα τραυματισμένα από τα προσωπικά γεγονότα που τους σημάδεψαν σε σχέση με τη βία και την τρομοκρατία.

Στο ίδιο έργο, στο πρόσωπο της Φλώρας –κύριο μυθιστορηματικό πρόσωπο του τελευταίου έργου της τριλογίας του Τοίρκα *Η χαμένη Άνοιξη*– εξασφαλίζεται η συνέχεια της ιστορικής προοπτικής και ενορακώνεται όχι μό-

28. V.D. Volkan, «Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-group Identity», *Group Analysis*, τχ. 34, 2001, σ. 79-97.

29. Α. Μαραγκόπουλος, *Η μανία με την Άνοιξη*, ό.π., σ. 402.

von η ύπαρξη συνδυετικού κρίκου τρομοκρατίας και Εμφυλίου, αλλά και η ομοούσια ταυτότητά τους, δηλαδή ταυτοποιούνται ως πολιτικοί αγώνες με συγκεκριμένη στόχευση. Η τοπογραφία της αφήγησης, χωρίς ονοματοδοτήσεις, αποτελεί ένα ενεργό ιδεολογικό σήμα καθώς μεταφέρει σε τόπους αλληγορικούς, τόπους που θυμίζουν στον επαρκή αναγνώστη τη νήσο Ουτοπία του Thomas More ή την Ικαρία του Etienne Cabet. Το νησί στο οποίο μεταβαίνει η ομάδα των αθηναίων φίλων και το οποίο δεν κατονομάζεται αλλά περιγράφεται ως «μικρό σοβιέτ στη μέση του Αιγαίου», παραμένει περικλειστο από έξωθεν επιρροές, εγκλωβισμένο στις αγκυλώσεις του παρελθόντος καθώς είναι χωρισμένο στους «νοικοκυραίους» δεξιούς και στους ανένταχτους αριστερούς της ομάδας της Φλώρας, διπολικότητα που εμφανίζεται σε ευθεία αναλογία με το τραυματισμένο «εγώ», καταδικασμένο να βιώνει επαναληπτικά τη σκηνή του δράματος και τις εσωτερικές διαμάχες που αυτό προκαλεί.

«Ο Σανιδόπουλος [...] δεν έβλεπε κανέναν εμφύλιο πόλεμο και δεν ήθελε τη σκηνοθεσία του εμφυλίου μόνο και μόνο επειδή κάποιοι επέλεξαν να παίξουν το δράμα της εκδίκησης στο όνομά του».³⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γλωσσικό υλικό του κειμένου. Σύμφωνα με τους Α. Λιάκο και Γ. Παπαθεοδώρου, το γλωσσάρι του κειμένου μπορεί να εισαγάγει με τον καλύτερο τρόπο τον αναγνώστη στα συμφραζόμενα της εποχής που εκτυλίσσεται η ιστορία. «Η γλώσσα ιστορικοποιεί την αφήγηση και μεταφέρει την αξιολογική και ιδεολογική λειτουργία των κοινωνικών λόγων».³¹ Το γλωσσικό υλικό του μυθιστορήματος, όπου παρεισφύρει το συμβολικό και το πολιτικό λεξιλόγιο (ξύλινη γλώσσα, συντροφική διάλεκτος, συνθηματικός λόγος των συγκεντρώσεων), μας εισάγει τόσο στην ιδεολογική κατάσταση των ομάδων ένοπλης πάλης της Φλώρας όσο και στην ιδεολογική διάρθρωση της γλωσσικής εκφοράς στους χώρους της επαναστατικής Αριστεράς.

Στο *Άλλο μισό μου πορτοκάλι*, του Λευτέρη Μαυρόπουλου, διαγράφεται, συχνά υποβόσκουσα, μια αλληλουχία ανάμεσα στον Μεσοπόλεμο, την Αντίσταση, τον Εμφύλιο, τη δικτατορία και την τρομοκρατία, ως μετάδοση του τραύματος διαμέσου των γενεών, με τους απογόνους να εκδिकούνται για τα δεινά που υπέστησαν μέλη του οικογενειακού περιβάλλοντος στη διάρκεια

30. Στο *ίδιο*, σ. 367.

31. Τάσος Δαρβέρης, *Μια ιστορία της νύχτας, 1967-1974*, Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα 2002, σ. 21.

διακριτών ταραγμένων περιόδων της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας. Ο τίτλος του βιβλίου παραπέμπει σε προσφιλή εικόνα της παιδικής ηλικίας (η μητέρα να μοιράζει φέτες πορτοκαλιού στα παιδιά της που καταδυναστεύει η ανένεχια) και αποτελεί τη συμβολική «υπογραφή» της εκδίκησης που παίρνουν, ως μορφή αυτοδικίας, τα εναπομείναντα μέλη της οικογένειας. Από τον πατέρα Μιχάλη, συνδικαλιστή αγρότη που αυτοκτονεί έχοντας βασανιστεί από τη χωροφυλακή και τους παρακρατικούς στη διάρκεια εργατικών διαδηλώσεων στη Θεσσαλονίκη, στον γιο Κυριάκο, αντάρτη που εκτελέστηκε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, μια αλυσίδα αίματος και εκδίκησης εμφανίζεται μέσα από τις σκέψεις και, μετέπειτα, τις πράξεις του γιού Μιχάλη:

«Ένα πράγμα είχε στοιχειώσει την ψυχή μου. Ήθελα να εκδικηθώ το θάνατο του πατέρα μου και του αδερφού μου, του Κυριάκου. Οι στολές μου έφερναν αποστροφή. Κάθε ένστολος ήταν για μένα δήμιος και δολοφόνος».³²

Σε όλο το μυθιστόρημα, μέσα από παρόμοια αποσπάσματα, αναδύονται οι μηχανισμοί μετάδοσης του τραύματος που περιλαμβάνουν τη συναισθηματική επένδυση σε «αποθηκευμένες εικόνες» [deposited images],³³ όπως αυτή των αστυφυλάκων, εικόνες που ενεργοποιούν το μίσος και απελευθερώνουν την επιθετικότητα. Επιπλέον, η ταυτωνυμία πατέρα και γιου, που επιβάλλεται από τη μητέρα σε μια πράξη μελαγχολικής προσκόλλησης στο χαμένο αντικείμενο [lost object], καθιστά τον γιο «παιδί αντικατάστασης» [replacement child]³⁴ που εσωτερικεύει την εικόνα του χαμένου πατέρα και στο οποίο «επιβάλλεται» το καθήκον της εκδίκησης.

Κοινό χαρακτηριστικό όλων των έργων αποτελεί η ξεκάθαρη σήμανση των διακριτών επιπέδων που ορίζουν τον χρονικό άξονα των κειμένων. Με επίκεντρο μία ουσιώδη έλλειψη, τον χρόνο της διενέργειας των τρομοκρατικών πράξεων, συγκροτείται ένα χρονικός ορίζοντας παρελθόντος, με κυριότερους άξονες αυτόν της μύησης στην τρομοκρατική οργάνωση, της προετοιμασίας των τρομοκρατικών πράξεων και των κινήτρων που ώθησαν στις ενέργειες αυτές. Η «δραματική στιγμή» απουσιάζει, ως ένα βίωμα που ανθί-

32. Λ. Μαυρόπουλος, *Το άλλο μισό μου πορτοκάλι*, Ίνδικτος, Αθήνα 2007, σ. 197.

33. V.D. Volkan, «Psychological Concepts Useful in the Building of Political Foundations Between Nations (Track II Diplomacy)», *Journal of the American Psychoanalytic Association*, τχ. 35, 1987, σ. 903-935.

34. G. Schwab, «Replacement Children: The Transgenerational Transmission of Traumatic Loss», *American Imago*, τόμ. 66, τχ. 3, φθινόπωρο 2009, σ. 277-310.

σταται στη μνημονική ανάκληση όπως, για παράδειγμα, στο δίηγημα του Αλέξη Πανσέληνου, «Οι ανακαλύψεις του Σαβέριου», όπου οι αναφορές σε δολοφονίες συμπυκνώνονται σε μια λίστα με ονόματα θυμάτων χωρίς περιγραφές και αιτιολογήσεις. Κατά τη διάρκεια του κύριου χρόνου της αφήγησης πυκνώνουν οι αναδρομικές αφηγήσεις: το μυθιοτορηματικό πρόσωπο προσπαθεί να συνδεθεί με το παρελθόν και να αποκαταστήσει τη συνέχεια, να διατηρήσει τη μνήμη. Ο χρόνος της αναδρομικής αφήγησης εμπλέκεται συνεχώς με την κύρια αφήγηση και ο κεντρικός ήρωας, μέσα από τη μνημονική ανάκληση επανέρχεται στο παρελθόν, μια ενσάρκωση στο επίπεδο του ατομικού βιώματος, της διαδικασίας που ο Volkan ονόμασε «κατάρρευση του χρόνου» [time collapse]³⁵ και η οποία συμπυκνώνει την όσμωση φαντασιώσεων και συναισθημάτων για παρελθοντικά γεγονότα με άγχη και κοινωνικές αντιλήψεις για παροντικά πολιτικά γεγονότα. Αυτή η μείξη των χρονικών επιπέδων φέρνει στο προσκήνιο τραυματικά ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος του ήρωα στα χρόνια του Εμφύλιου ή της δικτατορίας.

Στο μυθιοτόρημα *Ο άνθρωπος που ξεχάστηκε*, του Δημήτρη Νόλλα, τα πρόσωπα που έχουν εμπλακεί σε πράξεις τρομοκρατίας στο παρελθόν αναπτύσσουν τον στοχασμό για τη βία και την εξέγερση και, μέσα από την τραυματική μνήμη, προσπαθούν να αφηγηθούν το παρελθόν τους. Στο μυθιοτόρημα αυτό η τραυματική μνήμη που βιώνεται μέσα από συμπλέγματα ενοχών και πράξεων που δεν έχουν τελεοφορήσει [actes accomplis] οδηγεί τον ήρωα σε νευρώσεις και, τελικά, στην παράνοια. Ο Μαξ Φραγκούλης επιστρέφει στην Ελλάδα μετά από χρόνια εγκατάστασης στην Αγγλία. Το γεγονός της αποτυχίας μιας τρομοκρατικής επιχείρησης, στην οποία ο ίδιος είχε συμβάλει, επανέρχεται ζωνρά στη μνήμη και καθιστά την παραμονή του στην Ελλάδα κόλαση αλλά και καθαρτήριο, μία ευκαιρία για τον προσωπικό του εξαγνισμό. Ένας βαθιά κρυμμένος εαυτός αναδύεται στην επιφάνεια αμέσως μετά την άφιξη στην Αθήνα, ο θύτης που «κουβαλάει μέσα του τη μνήμη του θύματος και δεν μπορεί να ξεχάσει». Η ανάδυση του παρελθόντος στο επίπεδο του συνειδητού δεν υπακούει στους ρητούς κανόνες της κατασκευασμένης ενθύμησης, αλλά προκύπτει από γεγονότα φαινομενικά τυχαία, από την «επιστροφή του απωθημένου», μετά από μια λανθάνουσα περίοδο. Σύμφωνα με την Cathy Caruth, η τραυματική δοκιμασία συνιστά «μια νοητική ρήξη στην εμπειρία του χρόνου».³⁶ «[...] το γεγονός δεν αφομοιώνεται ή δεν βιώνεται

35. V.D. Volkan, *Blind Trust: Large Groups and Their Leaders in Times of Crisis and Terror*, Pitchstone Publishing, Charlottesville, VA, 2004, σ. 50.

36. C. Caruth, *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History*, ό.π., σ. 61.

πλήρως εκείνη τη στιγμή, αλλά με καθυστέρηση, με τη συνεχή κατοχή του από αυτόν που το βίωσε».³⁷

«Ίσως να μπορούσε να βοηθήσει τον Μαξ να βγει μέσα από ΑΥΤΟ που είχε αρχίσει να τον σιγοψήνει και που δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η συνέπεια ενός, τυχαίου στην αρχή, και παρατεταμένου στη συνέχεια, βλέμματος πάνω σ' ένα άγνωστο πρόσωπο».³⁸

Ο Φραγκούλης βιώνει καθημερινά αγχωτικές συνθήκες προσωπικού αδιεξόδου, ένα «σύμπλεγμα καταδίωξης» που καταλήγει σε παρανοϊκές καταστάσεις: έτσι φαντασιώνεται να συνομιλεί με τον από χρόνια νεκρό σύντροφό του Ντράβαλο, το μέλος της ομάδας το οποίο είχε συλληφθεί μετά την αποτυχία της επιχείρησης πριν από χρόνια. Οι παραληρηματικοί διάλογοι-μονόλογοι, οι φαντασιώσεις και οι ενοχές καταλήγουν στον θάνατο του Φραγκούλη σε ένα αυτοκινητιστικό δυστύχημα το οποίο, στην κειμενική του παρουσίαση, φέρει έντονα τα στοιχεία της αυτοκτονίας. Σύμφωνα με τη θεωρία του τραύματος, η ιστορία του ανθρώπου που έχει υποστεί ψυχικό τραυματισμό ορίζεται μέσα από έναν διττό λόγο, από έναν διχασμό –ή αναδιπλασιασμό– του εαυτού. Πρόκειται γι' αυτό που η Cathy Caruth ονομάζει «αμφιταλάντευση ανάμεσα σε μια κρίση θανάτου και τη σχετιζόμενη με αυτή κρίση της ζωής: δηλαδή ανάμεσα στην ιστορία ενός γεγονότος που δεν μπορεί το άτομο να αντέξει και στην ιστορία της επιβίωσης που ούτε αυτή μπορεί να αντέξει το άτομο».³⁹

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Στο πλαίσιο του άρθρου επιχειρήθηκε μια συνοπτική αποτύπωση των μυθοπλαστικών αναπαραστάσεων της πολιτικής βίας από πολιτικές οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, αναλύθηκαν οι κυριότεροι θεματικοί άξονες και προβληματισμοί που θίγονται σε επίπεδο μυθοπλασίας και διερευνήθηκαν τα αποτελέσματα της πολιτικής βίας στη συλλογική συνείδηση και στον ατομικό ψυχισμό.

Στα μυθιστορήματα που εξετάσαμε, από τα πλέον σύνθετα και πλήρη σε

37. C. Caruth (επιμ.), *Trauma: Explorations in Memory*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1995, σ. 4.

38. Δ. Νόλλας, *Ο άνθρωπος που ξεχάστηκε*, Καστανιώτης, Αθήνα 1994, σ. 42.

39. C. Caruth, *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History*, ό.π., σ. 7.

θέματα πλοκής και ανάπτυξης χαρακτήρων στο corpus των σύγχρονων μυθιστορημάτων τρομοκρατίας και πολιτικής βίας, οι συγγραφείς εστιάζουν κατά κύριο λόγο στον θύτη. Σε όλο το λογοτεχνικό corpus που διερευνήσαμε, τα μυθιστορηματικά πρόσωπα καταπονούνται από τραυματικές μνήμες και ενόχες για αποτυχημένες ή ατελέσφορες πράξεις ενώ το ιστορικό γεγονός που εγγράφεται στο συλλογικό φαντασιακό, διαθλάται μέσα από προσωπικές ιστορίες και ταλανίζει τα πρόσωπα που εμφανίζονται χωρίς διέξοδο και χωρίς λύτρωση, έχοντας πάντοτε μία θλιβερή πεσιμιστική κατάληξη. Στα έργα αυτά, διαπιστώθηκε η περιορισμένη ύπαρξη πολιτικού προβληματισμού και η εστίαση στο πρόσωπο των φορέων πολιτικής βίας και όχι των θυμάτων ή της τραυματικής περιόδου εν γένει. Παρά τη σκληρότητα και τη συναισθηματική ακαμψία που διαπιστώνεται στους δράστες σε περιορισμένο χρονικό ορίζοντα από τη διάπραξη της βίας, η ύπαρξη ψυχικού τραυματισμού εμφανίζεται μέσω των συμπεριφορικών συμπτωμάτων που καταμαρτυρούν την καταλυτική επίδραση της βίας στο επίπεδο της υποκειμενικής συγκρότησης.

ΤΑΚΗΣ ΜΠΕΝΑΣ

Το Ελληνικό '68

Συμβολή στην ιστορία του ΚΚΕ Εσωτερικού
Η ρήξη και η γέννηση του ΚΚΕ Εσωτερικού
Η ανανεωτική πορεία του

ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορεί

ΤΑΚΗΣ ΜΠΕΝΑΣ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ '68
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΚΚΕ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ

Η ρήξη και η γέννηση του ΚΚΕ Εσωτερικού
Η ανατρεπτική πορεία του

ISBN 978-960-310-3

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

Κυκλοφορεί

Eric HOBBSBAMM

Πώς να αλλάξουμε τον κόσμο

Μαρξ και Μαρξισμός
1840-2011

ΘΕΜΕΛΙΟ | ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Το καινούριο βιβλίο του κορυφαίου ιστορικού της εποχής μας, Eric Hobsbawm, μόλις κυκλοφόρησε στη χώρα μας από τις εκδόσεις ΘΕΜΕΛΙΟ. Εξαιρετικά αιχμηρό, διορατικό και με ευρύτητα πνεύματος, το *Πώς να αλλάξουμε τον κόσμο* αποτελεί μια συναρπαστική επισκόπηση της ιστορίας του μαρξισμού υπό το φως της σημερινής κρίσης.

σε όλα τα βιβλιοπωλεία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

Θ ΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ/ΠΡΟΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ

ΥΠΑΡΧΕΙ ΛΑΚΑΝΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ;

Γιάννης Σταυρακάκης*

Το κείμενο που ακολουθεί είναι απόσπασμα από την εισαγωγή του βιβλίου του Γιάννη Σταυρακάκη, Η λακανική Αριστερά, που θα κυκλοφορήσει σύντομα από τις εκδόσεις Σαβάλλα, σε μετάφραση Αλέξανδρου Κιουπκιολί (1η έκδοση: The Lacanian Left: Psychoanalysis, Theory, Politics, Edinburgh University Press-State University of New York Press, Εδιμβούργο-Albany 2007).

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΛΑΚΑΝ

Τα τελευταία 15-20 χρόνια, η ψυχανάλυση και, ιδιαίτερα, η λακανική θεωρία έχει αναδυθεί ως μία από τις σημαντικότερες πηγές έμπνευσης για τον αναπροσανατολισμό της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας και της κριτικής ανάλυσης. Αυτό αναγνωρίζεται πλέον ακόμη και από την ορθόδοξη πολιτική επιστήμη. Για παράδειγμα, σε μια κριτική που δημοσιεύτηκε πρόσφατα στο περιοδικό *British Journal of Politics and International Relations* –ένα από τα περιοδικά της Εταιρείας Πολιτικών Σπουδών [Political Studies Association] της Μεγάλης Βρετανίας–, και η οποία φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο «The Politics of Lack», διαβάζουμε ότι «μια προσέγγιση στην πολιτική που πηγάζει από τη λακανική ψυχανάλυση γίνεται τελευταία όλο και πιο δημοφιλής στους θεωρητικούς [...]. Πράγματι, αυτή η προσέγγιση στη θεωρητικοποίηση της πολιτικής υπολείπεται σε ειρροή μόνο του αναλυτικού φιλελευθερισμού». ¹ Το γεγονός αυτό καθαυτό προκαλεί βέβαια έκπληξη· ποιος θα μπο-

* Ο Γιάννης Σταυρακάκης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ.

1. A. Robinson, «The politics of Lack», *British Journal of Politics and International Relations*, τόμ. 6, τχ. 2, 2004, σ. 259. Κατά ειρωνικό τρόπο, δεν αυξάνεται η δημοφιλία μόνο της λακανικής πολιτικής θεωρίας, αλλά και της κριτικής της. Σε μια άλλη εκδοχή του ίδιου άρθρου, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Theory & Event*, υποστηρίζεται ξανά ότι –μάλλον

ρούσε να το προβλέψει πριν από δέκα χρόνια; Ωστόσο, το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό αυτής της τάσης είναι ότι το έργο του Jacques Lacan χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο από μείζονες πολιτικούς θεωρητικούς και φιλοσόφους που συνδέονται με την Αριστερά.

Γιατί είναι τόσο εντυπωσιακό αυτό; Μα ακριβώς επειδή ο Lacan ήταν πάνω απ' όλα ένας ενεργός ψυχαναλυτής χωρίς φανερούς δεσμούς με την Αριστερά, χωρίς καν δεδηλωμένο ενδιαφέρον για την πολιτική ζωή. Τούτο δεν σημαίνει, όμως, ότι ήταν και απολιτικός. Μπορεί κανείς οίγουρα να ανιχνεύσει έναν (αντιουτοπικό) ριζοσπασισμό στον Lacan, αν και οι πολιτικές του προεκτάσεις δεν διατυπώνονται συνήθως ρητά. Στο θεωρητικό επίπεδο, για παράδειγμα, η κριτική του στην αμερικανική «ψυχολογία του εγώ» εκφράζεται ενίοτε με οιονεί πολιτικούς όρους, που απορρίπτουν μια «κοινωνία στην οποία οι αξίες αποκρυσταλλώνονται με βάση μια κλίμακα *φορολογίας εισοδήματος*»² και τον «αμερικανικό τρόπο ζωής».³ Στον διάσημο λόγο της Ρώμης, το 1953 –το πρώτο του ψυχαναλυτικό μανιφέστο–, ο Lacan ασκεί ρητά κριτική στον αμερικανικό καπιταλισμό και στην κοινωνία της αφθονίας ενώ, αργότερα, θα συνδέσει τον ορισμό που δίνει στην «υπεραπόλαυση» [plus de jouir/surplus enjoyment] με την εννοιολόγηση της «υπεραξίας» από τον Marx, φανερώνοντας έτσι τις λειτουργίες της απόλαυσης [jouissance] στα θέματα της καπιταλιστικής τάξης.⁴ Αλλά, όπως και ο Freud, δεν έπαψε να αντι-

---

προς μεγάλη απογοήτευση του συγγραφέα του άρθρου– «ανάμεσα στην πληθώρα των ριζοσπαστικών θεωρητικών προσεγγίσεων, ένα νέο παράδειγμα γίνεται σταδιακά ηγεμονικό. Αντλώντας έμπνευση από το έργο του Jacques Lacan, διάφοροι θεωρητικοί στρέφονται όλο και περισσότερο προς την έννοια της “καταστατικής έλλειψης” για να βρουν μια διέξοδο στα αδιέξοδα των κλασικών μαρξιστικών, των αφηρημένων φιλοσοφικών και των αναλυτικών προσεγγίσεων στην πολιτική θεωρία. [...] Η πρόκληση που εκπροσωπεί αυτή η θεώρηση με τη μεγάλη επιρροή είναι πολύ σημαντική για να την αγνοήσουμε [όπως φαίνεται, για να το διατυπώσουμε στη λακανική ιδιόλεκτο, η θεωρία του πραγματικού έχει αναδυθεί ως το απερίστατο πραγματικό της θεωρίας]. Η παραδειγματική δομή της [...] γίνεται η κυρίαρχη τάση στη (φαινομενικά) ριζοσπαστική θεωρία» βλ. A. Robinson, «The political theory of constitutive lack: A critique», *Theory & Event*, τόμ. 8, τχ. 1, 2005, http://muse.jhu.edu/journals/theory_and_event.

2. J. Lacan, *Television, A Challenge to the Psychoanalytic Establishment*, ουλλογή κειμένων, επιμ.: J. Corjec, μτφρ. D. Hollier, R. Krauss, A. Michelson και J. Mehlman, Norton, Νέα Υόρκη [1973] 1990, σ. 110.

3. Ζ. Λακάν, *Σεμινάριο XI. Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης 1964*, μτφρ. Α. Σκαρπαλέζου, τελική ανάγνωση Γ. Χειμωνάς, Κέδρος, Αθήνα [1964] 1982, σ. 164.

4. J. Lacan, *Le séminaire. Livre XVII, L'envers de la psychanalyse, 1969-70*, επιμ.: J.-A. Miller, Seuil, Παρίσι [1969-70] 1991, σ. 19. Για μια ενδελεχή ανάλυση της σχέσης ανάμεσα

μετωπίζει με έντονο σκεπτικισμό την επαναστατική πολιτική. Ο Paul Robinson⁵ έχει χαρακτηρίσει τον Freud «ριζοσπαστικό αντιουτοπιστή», με την έννοια ότι η πρακτική και η θεωρία του, παρά τον διακριτό ιστορικό πεσιμισμό της, αρνείται να προσαρμοστεί στην καθεσπικυία πολιτική τάξη. Η θέση του Lacan δεν απέχει και πολύ: η ψυχανάλυση υποοκάπτει τις καθιερωμένες ορθοδοξίες αλλά ταυτόχρονα δυσπιστεί απέναντι στις ουτοπικές φαντασιώσεις, και αυτή η δυσπιστία είναι κρίσιμη για τη διατήρηση της αληθινά ανατρεπτικής της αιχμής.

Γνωρίζουμε επίσης ότι ο Lacan είχε αρκετές προσωπικές εμπειρίες από την κουλτούρα της διαμαρτυρίας στην εποχή του. Για παράδειγμα, σε ένα γράμμα που απευθύνει στον Donald Winnicott, γραμμένο τον Αύγουστο του 1960, αναφέρεται στην κόρη της συζύγου του, Laurence, σχολιάζοντας ότι «μας ταλαιπώρησε πολύ (αλλά μας έκανε και περήφανους) αυτόν το χρόνο, καθώς συνελήφθη για τις πολιτικές τις σχέσεις» και προσθέτει: «Έχουμε επίσης έναν ανιψιό, που ζούσε στο σπίτι μου την περίοδο των σπουδών του σαν να ήταν γιος μας, ο οποίος καταδικάστηκε πρόσφατα σε ποινή κάθειρξης δύο ετών για την αντίστασή του στον Πόλεμο της Αλγερίας».⁶ Κατά τη διάρκεια των γεγονότων του Μάη του 1968, ο Lacan συμμετέχει στην απεργία των διδασκόντων και αναστέλλει το σεμινάριό του· συναντιέται μάλιστα και με τον Daniel Cohn-Bendit, έναν από τους ηγέτες των φοιτητών.⁷ Το όνομά του συνδέεται με τα γεγονότα με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Δεν θα πρέπει να μας παραξενέψει λοιπόν το γεγονός ότι, όταν απαγορεύθηκε το σεμινάριό του στην École Normale (1969), το κλίμα του Μάη του 1968 ξαναζωντάνεψε: το γραφείο του διευθυντή της École κατελήφθη από διαδηλωτές τους οποίους απομάκρυναν τελικά ένοπλοι αστυνομικοί.

Ωστόσο, η σχέση είναι δύσκολη και περίπλοκη. Το 1969, για παράδειγμα, ο Lacan προσκαλείται να μιλήσει στο πανεπιστήμιο της Vincennes, αλλά είναι προφανές ότι αυτός και οι φοιτητές κινούνται σε διαφορετικά μήκη κύματος. Η συζήτηση τελειώνει ως εξής:

στον Lacan και τον Marx σε αυτό το μήκος κύματος, βλ. S. Zizek, *Το υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας*, μτφρ. Β. Ιακώβου, επιμ.: Γ. Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2006.

5. P. Robinson, *The Freudian Left*, Harper and Row, Νέα Υόρκη 1969, σ. 3.

6. J. Lacan, *Television, A Challenge to the Psychoanalytic Establishment*, ό.π., σ. 77.

7. E. Roudinesco, *Ζακ Λακάν: Σχεδιάσμα μιας ζωής, ιστορία ενός συστήματος σκέψης*, μτφρ. Ν. Ηλιάδης, Ίνδικτος, Αθήνα 2007, σ. 569-570. Δεν είναι συμπτωματικό ότι η φωτογραφία του Cohn-Bendit κοσμεί το εξώφυλλο του J. Lacan, *Le séminaire. Livre XVII, L'envers de la psychanalyse, 1969-70*, ό.π.

«[Η] επιδίωξη της επανάστασης έχει μόνο μία δυνατή κατάληξη, πάντοτε, τον λόγο του κυρίου. Αυτό έχει δείξει η εμπειρία. Εκείνο που επιδιώκετε ως επαναστάτες είναι ένας Κύριος. Θα τον έχετε ... γιατί παίζετε τον ρόλο των ειλωτών αυτού του καθεστώτος. Δεν καταλαβαίνετε τι σημαίνει αυτό; Το καθεστώς σας βγάζει στο κλαρί' λέει: "Δείτε τους να γαμιούνται..."».⁸

Παρόμοια εμπειρία σημάδεψε τη διάλεξή του στο Καθολικό Πανεπιστήμιο της Λουβαίν, στις 13 Οκτωβρίου 1973, όταν τον διέκοψε και τελικά του επιτέθηκε ένας φοιτητής που άδραξε την ευκαιρία για να μεταδώσει το (καταστασιακό) επαναστατικό του μήνυμα. Το επεισόδιο, το οποίο έχει κινηματογραφήσει η Françoise Wolff, κλείνει με τον Λακάν να προβαίνει στο ακόλουθο σχόλιο:

«Όπως μόλις είπε, θα πρέπει όλοι να συμμετέχουμε σε αυτό... θα πρέπει να συστρατευθούμε για να πετύχουμε... αλήθεια, τι ακριβώς; Τι σημαίνει οργάνωση αν όχι μια νέα τάξη [ordre]; Μια νέα τάξη είναι η επιστροφή ενός στοιχείου που –αν θυμάστε την αρχή από την οποία ξεκίνησα– είναι η τάξη του λόγου του κυρίου.... Αυτή είναι η λέξη που δεν αναφέρθηκε, αλλά είναι η λέξη ακριβώς στην οποία παραπέμπει λογικά η κάθε οργάνωση».

Όπως κι αν έχει, οι σημερινές προσπάθειες να διερευνηθεί η σημασία του έργου του για την κριτική πολιτική θεωρία δεν θεμελιώνονται στη βιογραφία του Lacan ούτε την προϋποθέτουν,⁹ παρότι, κατά τη γνώμη μου τουλάχιστον, θα πρέπει να πάρουν πολύ σοβαρά υπόψη τον αντιουτοπικό ριζοσπαστισμό του. Επιχειρούν μια συνάρθρωση ανάμεσα στην κριτική πολιτική ανάλυση και τη λακανική θεωρία που δεν είναι δεδομένη εκ των προτέρων και η οποία, όπως θα δούμε, μπορεί να επιτευχθεί με ποικίλους τρόπους. Έτσι, για να μνημονεύσω λίγα μόνον ενδεικτικά παραδείγματα, ο Slavoj Žižek έχει επεξεργαστεί «έναν εκρηκτικό συνδυασμό της λακανικής ψυχανάλυσης με τη μαρξιστική παράδοση», όπως τον χαρακτηρίζει, για να «αμφισβητήσει τις ίδιες τις προϋποθέσεις του κυκλώματος του κεφαλαίου»¹⁰ ο Alain Badiou έχει επανιδιοποιηθεί τον Lacan στον ορίζοντα της «ριζοσπαστικής ηθικής του

8. J. Lacan, *Television, A Challenge to the Psychoanalytic Establishment*, ό.π., σ. 126.

9. Πρόσθετες βιογραφικές πληροφορίες που οικιαγραφούν τη σχέση του Lacan με την πολιτική μπορεί κανείς να αναζητήσει στα βιογραφικά έργα: E. Roudinesco, *Ζακ Λακάν: Σχέδια μιας ζωής, ιστορία ενός συστήματος σκέψης*, ό.π. και S. Turkle, *Psychoanalytic Politics*, 2η έκδοση, Free Association Books, Λονδίνο 1992.

10. Το παράθεμα προέρχεται από τον Πρόλογο στη σειρά *Wo es War* του Žižek στις εκδόσεις Verso, και ανατυπώνεται σε κάθε τόμο.

ομβάντος» που έχει διατυπώσει, επισημαίνοντας ότι «η λακανική θεωρία συνεισφέρει κρίσιμα εργαλεία για τη διατύπωση μιας θεωρίας της ηγεμονίας»¹¹ ο Ernesto Laclau και η Chantal Mouffe συμπεριέλαβαν την ψυχανάλυση στη λίστα των σύγχρονων θεωρητικών ρευμάτων που αναγνωρίζουν ως «όρους για την κατανόηση της διεύρυνσης των κοινωνικών αγώνων, η οποία χαρακτηρίζει το σημερινό στάδιο της δημοκρατικής πολιτικής, και για τη διατύπωση ενός νέου οράματος για την Αριστερά με όρους ριζοσπαστικής και πλουραλιστικής δημοκρατίας».¹¹

Προφανώς, η λακανική θεωρία δεν χρησιμοποιείται με τον ίδιο τρόπο από όλους αυτούς τους συγγραφείς. Στο έργο του Žižek, για παράδειγμα, ο Lacan αποτελεί σταθερή και πρωταρχική αναφορά, ενώ για τον Laclau και τη Mouffe το έργο του είναι απλώς μία αναφορά μεταξύ άλλων, αν και αποκτά όλο και πιο προνομιακή θέση. Ούτε και η Αριστερά νοείται με ταυτόσημο τρόπο από όλους τους παραπάνω θεωρητικούς. Για τον Laclau και τη Mouffe, λόγου χάριν, η δημοκρατική επανάσταση εξακολουθεί να λειτουργεί ως το τελικό πλαίσιο για κάθε πολιτική της Αριστεράς, ενώ για τον Žižek η δημοκρατία φαίνεται ότι αποτελεί ένα σημαίνον που έχει χάσει κάθε πολιτική σημασία και επικαιρότητα για την προοδευτική πολιτική ατζέντα – ιδιαίτερα λόγω της σύνδεσής της με τον παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό και την εργαλειοκρατία της χρήση στον «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας». Ωστόσο, η δυνατότητα και μόνο της διατύπωσης αυτών των διαφορετικών θέσεων προϋποθέτει σαφώς την αργή ανάδυση ενός νέου θεωρητικο-πολιτικού ορίζοντα: αυτόν τον ευρύ ορίζοντα ονομάζω «λακανική Αριστερά». Η συγκεκριμένη έκφραση δεν προτείνεται ως μια αποκλειστική ή περιοριστική κατηγοριοποίηση αλλά ως ένα σημαίνον που μπορεί να επιστήσει την προσοχή μας στην ανάδυση ενός διακριτού πεδίου θεωρητικών και πολιτικών παρεμβάσεων οι οποίες διερευνούν με σοβαρότητα τη σημασία του έργου του Lacan για την κριτική των σύγχρονων ηγεμονικών καθεστώτων.¹² Στο επίκεντρο αυτού του

11. E. Laclau - C. Mouffe, «Preface to the second edition», *Hegemony and Socialist Strategy*, 2η έκδ., Verso, Λονδίνο 2001, σ. xi. Το παράθεμα προέρχεται από το προλογικό κείμενο που συνοδεύει κάθε βιβλίο της σειράς Phronesis που διευθύνουν οι δύο συγγραφείς στον εκδοτικό οίκο Verso. Έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι η αναφορά στην ψυχανάλυση δεν περιλαμβάνονταν στην αρχική διατύπωση του κειμένου. Απουσίαζε ακόμη και από τα πρώτα βιβλία του Žižek που εκδόθηκαν στο πλαίσιο της σειράς. Η τελική της προσθήκη μαρτυρεί την ολοένα και πιο κεντρική θέση της ψυχαναλυτικής θεωρίας στο εγχείρημα των Laclau και Mouffe, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μετά.

12. Όπως είναι ευρέως γνωστό, η πολιτική διαίρεση ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά εμφανίστηκε κατά τη Γαλλική Επανάσταση και αντιτοιοχούσε αρχικά στη θέση των διάφορων

αναδυόμενου πεδίου θα τοποθετούσε κανείς την ενθουσιώδη προώθηση του Lacan από τον Žižek¹³ δίπλα της –σε μια υγιέστερη απόδοση, θα έλεγαν

πολιτικών ομάδων και βουλευτών στην Εθνοσυνέλευση – στα αριστερά του Προέδρου κάθονταν οι πιο ριζοσπαστικές, αντιμοναρχικές και δημοκρατικές δυνάμεις. Από τότε, αυτή η οριζόντια διαίρεση λειτούργησε ως μια ισχυρή μεταφορά που οργανώνει ρηματικά τη δημόσια σφαίρα σε ποικίλα περιβάλλοντα. Λόγω του τυπικού/σχεσιακού της χαρακτήρα, έχει επιτρέψει την κατάληψη καθενός από τους δύο πόλους από πολύ ετερογενή μεταξύ τους σχέδια. Έτσι, η Αριστερά περιλάμβανε, σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και χωρικά πλαίσια, κομμουνιστικές, σοσιαλιστικές και φιλελεύθερες δυνάμεις, καθώς και τα νέα κοινωνικά κινήματα. Έχει συνδεθεί επίσης ιστορικά με ποικίλες προτάσεις που απέβλεπαν στην ανατροπή ή στον μετασχηματισμό του status quo – από τη συλλογική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και την κρατική παρέμβαση/ρύθμιση της οικονομίας ως την επέκταση των δικαιωμάτων κ.λπ. Η κλασική βιβλιογραφική αναφορά για την αντίθεση Δεξιά-Αριστερά είναι, φυσικά, το Ν. Μπόμπο, *Δεξιά και Αριστερά*, μτφρ. Ε. Ανδρεαδάκη, Πόλις, Αθήνα 1996. Αυτή η πολιτική ατζέντα χρειάζεται ριζική αναθεώρηση και, αναμφίβολα, σήμερα γίνεται πολλή δουλειά σε αυτό το μέτωπο. Ωστόσο, το ανά χείρας βιβλίο δεν στοχεύει στην ανάπτυξη συγκεκριμένων πολιτικών προτάσεων· ο Lacan δεν θα ήταν η καταλληλότερη πηγή για ένα τέτοιο εγχείρημα. Επιπλέον, προτού ξεκινήσει κανείς να σχεδιάζει εναλλακτικές πολιτικές, υπάρχει μια άλλη προϋπόθεση: η νομιμότητα της κριτικής και η ευλογόφανεia (γνωστική και συναισθηματική) της ίδιας της ιδέας της *εναλλακτικότητας*. Σήμερα όλα αυτά μοιάζουν να είναι υπό αιρεση. Αν το σημάδι «Αριστερά» εξακολουθεί να έχει κάποιο νόημα, αυτό θα πρέπει να εντοπιστεί κατά πρώτο λόγο εδώ: καθώς αναδύθηκε με τη δημοκρατική επανάσταση, σηματοδοτεί μια δημοκρατική νομιμοποίηση του ανταγωνισμού και ενοαρκώνει τόσο την ιδέα της αμφισβήτησης του status quo όσο και τη δυνατότητα αλλαγής. Σε αντίθεση με αυτό που ο Roberto Unger (*Τι πρέπει να προτείνει η αριστερά*; μτφρ. Θ. Τάσης, Ευρασία, Αθήνα 2009, σ. 21) ονόμασε «δικτατορία της απουσίας εναλλακτικών», η «Αριστερά» δηλώνει μια προσπάθεια να αναβιώσει και να ενισχυθεί η επιθυμία για μία *δημοκρατία των εναλλακτικών*. Επίσης, για να αποφύγει τη νοσταλγική ανακατάληψη παρωχημένων αριστερ(ιστικ)ων αξιώσεων, για να μπορεί να προσφέρει διαφορετικές αναλύσεις των κυρίαρχων τάσεων αποδημοκρατικοποίησης και να προσανατολίσει τη σκέψη και τη δράση με καινοτόμους και ελκυστικούς τρόπους, αυτός ο ριζοσπαστικός δημοκρατικός προσανατολισμός θα πρέπει να αντλήσει στοιχεία από μη συμβατικές θεωρητικές/πρακτικές πηγές. Εδώ μπαίνουν στον χορό η λακανική θεωρία και η πρακτική της ψυχανάλυσης. Εξάλλου, δεν θα πρέπει να ξεχνούμε ότι, όπως διαβάζουμε, λόγου χάρη, στο *Concise Oxford Dictionary of Current English*, ο όρος «Αριστερά» δηλώνει επίσης την «καινοτόμο ομάδα» μιας φιλοσοφικής σχολής ή θεωρητικής παράδοσης.

13. Αν λάβουμε υπόψη τις ταχύτατες και απρόσμενες μετατοπίσεις των θέσεων του Žižek και την τάση του να κινείται συνεχώς προς όλο και πιο απροσδόκτες και ίσως σκοτεινές κατευθύνσεις, μπορεί κανείς να προβλέψει ότι αργά ή γρήγορα θα έρθει μια μέρα όπου μόνο μία μεγάλη αυθυπέρβαση θα του έχει απομείνει ως δυνατότητα: *μια κίνηση πέρα ή και ενάντια στον Lacan*. Με την έννοια αυτή, η χαρτογράφηση που παρουσιάζεται εδώ δεν αποκλείει τη μελλοντική εξέλιξη των θεωρητικών σχεδίων που εξετάζονται, η οποία μπορεί προφανώς να ακολουθήσει ποικίλες διαφορετικές κατευθύνσεις.

μερικοί— τις εμπνευσμένες από τον Lacan επεξεργασίες του Laclau και της Mouffe— στη δε περιφέρεια θα πρέπει να τοποθετήσουμε την κριτική θεώρηση του Lacan από στοχαστές όπως ο Καστοριάδης και η Judith Butler, που λειτουργούν συχνά ως οι εσωτερικοί, οικείοι «άλλοι» ή αντίπαλοί του, και ακροβατούν ανάμεσα στο εσωτερικό και το εξωτερικό του εν λόγω πεδίου.

Αναμφίβολα, πρόκειται για ένα πεδίο ετερογενές. Ο όρος «λακανική Αριστερά» δεν αναφέρεται σε ένα είδος προϋπάρχουσας ενότητας ή ουσίας που συνδέει όλα αυτά τα ποικιλόμορφα θεωρητικοπολιτικά εγχειρήματα. Με αληθινά λακανικό πνεύμα, θα μπορούσε κανείς να διακηρύξει ότι η λακανική Αριστερά «δεν υπάρχει!», πράγμα που σημαίνει ότι δεν επιβάλλεται στη θεωρητικοπολιτική σφαίρα ως μια ομοιογενής, πλήρης θετικότητα. Στην πραγματικότητα, παραδόξως, η ίδια της η διαίρεση αποτελεί την καλύτερη απόδειξη της ανάδυσής της, καθώς —όπως όλοι γνωρίζουν— υπάρχει μόνο ένα τεστ που μπορεί να φανερώσει —πέραν πάσης λογικής αμφιβολίας, όπως λένε— αν υπάρχει πράγματι ή όχι ένα τέτοιο πεδίο. Όπου υπάρχει Αριστερά αναπτύσσεται αναπόφευκτα μια διαίρεση ανάμεσα σε μια υποτιθέμενη «γνήσια» Αριστερά και μια «ψευδεπίγραφη» Αριστερά, ανάμεσα σε επαναστάτες και ρεφορμιστές. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με τη λακανική μας Αριστερά. Στο επιχείρημα του Andrew Robinson, για παράδειγμα, συναντά κανείς τον διαχωρισμό ανάμεσα σε μια «ρεφορμιστική» (Laclau, Mouffe και Σία) και μια υποτιθέμενη «επαναστατική» (Žižek) λακανική θεωρία.¹⁴ Εύλογα λοιπόν η «λακανική Αριστερά» είναι ένα σημαίνον που ξεγλιστρά διαρκώς από τα πιθανά της σημαινόμενα. Με αυτή την έννοια, όταν μιλά κανείς για τη «λακανική Αριστερά», ως έναν βαθμό την κατασκευάζει. Εξάλλου, όπως γνωρίζουμε, η ανάδυση ενός πράγματος —οιουδήποτε αντικειμένου του λόγου— δεν μπορεί να αποσυνδεθεί οντολογικά από την επιτελεστική διαδικασία της κατονομασίας του.

Συμπεώς το κρίσιμο ερώτημα είναι: πώς θα πρέπει να προσανατολιστεί αυτή η κατασκευή; Οπωσδήποτε, ο στόχος δεν είναι να επιδοθούμε σε ένα είδος ολοποιντικού εγχειρήματος που θα καθοδηγείται από τη φαντασίωση ότι κτίζει τη νέα θεμελίωση της θεωρίας, της ανάλυσης και της πολιτικής πράξης. Εκτός του ότι είναι αλαζονική και πολιτικά αφελής, μια τέτοια επιδίωξη θα ερχόταν σε αντίφαση με καθετί χρήσιμο έχει να προσφέρει στις θεωρητικοπολιτικές μας αναζητήσεις το ιδιαίτερο, λακανικό είδος θεωρητικού λόγου. Με την έννοια αυτή, η «λακανική Αριστερά» δεν μπορεί παρά να εί-

14. A. Robinson, «The politics of Lack», *ό.π.*, σ. 265.

να το σημαίνουν της ίδιας της διαίρεσής της, μιας διαίρεσης που δεν θα πρέπει να απωθείται ή να γίνεται αντικείμενο απάρνησης αλλά, αντιθέτως, να υπογραμμίζεται και να καθίσταται αντικείμενο διαπραγμάτευσης ξανά και ξανά ως κάτι άκρως παραγωγικό, ως το πεδίο όπου συναντούμε –μέσα στον ίδιο τον θεωρητικό λόγο– το καταστατικό χάσμα ανάμεσα στο συμβολικό και το πραγματικό, στη γνώση και την αλήθεια, στο κοινωνικό και το πολιτικό. Στην εναρκτήρια διάλεξή του στο Collège de France, σχολιάζοντας τη σωκρατική θέση –μια θέση που εξετάζει θετικά και ο Lacan–, ο Maurice Merleau-Ponty υποστηρίζει πειστικά ότι μόνο μια τέτοια επίγνωση της γνωστικής μας έλλειψης ανοίγει την πρόσβασή μας στην αλήθεια.¹⁵ Έτσι θα πρέπει να ερμηνεύσουμε και την περιβόητη φράση του Lacan από την *Télévision*, η οποία προσφέρει την πιο εντυπωσιακή, σχηματική συμπύκνωση ενός πλήθους κρίσιμων εννοήσεων που προέρχονται από ποικίλα πεδία, από τη φιλοσοφία (ο Merleau-Ponty είναι μία μόνο συναφής πηγή) ως τη θεολογία (ιδιαίτερα τον αποφατισμό, τη *via negativa*) και τα μαθηματικά (εδώ περιλαμβάνεται τόσο το έργο του Georg Cantor όσο και το θεώρημα του Kurt Gödel):¹⁶ «Λέω πάντα την αλήθεια. Όχι όλη την αλήθεια, γιατί κανείς δεν είναι σε θέση να την πει όλη. Να ειπωθεί ολόκληρη είναι αδύνατον, υλικά: οι λέξεις χωλαίνουν. Τούτο όμως το αδύνατο συνδέει την αλήθεια με το πραγματικό».¹⁷ Η συναγωγή των πολιτικών συνεπειών αυτού του πραγματικού, στις διαφορετικές του τροπικότητες, θα αποτελέσει έναν από τους κύριους στόχους του ανά χείρας βιβλίου.

[...]

ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ, ΚΕΦΑΛΑΙΑ

Μέχρι τώρα, δεν έχει πραγματοποιηθεί καμία ενδελεχής χαρτογράφηση της αναδυόμενης λακανικής Αριστεράς, δεν έχει επιχειρηθεί καμία λεπτομερής ε-

15. M. Merleau-Ponty, *In Praise of Philosophy and Other Essays*, Northwestern University Press, Evanston [1963] 1988.

16. O J.-A. Miller («Microscopia: An introduction to the reading of Television», στο J. Lacan, *Television: A Challenge to the Psychoanalytic Establishment*, Norton, Νέα Υόρκη 1990, σ. xix) δεν υπερβάλλει όταν καταλήγει ότι «αυτή η παράγραφος περιέχει ολόκληρο τον Λακάν».

17. J. Lacan, *Télévision*, Seuil, Παρίσι 1973, σ. 9 και «Television», *October*, τχ. 40, 1987, σ. 7.

ξέταση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων ανάμεσα στα διακριτά ερευνητικά προγράμματα που δραστηριοποιούνται σε αυτό το θεωρητικό πεδίο, δεν έχει γίνει καμία καταγραφή της ακριβούς θέσης τους σε αυτό ούτε έχει πραγματοποιηθεί καμία συστηματική αξιολόγηση της σημασίας των βασικών επιχειρημάτων που διακινούνται στο εν λόγω πεδίο σε σχέση με την ανάλυση συγκεκριμένων κοινωνικοπολιτικών ζητημάτων. Το βιβλίο αυτούτο επιδιώκει να αναμετρηθεί με αυτό το κενό.

Αυτό θα επιχειρηθεί πρώτα απ' όλα μέσα από μια σειρά κριτικών αναγνώσεων της πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας. Οι εν λόγω αναγνώσεις καταλαμβάνουν το πρώτο μέρος του βιβλίου.¹⁸ Στην περίπτωση του Laclau και του Ζίζεκ, τα σχετικά κεφάλαια θα μου δώσουν επίσης την ευκαιρία να συνοψίσω και να συνεχίσω έναν διάλογο που βρίσκεται εν εξελίξει και αφορά κρίσιμα ζητήματα σχετικά με την ανάδυση και την περαιτέρω ανάπτυξη της λακανικής Αριστεράς. Το διακύβευμα, ωστόσο, δεν αφορά μόνο τη χαρτογράφηση αυτού του ανισομερούς πεδίου αλλά, πέρα από αυτό το πρώτο βήμα, και τη συστηματική εξέταση της σημασίας που έχει η λακανική επιχειρηματολογία *per se* για την πολιτική θεωρία και για κάθε δημοκρατική πολιτική που στοχεύει στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Από την άποψη αυτή, το κείμενο δίνει επίσης την ευκαιρία να εισαχθεί ο αμύητος αναγνώστης, αργά αλλά συστηματικά, σε *μερικές* από τις πλέον κεντρικές διαστάσεις της λακανικής θεωρίας και να εξεταστούν οι πολιτικές τους προεκτάσεις. Εδώ θα περάσω από μια ανάλυση της περίπλοκης τοπολογίας της λακανικής Αριστεράς

18. Το επίκεντρο του ενδιαφέροντός μου στο υλικό που παρουσιάζεται σε αυτό το μέρος περιορίζεται κυρίως στη σύγχρονη πολιτική θεωρία και έτσι δεν θα παραθέσω μια πλήρη γενεαλογία των οικειοποιήσεων του Lacan από την Αριστερά κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Αν είχα αποφασίσει να κάνω κάτι τέτοιο, θα έπρεπε να συμπεριλάβω μακροσκελή κεφάλαια για σημαντικές μορφές όπως ο Louis Althusser, του οποίου το άρθρο «Freud et Lacan» (βλ. L. Althusser, *Θέσεις*, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα [1964] 1999) εν έτει 1965 νομιμοποίησε το κομμουνιστικό ενδιαφέρον για το έργο του Lacan, και ο Fredric Jameson, του οποίου το άρθρο «Imaginary and Symbolic in Lacan: Marxism, Psychoanalytic Criticism and the Problem of the Subject» (*Yale French Studies*, τχ. 55-56, 1978, σ. 338-395) σήμανε μια παρόμοια νομιμοποίηση στο πλαίσιο της αριστερής πολιτισμικής θεωρίας στον αγγλοσαξονικό κόσμο. Αλλά μια τέτοια ιστορική ανάλυση δεν εμπίπτει στο πεδίο των ενδιαφερόντων του παρόντος ερευνητικού σχεδίου. Η μόνη εξαίρεση είναι η ενασχόλησή μου με το έργο του Καστοριάδη. Η επιλογή αυτή δεν είναι τελείως τυχαία: μέχρι τώρα έχουν γραφτεί πολύ λίγα πράγματα για τη σχέση ανάμεσα στον Καστοριάδη και τη λακανική θεωρία και ο στόχος μου είναι να φωτίσω σε έναν βαθμό αυτό το σύνθετο ζήτημα. Κυρίως, όμως, το έργο του Καστοριάδη *επιλέγεται* γιατί οριοθετεί με μεγάλη σαφήνεια την εξωτερική περιφέρεια της λακανικής Αριστεράς όπως αυτή αναπτύσσεται σήμερα.

ως γενικού πεδίου *στη δική μου* ερμηνεία της λακανικής Αριστεράς ως ενός συνόλου που συντίθεται από συγκεκριμένους θεωρητικούς, αναλυτικούς και κριτικούς προσανατολισμούς. Προφανώς, οι δύο αυτές πτυχές του βιβλίου δεν είναι δυνατόν να διακριθούν πλήρως – μπορούμε να τις αναπαραστήσουμε επαρκώς μόνο μέσω του τοπολογικού σχήματος μιας ζώνης του Moebius.¹⁹ Οι προσωπικοί μου προσανατολισμοί διατυπώθηκαν αρχικά μέσα από την αναμέτρησή μου με τις σημαντικότερες μορφές του πεδίου αυτού, το έργο των οποίων εξετάζω στο βιβλίο· ταυτόχρονα, οι αναγνώσεις που παρουσιάζονται εδώ καθορίζονται εν μέρει και από τα δικά μου ιδιουσγκρασιακά ενδιαφέροντα ως πολιτικού θεωρητικού και λακανικού.

Ο αναγνώστης, ωστόσο, δεν θα βρει εδώ ούτε μια περιεκτική επισκόπηση του έργου του Lacan και της σημασίας του για τη μελέτη της πολιτικής – κάτι που έχω ήδη επιχειρήσει στο βιβλίο *Ο Λακάν και το πολιτικό*²⁰ ούτε σφαιρικές παρουσιάσεις των θεωρητικών εγχειρημάτων που εξετάζονται. Σε αντίθεση με το προγενέστερο αυτό κείμενο, *Η λακανική Αριστερά* δεν είναι, απασπρά μιλώντας, εισαγωγικό εγχειρίδιο, αλλά μια συλλογή κειμένων που ενδιαφέρει – στο πρώτο μέρος της – σε επιμέρους σημεία του έργου του Καστοριάδη (τις αμφισβησίες της ριζικής δημιουργικότητας και φαντασίας), του Laclau (τα συναισθηματικά όρια του λόγου), του Žižek (το νόημα της πράξης στην ψυχανάλυση και την πολιτική) και του Badiou (τις ηθικές και πολιτικές συνέπειες του συμβάντος), τα οποία έχουν κεφαλαιώδη σημασία για έναν κριτικό αναπροσανατολισμό της πολιτικής θεωρίας και της πολιτικής ανάλυσης που εμπνέεται από τον Lacan. Μερικά από τα σημαντικότερα ερωτήματα που κατευθύνουν την επιχειρηματολογία μου στα διάφορα κεφάλαια αυτού του μέρους του βιβλίου θα είναι τα εξής: κατά πόσο η λακανική Αριστερά που αναδύεται σήμερα παράγει διακριτά αποτελέσματα στα σημεία εκείνα όπου η θεωρία διασταυρώνεται με την πολιτική; ποιες είναι οι μεθοδολογικές, εννοιολογικές, θεωρητικές και αναλυτικές μορφές που προσλαμβάνουν αυτά τα αποτελέσματα στα ποικίλα εγχειρήματα που εξετάζονται και πώς μπορούμε να αξιολογήσουμε τη σημερινή τους λειτουργία και τις μελ-

19. Αυτή η τοπολογική δομή προοίηκε το ενδιαφέρον του Lacan επειδή αποσταθεροποιεί υποθέσεις του κοινού νου γύρω από τη σχέση ανάμεσα στις δύο πλευρές ενός σχήματος (και, γενικότερα, ανάμεσα στο εσωτερικό και το εξωτερικό, την ένταξη και τον αποκλεισμό), δείχνοντας έτσι πώς ένας χώρος που μοιάζει αρχικά να έχει δύο πλευρές μπορεί να γίνει αντιληπτός ως ένα συνεχές με μία πλευρά και μία ακμή.

20. Βλ. Γ. Σταυρακάκης, *Ο Λακάν και το πολιτικό*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Ψυχογίος, Αθήνα 2008.

λοντικές τους προοπτικές; Εννοείται ότι σκοπός μιας τέτοιας αξιολόγησης δεν είναι να περιστείλει την παραγωγική ετερογένεια της λακανικής Αριστεράς, αλλά να διερευνήσει το πώς ορισμένα θέματα παραμένουν κεντρικά στις διάφορες ενοαρκώσεις της μαζί με το πώς θα πρέπει να αναπτυχθούν περαιτέρω: η κριτική αιχμή απέναντι στις ηγεμονικές τάξεις [orders] και τις παγιωμένες σχέσεις εξουσίας· η ανάγκη να σκεφτούμε θεωρητικά πέρα από τις όποιες φαντασιώσεις, όχι για να εγγυηθούμε, φυσικά, αλλά για να προσανατολίσουμε τη σκέψη και τη δράση σε πολιτικά ρηξικέλευθες κατευθύνσεις που ανοίγουν νέες δυνατότητες· η επιθυμία διαύγασης της σχέσης ανάμεσα στην αναπαράσταση και το συναίσθημα, στο σημαίνον και την απόλαυση, στην πολιτική ταύτιση και την κοινωνική αλλαγή· η σημασία της χάραξης ενός δρόμου ανάμεσα στην αρνητικότητα και τη θετικότητα, ανάμεσα στα όρια και την προσδοκία της πολιτικής δράσης, ενός δρόμου που θα έχει συνείδηση της απερίσταλτης διαλεκτικής τους.²¹

Στο δεύτερο μέρος, το επίκεντρο των ενδιαφερόντων μου μετατοπίζεται και στρέφεται σε μια δέσμη συγκεκριμένων πολιτικών ζητημάτων που αποκτούν ιδιαίτερη σημασία στις αρχές του 21ου αιώνα. Πώς μπορεί να ερμηνεύσει η λακανική θεωρία ένα ποικίλο φάσμα ανησυχητικών φαινομένων –«αντικειμένων ανηυχίας» στο λεξιλόγιο του Bruno Latour– που επιμένουν

21. Στο κείμενο αυτό, τα σημαίνοντα «διαλεκτικά» και «διαλεκτικές» δεν χρησιμοποιούνται με αυστηρά τεχνικό τρόπο, και οπωσδήποτε όχι με την εγγεληνική ή μαρξιστική τους έννοια. Στις περισσότερες περιπτώσεις θα χρησιμεύσουν στην περιγραφή ενδοχρονικών σχημάτων δυναμικής διάδρασης ανάμεσα σε (καταστατικούς) παράγοντες ή πεδία της εμπειρίας. Αυτές οι διαδράσεις δεν υπακούουν σε εμμενείς κανόνες ανάπτυξης και ξεφεύγουν από κάθε προκαθορισμένο στόχο σύνθεσης. Με αυτή μάλλον την έννοια αναφέρεται και ο Lacan στη διαλεκτική του υποκειμένου με τον Άλλο και στη διαλεκτική ανάμεσα στην έλλειψη και την επιθυμία ή την επιθυμία και τον νόμο. Αυτό ισχύει επίσης και για τη διαλεκτική ανάμεσα στα λακανικά πεδία του συμβολικού, του πραγματικού και του φαντασιακού. Εκείνο που απουσιάζει τελείως εδώ είναι η οποιαδήποτε αναφορά στην εγγεληνική *Aufhebung*, σε μια «φαντασιωτική σχέση με τη σύνθεση», αφού τη θέση της εγγεληνικής «ιδανικής προόδου» λαμβάνουν οι μορφές της έλλειψης (J. Lacan, *Écrits*, Seuil, Παρίσι 1966, σ. 837 και *Écrits*, μτφρ. B. Fink, Norton, Νέα Υόρκη 2006, σ. 710). Με την έννοια αυτή, αν υπάρχει συγγένεια με κάποια ιδιαίτερη φιλοσοφική εννοιολόγηση της διαλεκτικής, η «αρνητική διαλεκτική» του Theodor Adorno θα ήταν μάλλον ο πιθανότερος υποψήφιος, στον βαθμό που ο Adorno διατηρεί τις υποψίες του για την ταυτότητα και τη συμφιλίωση και το επιχείρημά του αρθρώνεται στη βάση μιας «συνεπούς συνείδησης της μη ταυτότητας» (T. Adorno, *Αρνητική διαλεκτική*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα [1973] 2006, σ. 16). Η αρνητική διαλεκτική ωθεί τη σκέψη να σκεφτεί ενάντια στο δικό της κλείσιμο, ενάντια στην αναγωγή της εμπειρίας του «μη ταυτού», ενός όρου που μοιάζει δομικά ισοδύναμος με το λακανικό πραγματικό.

να παρεμποδίζουν την ικανότητά μας για κατανόηση και παρέμβαση; Τι έχει να πει για τα ζητήματα του εθνικισμού, των διεθνικών ταυτοτήτων, του καταναλωτισμού; Πώς απαντά στις τάσεις αποδημοκρατικοποίησης ή «μεταδημοκρατίας» στις παγκοσμιοποιημένες καπιταλιστικές κοινωνίες; Μπορεί να συνδυάσει μια πθική στάση που αναζωογονεί τη σύγχρονη δημοκρατία με ένα πραγματικό πάθος για μετασχηματισμό, το οποίο θα μπορούσε να διεγείρει το πολιτικό σώμα χωρίς να ανακαταλάβει τη θέση του παρωχημένου ουτοπισμού της παραδοσιακής Αριστεράς;

Η κεντρική μου υπόθεση εδώ είναι ότι η λακανική θεωρία, πέρα από τις σημαντικές επιστημολογικές της συμβολές, έχει πολλά να προσφέρει σε όλα αυτά τα μέτωπα. Όχι μόνο παρέχει μια σειρά πολύτιμων εργαλείων για την ανάλυση της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας –από τη λακανική σημειωτική και θεωρία του λόγου έως μια εννοιολόγηση της φαντασίωσης που συνδέεται άμεσα με την κριτική της ιδεολογίας– αλλά προτείνει επίσης έναν νέο τρόπο θεωρητικής κατανόησης της στιγμής του πολιτικού: ως επαφή με το λακανικό πραγματικό. Ορισμένα από τα θέματα αυτά έχουν ήδη εξεταστεί εν εκτάσει στο *Ο Λακάν και το πολιτικό*. Η *λακανική Αριστερά* συμμερίζεται την επιθυμία του προγενέστερου αυτού κειμένου να συνομιλήσει με ένα ακροατήριο που δεν περιορίζεται στους «λίγους πεφωτισμένους» και περιλαμβάνει όλους εκείνους που αποδίδουν ακόμη αξία στην κριτική πολιτική ανάλυση. Στηρίζεται, προφανώς, σε ορισμένα από τα επιχειρήματα που παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά εκεί, αλλά επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο σε ζητήματα που δεν καλύφθηκαν επαρκώς σε εκείνο το βιβλίο, καταλαμβάνουν όμως κεντρική θέση στη δουλειά μου τα τελευταία πέντε χρόνια.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να υπογραμμίσω μόνο το σημαντικότερο από αυτά, δηλαδή τον ρόλο της απόλαυσης [jouissance] στην πολιτική ζωή, και ιδίως στην κατανόηση του βάθους, της διάρκειας και της απήχησης ορισμένων ταυτίσεων καθώς και στην εξήγηση της διαλεκτικής της κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής. Πέρα από τη σύλληψη του πραγματικού ως το αλλοτριωτικό και αποσταθεροποιητικό όριο της σημασιοδότησης και της αναπαράστασης –μια κατεύθυνση που παραμένει, βέβαια, σημαντική–, είναι απαραίτητο επίσης να ασχοληθούμε με τις πιο θετικές του τροπικότητες, που αναδεικνύονται ιδιαίτερα στο ύστερο έργο του Lacan. Είναι απαραίτητο να ασχοληθούμε με το πραγματικό ως *απόλαυση*. Θα εξετάσω λοιπόν λεπτομερώς πώς εννοιολογούνται το συναίσθημα [affect] και η απόλαυση στο φροϊδικό και το λακανικό corpus, καθώς επίσης και τους τρόπους με τους οποίους μπορούν να χρησιμοποιηθούν αυτές οι εννοιολογήσεις σε συγκεκριμένες πολιτι-

κές αναλύσεις. Θα αναπτυχθεί, έτσι, σταδιακά μια ανοιχτή τυπολογία της *jouissance*, που μπορεί να λειτουργήσει ως οδηγός στην κριτική μελέτη των πολιτικών φαινομένων. Επιπλέον, θα διερευνηθεί το πεδίο όπου διασταυρώνονται το συμβολικό και το πραγματικό της *jouissance* ως δύο διακριτές αλλά διαπλεκόμενες διαστάσεις και θα εξεταστεί λεπτομερώς ο ρόλος της στον σχηματισμό ταυτοτήτων, τη συντήρηση σχέσεων εξουσίας και την παρακώλυση ή τη διευκόλυνση πραγματικών αλλαγών.

Μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο, το εναρκτήριο κεφάλαιο στο πρώτο μέρος του βιβλίου επιδιώκει να ξεκινήσει έναν διάλογο ανάμεσα στη λακανική (πολιτική) θεωρία και την κοινωνική και πολιτική θεωρία που ανέπτυξε ο Κορνήλιος Καστοριάδης. Ο Καστοριάδης, που παρακολούθησε αρχικά το σεμινάριο του Lacan αλλά στη συνέχεια απέρριψε τη λακανική θεωρία, λειτουργεί ως μια οριακή μορφή, ένα ορόσημο, που μέσω του διαχωρισμού της θεώρησής του από το λακανικό *corpus* μπορεί να μας βοηθήσει να κάνουμε μια πρώτη οριοθέτηση του πεδίου της λακανικής Αριστεράς. Αν θέλουμε να ακριβολογούμε, ο Καστοριάδης δεν μπορεί να ενταχθεί στη λακανική Αριστερά αλλά, από την περιφέρειά της όπου και τοποθετείται, μπορεί να συμβάλει στον επαρκέστερο προσδιορισμό της. Η ιστορία όμως δεν τελειώνει εδώ. Μια προσεκτικότερη ματιά αποκαλύπτει μια εντυπωσιακή εγγύτητα ανάμεσα στα δύο εγχειρήματα σε πολλά επίπεδα. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι και τα δύο υιοθετούν έναν παρόμοιο τύπο κοινωνικού κονστρουξιονισμού [social constructionism]. Αντλούν, ωστόσο, αρκετά διαφορετικά συμπεράσματα από αυτόν τον κονστρουξιονισμό: ο Καστοριάδης τονίζει τη σημασία της δημιουργικότητας ενώ ο Lacan υπογραμμίζει την αλλοτριωτική διάσταση κάθε κοινωνικής κατασκευής. Επίσης, για να διασώσει τη δυνατότητα μιας πολιτικής της ριζικής φαντασίας, ο Καστοριάδης *απαρνείται* εντέλει τα αλλοτριωτικά όρια της ανθρώπινης δημιουργίας. Έτσι, η επίγνωση της αρνητικότητας που καταγράφεται στην αρχή υποβαθμίζεται καθ' οδόν προς όφελος μιας ρομαντικής εξύμνησης της θετικότητας. Εδώ, η λακανική Αριστερά ακολουθεί διαφορετική κατεύθυνση. Μια σοβαρή καταγραφή των ορίων της δημιουργικότητας –του λακανικού πραγματικού ως δείκτη του αρνητικού, της αρνητικότητας– δεν οδηγεί στον πολιτικό εφρουχασμό ή τον μηδενισμό. Αντίθετα, θα πρέπει να θεωρηθεί ως όρος δυνατότητας για τη ριζοσπαστικοποίηση της δημοκρατίας και για την καλλιέργεια μετασημασιακών πολιτικών εμφορούμενων από πάθος και φαντασία.

Περνώντας από την περιφέρεια στον πυρήνα της λακανικής Αριστεράς, το δεύτερο κεφάλαιο θα εξετάσει το έργο ενός θεωρητικού που ανέδειξε αυτή

τη λακανική εννοιολόγηση της αρνητικότητας σε μια από τις σημαντικότερες διαστάσεις του πολύπτυχου έργου του. Τα κείμενα που έχουν δημοσιεύσει ο Laclau και η Mouffe, και ακόμη περισσότερο το προσωπικό έργο του Ernesto Laclau –στο οποίο κυρίως θα εστιάσω– αναφέρονται ρητά σε μια σειρά λακανικών τεχνικών όρων και φανερώνουν έντονα πολλές εννοιολογικές συγγενείες ακόμη και εκεί όπου δεν υπάρχει άμεση εννοιολογική σύμπτωση. Ενώ αναγνωρίζει την οξυδέρκεια και τη γονιμότητα αυτών των δομικών ομοιοτήτων, το δεύτερο κεφάλαιο θα επιδιώξει να διερευνήσει τα όρια αυτής της θεωρητικής σύγκλισης. Η λακανική κατηγορία του πραγματικού θα είναι εδώ το κεντρικό εργαλείο της διερεύνησης· η ιδιαίτερη τροπικότητα της *jouissance* που ενέχει μπορεί να τροφοδοτήσει με παραγωγικό τρόπο τον διάλογο ανάμεσα σε ερευνητές που αντλούν έμπνευση από τον Lacan και τον Laclau. Η βασική μου υπόθεση θα είναι ότι, αν και η θεωρία του λόγου ενσωματώνει και αναπτύσσει περαιτέρω τις λακανικές έννοιες της αρνητικότητας, της έλλειψης και της σημασιодότσης, καθώς και τις πολιτικές τους συνεπαγωγές –αυτό ακριβώς που λείπει από το έργο του Καστοριάδη–, δεν έχει αναμετρηθεί με τη λακανική προβληματική της απόλαυσης, μια προβληματική καθοριστικής σημασίας για την κατανόηση της λιμπιντικής/σωματικής πλευράς των διαδικασιών ταύτισης. Η κατάσταση αυτή μεταβάλλεται τελευταία, καθώς ο Laclau υιοθετεί σταδιακά τη λακανική λογική του πραγματικού και στις πιο θετικές της διαστάσεις, ενσωματώνοντας την κατηγορία της *jouissance* στο εννοιολογικό οπλοστάσιο της θεωρίας του λόγου, ενώ η Mouffe εστιάζει στον ρόλο του πάθους στη δημοκρατική πολιτική. Θα εξετάσω προφανώς αυτές τις εξελίξεις. Ωστόσο, οι όροι της σύγκλισης χρήζουν περαιτέρω επεξεργασίας, έτσι ώστε αυτή να αποκτήσει μια μορφή που θα μπορεί να προαγάγει την κριτική πολιτική ανάλυση και τη λακανική Αριστερά.

Η προσέγγισή μου στο έργο του Laclau επιδιώκει να συναρθρώσει την επίγνωση της έλλειψης και των ορίων του λόγου (τη λακανική εννοιολόγηση της αρνητικότητας) με μια περισσότερο ουσιαστική διάσταση που είναι κρίσιμη για την κατανόηση της πολιτικής ζωής: τον άξονα της απόλαυσης (μια πιο θετική διάσταση στο λακανικό *corpus*). Μια τέτοια συνάρθρωση απαιτεί ένα λεπτό εγχείρημα εξισορρόπησης αν θέλει κανείς να αποφύγει τους κινδύνους της θεωρητικής ουσιοκρατίας, του πολιτικού βολонταρισμού και των χιμαιρικών φαντασιώσεων. Από αυτή τη σκοπιά, δύο μείζονες μορφές, με απολύτως κεντρική θέση στη λακανική Αριστερά, μοιάζουν να υπερτονίζουν τελευταία τον θετικό άξονα σε βάρος της εγγραφής της αρνητικότητας που είναι σχεδόν σύμφυτη με τη λακανική θεωρία. Το έργο του Alain

Badiou (ιδιαίτερα η ιδέα του «συμβάντος» και οι ηθικές της συνέπειες) και οι στοχασμοί του Žižek για τον καπιταλισμό, τη «ριζοσπαστική πράξη», και το ηθικοπολιτικό παράδειγμα της Αντιγόνης, παρουσιάζονται συχνά ως αναπόσπαστα μέρη μιας ριζοσπαστικής πολιτικής φιλοσοφίας εμπνευσμένης από τον Lacan. Έτσι, το κύριο θέμα που εξετάζεται στο τρίτο κεφάλαιο είναι η σχέση ανάμεσα στην αρνητικότητα (την αρνητική οντολογία της λακανικής θεωρίας) και την πιο θετική, ουτοπική και ηρωική πολιτική στάση που εκφράζεται τελευταία από τον Žižek, ενώ μια παρέκβαση που ακολουθεί θα πραγματευθεί σύντομα τη στάση του Badiou σε αυτά τα ζητήματα. Αξονική υπόθεσή μου είναι ότι, τουλάχιστον στο πρόσφατο έργο του Žižek, η λακανική αρνητικότητα γίνεται εντέλει αντικείμενο απάρνησης και τη θέση της παίρνει μια θετική πολιτική του συμβάντος ή της πράξης ως οιοσεί θαύματος. Ως εκ τούτου, το πρόβλημα εδώ είναι συμμετρικά αντίθετο με το πρόβλημα της θεωρίας του λόγου και ανάλογο με εκείνο που εντοπίσαμε στο έργο του Καστοριάδη. Κλείνουμε έτσι έναν κύκλο σε αυτή τη θεωρητική εξερεύνηση της λακανικής Αριστεράς. Το ζήτημα, φυσικά, είναι αν αυτός ο κύκλος είναι φαύλος ή όχι. Έχει άραγε θέση ένας τέτοιος προσανατολισμός στο πλαίσιο της λακανικής Αριστεράς; Πώς συνδέεται με τη διδασκαλία του Lacan και το παλιότερο έργο του Žižek; Εμπλέκεται και ο Badiou σε μια παρόμοια απάρνηση ή μήπως παραμένει –παράδόξως– πιο πιστός απ’ ό,τι ο Žižek στη λακανική διαλεκτική ανάμεσα στο θετικό και το αρνητικό;

Το πρώτο μέρος του *Η λακανική Αριστερά* τιτλοφορείται «Διαλεκτικές της απάρνησης». Λειτουργώντας σε ένα πεδίο που προϋποθέτει την αναγνώριση της διαλεκτικής μεταξύ θετικού και αρνητικού, καθένας από τους θεωρητικούς που συνδέονται με τη λακανική Αριστερά διαπραγματεύεται προφανώς αυτή τη διαλεκτική με τους δικούς του όρους. Διακρίνεται ωστόσο καθαρά εδώ ένα ορισμένο μοτίβο. Ανάλογα με τις ποικίλες πολιτικές τους προτεραιότητες και τα θεωρητικά τους ενδιαφέροντα, οι αριστεροί λακανικοί τονίζουν συνήθως μία μόνο από τις αλληλένδετες διαστάσεις, υποβαθμίζοντας την άλλη. Ξεκινώντας από έναν εκλεπτυσμένο κοινοτρουξιοισμό, ο Καστοριάδης θα τονίσει τελικά τη θετική δημιουργική αξία της ριζικής φαντασίας, *απαρνούμενος* την αρνητικότητα της αλλοτρίωσης. Υιοθετώντας ένα παρόμοιο κοινοτρουξιοιστικό πλαίσιο, ο Laclau ενσωματώνει πλήρως την αρνητική οντολογία της λακανικής θεωρίας –το πραγματικό ως αρνητικότητα– αλλά διστάζει ιδιαίτερα να καταπιαστεί με τις θετικές εκφάνσεις του πραγματικού ως *jouissance*. Προχωρώντας στο έδαφος της πολιτικής πράξης, η «πράξη» του Žižek και το «συμβάν» του Badiou εμπλέκονται επίσης

σε μια παρόμοια διαλεκτική της απάρνησης. Αποτελεί ασφαλώς ένδειξη οξύνοιας και θεωρητικής εκλέπτυνσης το ότι κανείς από τους δύο αυτούς συγγραφείς δεν επιλέγει να αγνοήσει ή να αποσιωπήσει –να *απωθήσει* ή να *αποκλείσει*– τη μία ή την άλλη από τις επιμέρους διαλεκτικές στιγμές. Ωστόσο, το μοτίβο της *απάρνησης* που εμφιλοχωρεί στο έργο τους θέτει πράγματι σε κίνδυνο τη θεωρητική ακεραιότητα, το αναλυτικό εύρος και την πολιτική αξία της λακανικής Αριστεράς. Πέρα από οποιαδήποτε φαντασίωση διαμόρφωσης μιας τέλεια ισορροπημένης θεωρίας και/ή μοντέλου ανάλυσης, θα πρέπει να θεματοποιήσουμε με σαφήνεια αυτή τη διαλεκτική της απάρνησης και να χαρτογραφήσουμε έναν νέο προσανατολισμό.

Αν το πρώτο (κατεξοχήν θεωρητικό) μέρος οργανώνεται με άξονα τις διαλεκτικές της απάρνησης, το δεύτερο (κατεξοχήν αναλυτικό) μέρος του βιβλίου δομείται με άξονα τις διαλεκτικές της απόλαυσης, εστιάζοντας στους ποικίλους τρόπους με τους οποίους το συναισθηματικό πεδίο της απόλαυσης αλληλεπιδρά με άλλες διαστάσεις (όπως η συμβολική πλευρά των διαδικασιών ταύτισης) για να κατασκευάσει ή/και να αποδομήσει, να συντηρήσει ή/και να εξαρθρώσει λόγους και ταυτότητες. Σε αυτό το δεύτερο μέρος, η προηγούμενη ανάλυση επιμέρους εκφάνσεων της λακανικής Αριστεράς θα κλιμακωθεί με την ανάπτυξη ενός συνεκτικού συνόλου θεωρητικών και ηθικοπολιτικών προσανατολισμών που μπορούν να βρουν εφαρμογή στην εμπειρική ανάλυση ποικίλων κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων, ζητημάτων άκρως σημαντικών στην παρούσα συγκυρία. Εδώ ο λακανικός προσανατολισμός διακινδυνεύει μια αναμέτρηση με το πραγματικό των αγώνων ταύτισης στην (ύστερην) νεωτερικότητα. Αυτό το μέρος θα διαφοροποιηθεί επίσης από το προηγούμενο ως προς την έκταση των κεφαλαίων: θα είναι συντομότερα και θα έχουν περισσότερο εμπειρικό προσανατολισμό. Το γεγονός αυτό ίσως τα κάνει και πιο προσίτα σε αναγνώστες που δεν είναι εξοικειωμένοι με την ψυχανalyτική συλλογιστική και τις διαμάχες που σοβούν στη σύγχρονη πολιτική θεωρία. Λόγω της σχετικής αυτονομίας των δύο μερών –αλλά και κάθε επιμέρους κεφαλαίου, από αυτή την άποψη– οποιοσδήποτε νιώθει τον πειρασμό να ξεκινήσει την ανάγνωσή του από τις αναλύσεις στο Μέρος II *δεν θα πρέπει να παραιτηθεί από την επιθυμία του.*

Έτσι, στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται οι δισταγμοί της μεταδομιστικής κριτικής πολιτικής θεωρίας –ακόμη και ορισμένων προσεγγίσεων εμπνευσμένων από τον Λακάν– να ενσκήψει στη συναισθηματική/συγκινησιακή διάσταση της πολιτικής. Αναμφίβολα, η έμφαση στον λόγο και στη σημασιολόγηση που χαρακτηρίζει τις μεταδομιστικές θεωρίες έχει οδηγήσει σε ορι-

σμένες από τις σημαντικότερες εξελίξεις στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση. Επιπλέον, αυτή η διστακτικότητα δεν είναι, φυσικά, αδικαιολόγητη: η πολιτική και το συναίσθημα έχουν συνδεθεί συχνά με αναγωγιστικούς τρόπους, αναπαράγοντας μορφές ενός ανθρωπιστικού συναισθηματισμού και μιας υποκειμενικής ουσιοκρατίας, η οποία υποθέτει ότι υπάρχει ένα βαθύ συναισθηματικό θεμέλιο στην ανθρώπινη ψυχή. Παρ' όλα αυτά, η πολιτική ανάλυση δεν μπορεί να περιοριστεί στη συμβολική διάσταση της πολιτικής. Περιλαμβάνει επίσης και μια συναισθηματική διάσταση, μια διάσταση του πάθους και της συγκίνησης, αν και αυτή θα πρέπει να εννοηθεί με τρόπο που θα αποφεύγει οποιαδήποτε ουσιοκρατία των συναισθημάτων και κάθε «συναισθηματολογία» του συρμού.²²

Στο κεφάλαιο αυτό θα υποστηριχθεί ότι ο πιο γόνιμος τρόπος εννοιολόγησης του συναισθήματος, έτσι ώστε να διευρυνθούν οι ορίζοντες της μεταδομιστικής πολιτικής ανάλυσης, προκύπτει από τη λακανική ερμηνεία της σχέσης ανάμεσα στο συναίσθημα και στον λόγο [discourse]. Στην προσπάθεια αυτή, η λακανική έννοια της *jouissance* παίζει και πάλι καθοριστικό ρόλο, και έχει ποικίλες όσο και σημαντικές συνέπειες για την πολιτική ανάλυση και την προοδευτική πολιτική κριτική. Σε αντίθεση με ό,τι θα άφηνε να εννοηθεί μια βιαστική περιστολή του λακανισμού σε μια απλή στιγμή της σπριτωτικής δομιστικής/μεταδομιστικής παράδοσης, η λακανική θεωρία δεν εισάγει απλώς μια ποικιλία αναλυτικών εργαλείων που μπορούν να εξηγήσουν εμβριθώς τη συμβολική και τη φαντασιακή διάσταση της πολιτικής ταύτισης,²³ διαστάσεις που παραμένουν ασφαλώς ουσιώδεις· υπογραμμίζει επίσης τον τρόπο με τον οποίο οι συμβολικές και φαντασιακές μας παραστάσεις επενδύονται με τη «φαντασιωτική» και/ή «συμπτωμική» ενέργεια της *jouissance*, αποκτώντας έτσι μια ισχύ που εξηγεί τη μακρόχρονη σταθερότητά τους και τις δυσκολίες στις οποίες προοκρούει ο εκτοπισμός τους και η κοινωνικοπολιτική αλλαγή εν γένει.²⁴ Έτσι, σε αντίθεση με τον μεταδομισμό –ο

22. V. Pupavac, «International therapeutic governance», *Centre for the Study of Democracy Bulletin*, τόμ. 11, τχ. 2, 2004, σ. 2-12, 36).

23. Βλ. εν προκειμένω Γ. Σταυρακάκης, *Ο Λακάν και το πολιτικό*, ό.π., ιδίως κεφ. 2 και 3.

24. Ο Bruce Fink έχει δίκιο όταν επισημάνει ότι η δομική γλωσσολογία, που λειτουργήσει στην αρχή ως ένα μοντέλο για την αναδιάρθρωση της ψυχαναλυτικής έρευνας από τον Lacan, περιορίζει την προσοχή της στο επίπεδο της σημασιοδότησης και της αναπαράστασης, στο υποκείμενο του σημαίνοντος (B. Fink, *Lacan to the Letter*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2004, σ. 144). Υπάρχει ωστόσο και μια άλλη εξίσου σημαντική διάσταση, το υποκείμενο της *jouissance*, που δεν θα πρέπει να αγνοηθεί. Ο Fink δεν απευθύνει τη σχετική έκκληση μόνο στην ψυχανάλυση αλλά και σε τομείς όπως η οικονομική επιστήμη, η κοινω-

οποίος επικεντρώνει κυρίως στη ρευστότητα της ταυτότητας και μοιάζει ως εκ τούτου ανίκανος να εξηγήσει πειστικά τις αντιστάσεις στην κοινωνική αλλαγή και τον ριζικό μετασχηματισμό—, μια προσέγγιση που εμπνέεται από τον Lacan διαθέτει επαρκέστερα εφόδια για να αναμετρηθεί με αυτό το κρίσιμο πρόβλημα: όταν τα πράγματα κολλάνε και σταθεροποιούνται, αυτό δεν οφείλεται απλώς στο γεγονός ότι προσφέρουν μια ηγεμονική συμβολική αποκρυστάλλωση αλλά και στο ότι, επίσης, χειραγωγούν αποτελεσματικά μια συναισθηματική, λιμπιντική διάσταση. Το ιδεολογικό *caritonnage* που πραγματοποιείται μέσω ενός σημειωτικού κομβικού σημείου θα πρέπει, για να «πιάσει», για να εδραιωθεί, να υποστηριχθεί από ένα δέσιμο στο συναισθηματικό επίπεδο της *jouissance*. Η συμβολική εξουσία και αυθεντία βρίσκει πραγματικό έτοιμο στήριγμα στις συναισθηματικές δυναμικές της φαντασίωσης και της (μερικής) απόλαυσης. Παρομοίως, καμία κοινωνική και πολιτική αλλαγή δεν είναι δυνατό να θεομοποιηθεί αποτελεσματικά όταν επιδιώκεται μόνο στο επίπεδο της γνώσης, με βάση μετασχηματισμούς της συνείδησης. Εδώ, και πάλι, η διάσταση του συναισθήματος και της λιμπιντικής επένδυσης είναι κρίσιμη. Τούτο δεν σημαίνει ότι άλλοι παράγοντες (εξαναγκασμός, συνήθεια, οικονομικές και θεσμικές δυναμικές, το *habitus* κ.λπ.) δεν παίζουν κανένα ρόλο εν προκειμένω. Τονίζουμε απλώς τη σημασία της συχνά παραγνωρισμένης ή υποβαθμισμένης διάστασης του συναισθήματος, της λίμπιντο και της *jouissance*, η οποία θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη και είναι πιθανό να εμπλέκεται βαθιά και στη λειτουργία των άλλων παραγόντων. Για παράδειγμα, είναι δυνατόν να εξηγηθεί ο τρόπος με τον οποίο ο ύστερος καπιταλισμός στηρίζεται στην κατανάλωση αποκλειστικά και μόνο σε ένα καθαρά οικονομικό επίπεδο, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η επιθυμία και η απόλαυση; Και, πίσω από την εθιμική επανάληψη κοινωνικών πράξεων και συμπεριφορών που αναπαράγουν δομές υποταγής και υπακοής δεν βρίσκεται συνήθως μια ασυνείδητη *jouissance* του (κοινωνικού) συμπώματος;

Τα κεφάλαια 5, 6 και 7 δοκιμάζουν όλες αυτές τις υποθέσεις στην ανάλυση τριών συγκεκριμένων ζητημάτων: της εθνικής ταύτισης, της ευρωπαϊκής ταυτότητας, του καταναλωτισμού και της διαφήμισης. Γιατί είναι τόσο δύσκολο, όπως αποδεικνύεται, να μεταποριστούν, να τροποποιηθούν ή να μετασχηματιστούν οι εθνικοί δεσμοί πίστης των ευρωπαϊκών λαών και αποτυγ-

---

νιολογία και η πολιτική επιστήμη: «Πολλά άλλα πεδία στις ανθρωπιστικές σπουδές και τις κοινωνικές επιστήμες θα πρέπει να αναγνωρίσουν και να επεξεργαστούν αυτές τις δύο όψεις του υποκειμένου στην οικοδόμηση της θεωρίας και την πράξη» (στο *ίδιο*, σ. 147).

χάνει η ταύτιση με την Ευρώπη ως όλον, με την ευρωπαϊκή ταυτότητα; Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε ικανοποιητικά την πρόσφατη απόρριψη της ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης στα δημοψηφίσματα της Γαλλίας και της Δανίας; Οι λόγοι είναι προφανώς πολλοί, αλλά αυτά τα ερωτήματα δεν είναι ασύνδετα με την όλη προβληματική της *jouissance*. Το ευρωπαϊκό σχέδιο –έ-να σχέδιο κρίσιμο για την Αριστερά από τη σκοπιά της παγκόσμιας ισορροπίας δυνάμεων και της εξισωτικής παράδοσης, η οποία παραμένει εδώ πιο ζωντανή απ’ οπουδήποτε αλλού στον κόσμο, με μόνη ίσως εξαίρεση τη Λατινική Αμερική– έχει αναπτυχθεί ως μια τεχνοκρατική στρατηγική, από τα πάνω προς τα κάτω, και στερείται οποιασδήποτε συναισθηματικής σαγήνης. Ο εθνικισμός, από την άλλη –και αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για τις πιο μιοαλλόδοξες και βίαιες μορφές του– έχει ωφεληθεί τα μάλα από την επικέντρωσή του στη συναισθηματική διάσταση του σχηματισμού ταυτότητας: στη *jouissance* στις πιο σκοτεινές, οριακές μορφές της. Με αυτή την έννοια, η επιτυχία του εθνικισμού ως αντικειμένου ταύτισης, το γεγονός ότι κατόρθωσε να εγκαθιδρύσει τον δικό του ρηματικό σχηματισμό ως φαντασιακό ορίζοντα της νεωτερικότητας, και η ανικανότητα της ευρωπαϊκής ταυτότητας να ανταγωνιστεί τη δύναμή του και να λειτουργήσει με έναν εξίσου δελεαστικό τρόπο μπορούν να θεωρηθούν ως δύο κρίσιμα τεστ που δείχνουν ότι η ηγεμονική επιτυχία και μακροβιότητα ενός λόγου προϋποθέτει τον αποτελεσματικό χειρισμό της απόλαυσης. Όταν αυτός λείπει –όπως στην περίπτωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας–, το εκάστοτε ηγεμονικό σχέδιο είναι πιθανό να αποτύχει ή να αντιμετωπίσει σοβαρούς περιορισμούς.

Αυτό δεν σημαίνει, φυσικά, ότι οι μακροχρόνιοι ταυτιστικοί δεσμοί δεν αλλάζουν ποτέ. Στο κεφάλαιο 7 θα υποστηρίξω ότι ο παράγοντας της απόλαυσης δεν είναι σημαντικός μόνο επειδή εξηγεί γιατί ορισμένοι λόγοι διατηρούν την ισχύ τους για μακρές ιστορικές περιόδους ενώ άλλοι αποτυγχάνουν να προσελκύσουν οπαδούς· εξηγεί επίσης την επιτυχία ορισμένων σχεδίων κοινωνικής, πολιτιστικής και πολιτικής αλλαγής. Μια τέτοια χειραγώγηση της απόλαυσης βρίσκεται πίσω από την τεράστια επιτυχία του καταναλωτισμού, την ικανότητα του διαφημιστικού λόγου να ηγεμονεύει τη σύγχρονη κουλτούρα και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει κανείς όταν θέλει να πολεμήσει αυτή τη φαινομενικά ακαταμάχητη τάση και τις πολιτικές της συνέπειες – μια αποτυχία ιδίως της αριστερής κριτικής του καταναλωτικού καπιταλισμού. Είναι κοινός τόπος σήμερα η διαπίστωση ότι η διαφήμιση και η δημιουργία εταιρικής ταυτότητας [branding] συνιστούν ηγεμονικούς τροπισμούς του λόγου στην ύστερη νεωτερικότητα. Είναι γεγονός, επίσης, ότι ο

λόγος της διαφήμισης και του πολιτικού μάρκετινγκ εποικίζει όλο και περισσότερο τον πολιτικό χώρο, πράγμα που οδηγεί σε μια αποδημοκρατικοποίηση των φιλελεύθερων δημοκρατικών θεσμών. Την ίδια ώρα ωστόσο είναι προφανές ότι μέχρι τώρα η κριτική του καταναλωτισμού και της διαφήμισης δεν έχει κατακτήσει το επίπεδο εκλέπτυνσης και συστηματικότητας που θα ενίσχυε την αποτελεσματικότητά της και την κοινωνική της απήχηση. Η επαφή με ορισμένες λακανικές ιδέες –ιδιαίτερα με τη λογική της επιθυμίας και της απόλαυσης που αναπτύσσεται λεπτομερώς στα προηγούμενα κεφάλαια– μπορεί να ωφελήσει ολόκληρο το πεδίο της ανάλυσης και της κριτικής του καταναλωτισμού και της διαφήμισης. Το σημαντικότερο είναι ότι μπορεί να φωτίσει τις βαθιές κοινωνικοπολιτικές συνέπειες της καταναλωτικής κουλτούρας, η ηγεμονία της οποίας σηματοδοτεί, θα λέγαμε, το πέρασμα από μια *κοινωνία της απαγόρευσης* σε μια *κοινωνία της επιβεβλημένης απόλαυσης*.

Στο τελευταίο κεφάλαιο θα σκιαγραφήσω μια λακανική απάντηση στις τάσεις αποδημοκρατικοποίησης, πιο σωστά στις «μεταδημοκρατικές» τάσεις που εντείνονται στις ύστερες καπιταλιστικές κοινωνίες. Μια επανενεργοποίηση της δημοκρατικής επανάστασης που θα αντλεί έμπνευση από τον Lacan –και θα έχει πάντα συνείδηση της συνεχούς αλληλοδιείσδυσης του αρνητικού και του θετικού, της έλλειψης και της περίσσειας– μπορεί να συνδυάσει τη συνεπή δημοκρατική πθική του πολιτικού με ένα πάθος για πραγματικό μετασχηματισμό, ικανό να διεγείρει το πολιτικό σώμα χωρίς να αναπαράγει τις επικίνδυνες ουτοπικές φαντασιώσεις της παλιάς Αριστεράς. Ωστόσο, οι προοπτικές ενός τέτοιου σχεδίου εξαρτώνται πάντα από την ικανότητά του να συνυφάνει τη θεομοποίηση της έλλειψης με μιαν άλλη, μη φαλλική jouissance, η οποία θα εκτοπίσει σταδιακά ή να περιορίσει τις κυρίαρχες μορφές διαχείρισης της απόλαυσης και να ανοίξει το πεδίο για τη διεκδίκηση ενός καλύτερου μέλλοντος πέρα από ουτοπικές φαντασιώσεις ολότητας και ολοκλήρωσης.

[...]

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ΕΦΗ ΓΑΖΗ, «*Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια*». *Ιστορία ενός συνθήματος (1880-1930)*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2011, 361 σελ.

Η μελέτη της Έφης Γαζή επιχειρεί να διερευνήσει τον περί πθικής κρίσης λόγο, στοιχεία μιας συντηρητικής-τρανσιοναλιστικής πολιτικής σκέψης, ιδεολογικά ρεύματα που συναντώνται σε κοινά αιτήματα και τροφοδοτούνται από αντιεξελικτικιστικές, αντιφεμινιστικές, αντικομμουνιστικές και άλλες διανοητικές συμπεριφορές, ιδεολογικές συναρθρώσεις και αντιπαραθέσεις, τον χριστιανικό αναμορφωτικό λόγο αλλά και τις διαδρομές των ανθρώπων που ενεπλάκησαν στα ζητήματα γύρω από τα οποία εκτυλίχθηκε η σχετική δημόσια συζήτηση. Οι λόγοι για την πατρίδα, τη θρησκεία και την οικογένεια ανασυντέθηκαν μέσα από τη συγκρότηση ενός *corpus* από εφημερίδες, περιοδικά και φυλλάδια αλλά και επιστημονικά και λαϊκά κείμενα.

Δεν πρόκειται για μελέτη περί του πολιτικού συντηρητισμού *per se*, αν και διαφωτίζονται πολλές ενδιαφέρουσες πτυχές του ή, ακριβέστερα, διερευνώνται όψεις της σχετικής διανοητικής παράδοσης. Δεν πρόκειται ούτε για μια ιστορία των ιδεών αποκομμένη από το κοινωνικό περιβάλλον της γέννησης και άρθρωσής τους· αντίθετα, οι ιδεολογίες εξετάζονται στην υλικότητά τους, στην κοινωνική δυναμική και, μαζί με τις έννοιες, αντιμετωπίζονται ως προϊόντα συγκεκριμένων κοινωνικο-πολιτικών διεργασιών· ενέχουν, με άλλα λόγια, ιστορικότητα.

Στην εισαγωγή, η Γαζή αναζητεί, στη συντηρητική και αντεπαναστατική διανοητική παράδοση στον ευρωπαϊκό χώρο και ιδιαίτερα στη Γαλλία από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα, τη θέση των εννοιών που συγκροτούν το τρίπτυχο «πατρίς, θρησκεία, οικογένεια» ή συγγενών εννοιών που συγκροτούν άλλες υπερ-έννοιες καθώς και τις συγκεκριμένες χρήσεις και νοηματοδοτήσεις τους.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται η κεντρική θέση της θρησκείας στον λόγο περί διατήρησης των παραδόσεων και η ανάδειξη του χριστιανισμού ως κοινωνικού αναμορφωτή κατά το δεύτερο μισό του 19ου αι. Η συγγραφέας α-

ναφέρεται διεξοδικά στον σύλλογο «Η Ανάπλασις» (1886) που είχε ως στόχο την αναμόρφωση της κοινωνίας μέσω της θρησκείας και της οικογένειας και, ειδικότερα, μέσω του χριστιανισμού συνεπικουρούμενου από τις επιστήμες και τις τέχνες. Οι πρωτεργάτες του συλλόγου προέρχονταν από τον κύκλο του αμφιλεγόμενου θεολόγου Απόστολου Μακράκη ο οποίος προωθούσε ένα εθνικό αναμορφωτικό έργο μέσω του χριστιανισμού. Η Γαζή επισημαίνει τη σύνδεση του μακρακικού λόγου –μέσω του μεσοιανικού και ξενοφοβικού του χαρακτήρα– με την αντι-διαφωτιστική διάσταση της ελληνορθόδοξης παράδοσης και με μια «μακρά θρησκευτικο-πολιτική κριτική μεσοιανικής και αποκαλυπτικής χροιάς». Εξάλλου, το συγκεκριμένο αναμορφωτικό πρόγραμμα, που είχε ως βασικό στόχο την καταπολέμηση του υλισμού, αποκρυσταλλώθηκε σε συγκεκριμένες οργανωτικές δομές: σύλλογοι, περιοδείες και δραστηριότητες γύρω από χριστιανικά προγράμματα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζεται η διαδικασία μετάβασης από τον λόγο της κοινωνικής αναμόρφωσης στον λόγο του *πθικού πανικού* μέσα από γεγονότα όπως τα λεγόμενα Αθείκα του Βόλου (Παρθεναγωγείο) και τις επιθέσεις στο Εργατικό Κέντρο. Ας σημειωθεί ότι στο πλαίσιο των συναρθρώσεων των κινδύνων, η γλώσσα συνδέθηκε με τη θρησκεία: έτσι, η Εταιρεία των «Πατρίων» (1900) διακήρυττε στο καταστατικό της ως πρωταρχικό της στόχο την υποστήριξη της θρησκείας και της γλώσσας. Η αντιπαράθεση με το περιοδικό των δημοτικιστών *Νουμάς* και τους οπαδούς της «γλωσσικής αιρέσεως» δίνει το στίγμα.

Στο τρίτο κεφάλαιο, με τίτλο «Η κλιμάκωση των ιδεολογικών αντιπαράθεσεων», επισημαίνεται η κρισιμότητα του λόγου περί πατρίδος, θρησκείας και οικογένειας την περίοδο 1915-1930, εξαιτίας κυρίως της διάχυσής του στον ευρύτερο του χριστιανισμού χώρο και της συνάντησής του με τον αντικομμουνισμό. Η Οκτωβριανή επανάσταση και η ίδρυση του ΣΕΚΕ στην Ελλάδα, η ένταση του Διχασμού, των πολέμων και της ήττας μετέβαλαν τις συνθήκες ζωής και γέννησαν μια «διευρυμένη αίσθηση πολιτισμικής απόγνωσης σηματοδεδιγμένη από το τέλος του ελληνικού μεγαλοϊδεατισμού». Εξάλλου οι γλωσσο-εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και οι ιδεολογικές συγκρούσεις που προέκυψαν μαρτυρούν για τη συνάρθρωση κομμουνισμού, μαλλιαρισμού, αθείας και φεμινισμού, που συγκροτούν το αντεθνικό μέσα στο κλίμα του πθικού πανικού της εποχής. Η Αδελφότητα «Η Ζωή» (1907) και το ομώνυμο εβδομαδιαίο περιοδικό (1911) –γνωστό για την αντικομμουνιστική προπαγάνδα κατά τις δεκαετίες του 1940 και του 1950, μετά τη διάλυση των σε βάρος του προκαταλήψεων εντός της Εκκλησίας– εδραιώθηκε σταδιακά από το 1923,

και ανέλαβε ηγεμονικό ρόλο στην κοινωνική αναμόρφωση και τον πθικό επανεξοπλισμό του ατόμου στη νεωτερική κοινωνία.

Για τη μελέτη του τριπτύχου που συγκροτήθηκε σε «ηγεμονική κοινοτοπία» και εξελίχθηκε σε κεντρική «συνθηματική φράση», αναγνωρίζεται η οφειλή στην προβληματική της κοινωνικοϊστορικής σημασιολογίας που, ως σημειωθεί, ανήκει σε μια νεότερη φάση της ιστορίας των εννοιών. Η έννοια του *κοινωνικού λόγου* και η προβληματική της ανάλυσής του ταιριάζει περισσότερο, σύμφωνα με τη συγγραφέα, στη συγκεκριμένη μελέτη. Και το επιχείρημά της είναι πειστικό: η διερεύνηση του πολιτισμού του εντύπου, της κουλτούρας της ιδεολογικής αντιπαράθεσης και των ατομικών επιρροών καθιστούν τη μεθοδολογία της ιστορίας των εννοιών περιοριστική. Παρά ταύτα, η διανοητική οφειλή του σύγχρονου ιστορικού στην ιστορία των εννοιών γενικότερα εστιάζεται κυρίως στην ευαισθητοποίηση την οποία έχει κληροδοτήσει για τον εννοιολογικό χαρακτήρα της πολιτικής σύγκρουσης.

Τέλος, η έννοια της *πολιτισμικής απόγνωσης* που επικαλείται επίσης η Γαζή έχει αναμφίβολα μεγάλη αναλυτική αξία. Την εισήγαγε, ως γνωστόν, ο Fritz Stern (1961) για να αναλύσει την αντιδυτική ιδεολογία και τη δυσφήμιση της νεωτερικότητας στη Γερμανία του τέλους του 19ου αιώνα, ένα κλίμα πολιτισμικού πεισιμισμού που τροφοδότησε τη συντηρητική επανάσταση κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού. Πρόκειται για ιδιαίτερα δημοφιλή έννοια που αποτυπώνει την πολιτική δύναμη της ψυχολογικής έννοιας της *μνησικακίας* στην ιστορία και μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε διάφορες περιπτώσεις *φόβου της πθικής και πολιτισμικής παρακμής*. Από την άλλη πλευρά, η ερμηνευτική αξία της καθίσταται προβληματική για τις δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες στην Ελλάδα, όταν η πολιτική της διαίρεσης –τόσο διαφορετική από τον γερμανικό *απολιτικό* ιδεαλισμό– γέννησε αντίπαλες εκδοχές του «ελληνικού πνεύματος» και την ανάλογη πίστη σε αυτές, από την οποία δεν έμειναν αλώβητοι οι φορείς του αναμορφωτικού οράματος.

Η δύναμη του εξαιρετικού αυτού βιβλίου έγκειται ακριβώς στους προβληματισμούς που δημιουργεί στον αναγνώστη και στις γόνιμες συζητήσεις που μπορεί να εγείρει μεταξύ ειδικών και μη.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

PANAYOTIS J. TSAKONAS, *The Incomplete Breakthrough in Greek-Turkish Relations. Grasping Greece's Socialization Strategy*, Palgrave Macmillan, Basingstoke - New York 2010, xi & 289 σελ.

Η περίοδος διακυβέρνησης του Κ. Σημίτη (1996-2004) χαρακτηρίζεται από μια σημαντική στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής τόσο ως προς τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας, όσο και ως προς τις σχέσεις της με την Τουρκία. Μια στροφή που, αν και δεν μπορεί να διεκδικήσει ιστορική πρωτοτυπία –αφού και οι κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας είχαν προηγουμένως ακολουθήσει παρόμοιο προσανατολισμό–, έχει διακριτά σημεία που την καθιστούν μοναδική: πρώτον, γιατί για πρώτη φορά ο χώρος της Κεντροαριστεράς, ως κυβέρνηση, ασπάζεται ανεπιφύλακτα την πρωτοκαθεδρία της ευρωπαϊκής κατεύθυνσης της χώρας, ως βασική προτεραιότητα, και επιδιώκει με συστηματικό τρόπο την επίλυση των προβλημάτων της με την Τουρκία και την προσέγγιση με αυτή· δεύτερον, διότι η ευρωπαϊκή πολιτική του ΠΑΣΟΚ της οκταετίας αυτής δεν χρησιμοποιεί απλά την ένταξη για την εκπλήρωση και μόνο βραχυπρόθεσμων –ή μεσοπρόθεσμων– εθνικών στόχων αλλά αναπτύσσει στρατηγικές και συντάσσεται με εκείνους που αποβλέπουν στην πολιτική ολοκλήρωση της ηπείρου μας, στα σχήματα που είχαν εμπνευστεί οι μεγάλοι ευρωπαίοι μεταρρυθμιστές του πρώιμου μεταπολέμου· τρίτον, σε σχέση με τα ελληνοτουρκικά, οι ανατροπές που επιφέρει η κυβέρνηση Σημίτη, ιδιαίτερα από το 1999 και μετά, όχι μόνον μεταβάλλουν ριζικά τις πάγιες αντιλήψεις που είχαν επικρατήσει στο ΠΑΣΟΚ, μέσα από τη φιλοσοφία του ιδρυτή του, Ανδρέα Παπανδρέου, αλλά τροποποιούν και τη γραμμή που η ίδια είχε ακολουθήσει στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης της (1996-1999) συντασσόμενη λίγο-πολύ, αν και με ορισμένες διαφορές, με τα στερεότυπα της δεκαετίας του 1980. Πρόκειται για τα πρότυπα που είχαν επικρατήσει στην πρώτη περίοδο, μέσα από επιρροές των παραδοσιακών δυνάμεων που έλεγχαν το ΠΑΣΟΚ ή επέβαλλαν τις επιλογές τους, ενισχυόμενα αναμφίβολα και από τους δισταγμούς, τους φόβους θα έλεγα, που είχε προκαλέσει το επεισόδιο των Ιμίων, λίγες μέρες μετά την ανάληψη της εξουσίας από τη νέα κυβέρνηση.

Και είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως ο ίδιος ο Σημίτης επισημαίνει στο βιβλίο-απολογισμό του έργου του, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα, 1996-2004*,¹ αυτή η στροφή της πολιτικής οδήγησε σε πρόοδο των διμερών

1. Βλ. Κ. Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα, 1996-2004*, Πόλις, Αθήνα 2005, σ. 104.

συνομιλιών (των «διερευνητικών επαφών», όπως έχουν ονομαστεί) οι οποίες θα μπορούσαν να είχαν καταλήξει σε έναρξη τακτικών διαδικασιών για την επίλυση των ελληνοτουρκικών εκκρεμοτήτων, στη βάση του διεθνούς δικαίου και με πιθανή, τελική παρέμβαση του Διεθνούς Δικαστηρίου. Εάν, βεβαίως, η κυβερνητική αλλαγή που ακολούθησε τις εκλογές του 2004 δεν είχε ανακόψει αυτή τη φορά των πραγμάτων.

Στην ουσία, για πρώτη φορά από το 1974, η Ελλάδα βρέθηκε απέναντι σε μια Τουρκία πρόθυμη να επιλύσει τα προβλήματα με όρους που υπαγόρευε το διεθνές δίκαιο και όχι απλώς οι πολιτικές επιλογές της, διατεθειμένη ενδεχομένως αυτά να διοχετευθούν στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, στο μέτρο που οι διμερείς διαπραγματεύσεις θα οδηγούσαν σε αδιέξοδο σε ορισμένα επίμαχα θέματα. Επρόκειτο για σημαντική πρόοδο η οποία, για συγκυριακούς λόγους, δεν είχε επιτευχθεί κατά την περίοδο της έντονης διαπραγματεύσεως της κυβέρνησης του Κωνσταντίνου Καραμανλή ούτε, κατά μείζονα λόγο, στο περιορισμένο χρονικό διάστημα της διακυβέρνησης του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη.

Στο βιβλίο του, *The Incomplete Breakthrough in Greek-Turkish Relations*, ο πανεπιστημιακός Παναγιώτης Τσάκωνας οικοδομεί με περισσή φρόνηση και γνώση ένα θεωρητικό σχήμα το οποίο αιτιολογεί πειστικά τους λόγους που οδήγησαν στη θεαματική αυτή στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Και δεν παραλείπει, στο τελευταίο κεφάλαιο, να αναφερθεί και στους λόγους που οδήγησαν τη διάδοχη κυβέρνηση του Κώστα Καραμανλή σε ριζική ανατροπή των κεκτημένων του Ελσίνκι και των αποτελεσμάτων που είχαν επιτευχθεί ως τις εκλογές του 2004.

Για να αγγίξει το αποκορύφωμα της ανάλυσής του –που είναι το Ελσίνκι και οι συνομιλίες που ακολούθησαν και τροποποίησαν τις κατεστημένες πολιτικές–, ο συγγραφέας εκκινεί με την παρουσίαση του θεωρητικού υποδείγματος πάνω στο οποίο στηρίζεται το σύνολο της ανάλυσής του. Και αυτό είναι η «στρατηγική της κοινωνικοποίησης» [socialization strategy] η οποία θα μπορούσε να συνοψιστεί στην ακόλουθη περιγραφή: μια μικρή-μεσαία χώρα, που απειλείται από μια υπέρτερη δύναμη και που από μόνη της δεν μπορεί να καθιερώσει την απαραίτητη εκείνη ισορροπία που θα της επέτρεπε να ανταποκριθεί με επιτυχία στην απειλή, χρησιμοποιεί τη διεθνή κοινότητα και, ιδιαίτερα, έναν ή περισσότερους βαρύνοντες διεθνείς οργανισμούς προκειμένου να βοηθηθεί, μέσα από αυτούς, στην αντιμετώπιση της απειλής.

Η βαρύτητα ενός διεθνούς οργανισμού, ο οποίος μπορεί να παίξει ρυθμιστικό ρόλο για την αποσόβηση της απειλής ή την εξισορρόπηση της ισχύος

ή, ακόμα, την επίλυση των εκκρεμών προβλημάτων που προκαλούν την ένταση στις σχέσεις δύο χωρών είναι, βέβαια, ευθέως ανάλογη με την επιρροή την οποία μπορεί να ασκήσει στην «απειλούσα» πλευρά. Στην περίπτωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, η επιλογή της χώρας μας να στηρίξει τη «στρατηγική κοινωνικοποίησης» με μέσο την Ευρωπαϊκή Ένωση, σε μια περίοδο έντονης επιθυμίας της Τουρκίας να ενταχθεί σε αυτή, υπήρξε μια επιτυχής κίνηση η οποία, όπως περιγράφει ο συγγραφέας, θα μπορούσε να είχε οδηγήσει σε τελική επίλυση των ελληνοτουρκικών εκκρεμοτήτων.

Η «στρατηγική της κοινωνικοποίησης» παρουσιάζεται στο έργο του Τσάκωνα ως μια νέα στρατηγική, που ανατρέπει προηγούμενες εσωστρέφεις και δισταγμούς της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής οι οποίοι καταγράφονται λεπτομερειακά στα κεφάλαια του βιβλίου που ακολουθούν. Η παραδοσιακή στρατηγική, κατά τον συγγραφέα, για να αντιμετωπιστεί η τουρκική απειλή –που ως αντίληψη είναι βαθιά ριζωμένη διϊστορικά, θα έλεγα, στην ελληνική συνείδηση– συνίσταται σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της στρατιωτικής ισχύος της χώρας, στην προβολή των ελληνικών θέσεων και δικαίων και στην καταγγελία των τουρκικών παραβιάσεων του διεθνούς δικαίου στα πλαίσια της οργανωμένης διεθνούς κοινότητας. Η μεγάλη διαφορά ανάμεσα σε αυτήν την πολιτική –που ουσιαστικά αποκορυφώνεται την εποχή της διακυβέρνησης της χώρας από τον Ανδρέα Παπανδρέου– και στην πολιτική που ακολουθείται από το 1999 έως και το 2004 και την οποία ο συγγραφέας ονομάζει «στρατηγική ενεργητικής κοινωνικοποίησης» [active socialization strategy], βρίσκεται κυρίως στον εντοπισμό ενός ευρωπαϊκού μηχανισμού που θα αναλάβει το φορτίο να πιέσει την Τουρκία για λύση, με αντάλλαγμα την ευνοϊκή εξέλιξη για τα συμφέροντά της. Και θα προσέθετα: στην ανάληψη της υποχρέωσης από την πλευρά της Ελλάδας να άρει τις αντιρρήσεις της για την ενταξιακή πορεία της Τουρκίας και να απομακρυνθεί από την εσωστρεφή στάση να μην διαπραγματεύεται με αυτή, επιζητώντας πλέον μαζί της, με όλα τα νόμιμα μέσα, την επίλυση.

Εξαιρετικού ενδιαφέροντος και απαραίτητο για την κατανόηση των αλλαγών που επιφέρει η πολιτική της κοινωνικοποίησης είναι, λοιπόν, το κεφάλαιο για την «Παραδοσιακή Στρατηγική» [«The Traditional Strategy»], όπου παρουσιάζονται αναλύσεις οι οποίες δεν περιορίζονται στο πολιτικό εποικισμό, αλλά αναφέρονται σε συνολικότερα ζητήματα που αφορούν πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, όπως το χαρακτηριστικό του «παρία». Πρόκειται για όρο ο οποίος προέρχεται από τις θέσεις του Νικηφόρου Διαμαντούρου που, εάν δεν κάνω λάθος, τον χρησιμοποίησε πρώτος με την εκ-

δοχή του αγγλικού «under-dog [culture]»: όρος δυσμετάφραστος που, κατά τη γνώμη μου, δεν προδίδεται από τη χρήση της ελληνικής λέξης «παρίας».

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η κουλτούρα του παρία συνίσταται σε παγίωση αντιλήψεων του ελληνικού λαού για τον κύκλο που τον περιβάλλει, καθώς αισθάνεται κυνηγημένος, καταδικωμένος, αντικείμενο εκμετάλλευσης, όχι μόνον από τους εικαζόμενους εχθρούς αλλά και από τους εικαζόμενους φίλους. Σχετικά τώρα με το εξ Ανατολών γειτονικό μας κράτος, αυτή η κουλτούρα εξειδικεύεται στη θεώρησή του ως «αναθεωρητικού, εγγενούς επεκτατικού και βίαιου...». Οι πεποιθήσεις αυτές, συνεχίζει ο συγγραφέας «έχουν αναπαραχθεί με πιο επιστημονικό και συστηματικό τρόπο στα σχολικά βιβλία και έχουν τελικά νομιμοποιηθεί. Έτσι ήταν αναπόφευκτο να αποκτήσουν μια πρωτεύουσα θέση και να καταστούν τελικά αναπόσπαστα τμήματα της ελληνικής “εθνικής κουλτούρας”, κατά τη διάρκεια της ελληνοτουρκικής διαμάχης από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 έως τα τέλη εκείνης του 1990».

Η εμπειριστατωμένη καταγραφή του τρόπου σκέψης των λαϊκών στρωμάτων αναφορικά με τις επιδιώξεις της Τουρκίας και η επιδοκιμασία του –θα έλεγα: η ενδυνάμωσή του– από τον πολιτικό λόγο, ιδιαίτερα της δεκαετίας του 1980, προϋδεάζει τον αναγνώστη για την ανάλυση που ακολουθεί στα κεφάλαια 3 («Η Νέα Στρατηγική») και 4 («Εφαρμόζοντας τη Στρατηγική»). Η κεντρική θεωρητική κατεύθυνση που δεσπόζει στα δύο αυτά κεφάλαια έχει ήδη γίνει αντικείμενο επεξεργασίας σε προηγούμενο τμήμα του βιβλίου, όπου ο συγγραφέας καταγράφει τον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής (και, φαντάζομαι, όχι μόνον) η «agentive culture». Σύμφωνα με το αναλυτικό περιεχόμενο του επίσης δυσμετάφραστου όρου, οι προσωπικές επιλογές των αποφασιστικών πολιτικών πρωταγωνιστών μπορούν να παρέμβουν αποτελεσματικά σε κατεστημένες αντιλήψεις και, κατά συνέπεια, σύμφυτες πολιτικές. Η στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από το 1999 έως το 2004, τόσο με την αποδοχή νέων όρων συμβίωσης με την Τουρκία, όπως και με την αναδιάταξη των όρων επικοινωνίας με αυτή σε θέματα επίλυσης εκκρεμοτήτων υψηλής πολιτικής, αποτελούν, κατά τον συγγραφέα, χαρακτηριστικά δείγματα της δύναμης του προσωπικού παράγοντα στη διαμόρφωση πολιτικής.

Η κρίσιμη όμως αυτή στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής τερματίζεται βίαια με την κυβερνητική αλλαγή του 2004, όταν οι προσωπικές επιλογές των προηγούμενων ιθυνόντων παύουν να λειτουργούν και αντικαθίστανται, «εν μία νυκτί», από άλλες προσωπικές επιλογές της διάδοχης, πλέον, κυβέρνησης. Στο τελευταίο κεφάλαιο 5 («Τροποποιώντας τη Στρατηγι-

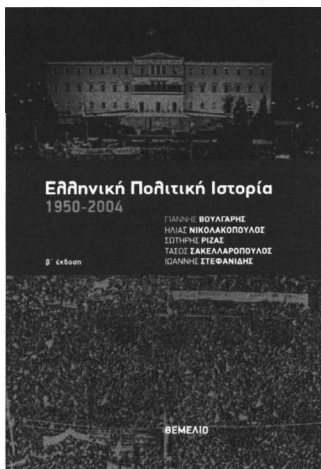
κή»), ο Τοάκωνας αναφέρεται λεπτομερειακά στα νέα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν την πολιτική της κυβέρνησης Κ. Καραμανλή, μετά τις εκλογές του 2004. Την εγκατάληψη, δηλαδή, των όρων του Ελσίνκι, που συνέδεαν την ενταξιακή πορεία της Τουρκίας με την επίλυση των προβλημάτων με την Ελλάδα, και την υιοθέτηση μιας νέας στρατηγικής, την οποία ο συγγραφέας ονομάζει «παθητική κοινωνικοποίηση» [passive socialization]. Αυτή, στη συγκεκριμένη περίπτωση, συνίσταται στη διαφοροποίηση της επικοινωνίας των δύο χωρών, χωρίς την αναγκαστική μεσολάβηση πια της Ευρωπαϊκής Ένωσης –και χωρίς τους όρους του Ελσίνκι που συνεπάγονταν αμοιβαίες υποχρεώσεις– και στη συνέχιση του διμερούς διαλόγου. Ενός διαλόγου όμως που δεν θα οδηγούσε απαραίτητα στην επίλυση των προβλημάτων, αλλά θα αποσκοπούσε, κυρίως, στη διατήρηση του καλού κλίματος επικοινωνίας των δύο χωρών, μεταθέτοντας την επίλυση σε χρόνο που η κυβέρνηση θα θεωρούσε κατάλληλο για να προχωρήσει σε δραστηρότερες πολιτικές. Όπως ο συγγραφέας τονίζει, αυτή η αντίληψη πολιτικής στηρίχθηκε στην πεποίθηση της νέας κυβέρνησης ότι ένας διάλογος που θα οδηγούσε σε άμεση επίλυση με ένα κράτος που απειλεί δεν μπορεί παρά να έχει ως συνέπεια συμβιβασμούς της ελληνικής πλευράς οι οποίοι θα ήταν αρνητικοί για τα ελληνικά συμφέροντα. Κάτι που ο Τοάκωνας δεν φαίνεται να συμμαρτυρεί, καθώς στο τέλος της ανάλυσής του προτείνει την επιστροφή στο πνεύμα του Ελσίνκι, μέσω της αναζήτησης από την ελληνική πλευρά νέων όρων που πρέπει να τεθούν στην Τουρκία, στο πλαίσιο, πάντοτε, της ευρωπαϊκής πορείας της είτε αυτή, στο βάθος του ορίζοντα, θα είναι η πλήρης ένταξη είτε μια ειδική σχέση με την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Το βιβλίο του Παναγιώτη Τοάκωνα αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, ένα από τα καλύτερα και αρτιότερα δείγματα γραφής στην επιστημονική βιβλιογραφία για τα ελληνοτουρκικά. Όχι μόνον γιατί καταγράφει με εξαντλητικό τρόπο τα γεγονότα της περιόδου στην οποία αναφέρεται, αλλά επειδή –και κυρίως– τοποθετεί αυτά τα γεγονότα, τη στάση της ελληνικής πολιτικής, σε θεωρητικό πλαίσιο το οποίο τους αρμόζει· σε αντίθεση με άλλα δείγματα γραφής, δεν προσπαθεί να «χωρέσει» μέσα σε ένα προκατασκευασμένο θεωρητικό υπόδειγμα συνθήκες και καταστάσεις που καταχρηστικά, και μόνον, θα ικανοποιούν. Ταυτόχρονα, οι αναλύσεις του διερευνούν διαστάσεις των ελληνοτουρκικών που εξικούνται πέρα από την καθαρά διεθνολογική σφαίρα και περιλαμβάνουν θεματικές γενικότερου πολιτικού και κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος. Και όλα αυτά, με σαφή, πιστεύω, την κλίση του συγγραφέα προς συνέχιση της προσπάθειας, έστω και στις διαφορετικές συνθή-

κες που επικρατούν σήμερα, στη μετα-Ελσίνκι εποχή, για επίλυση των ελληνοτουρκικών με την εμπλοκή της Ευρώπης. Δεν είναι, λοιπόν, οι αναλύσεις του μόνον ένα requiem για την εγκατάλειψη μιας πολιτικής, αλλά και μια προτροπή για τη συνέχισή της.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΡΟΖΑΚΗΣ

Κυκλοφορεί

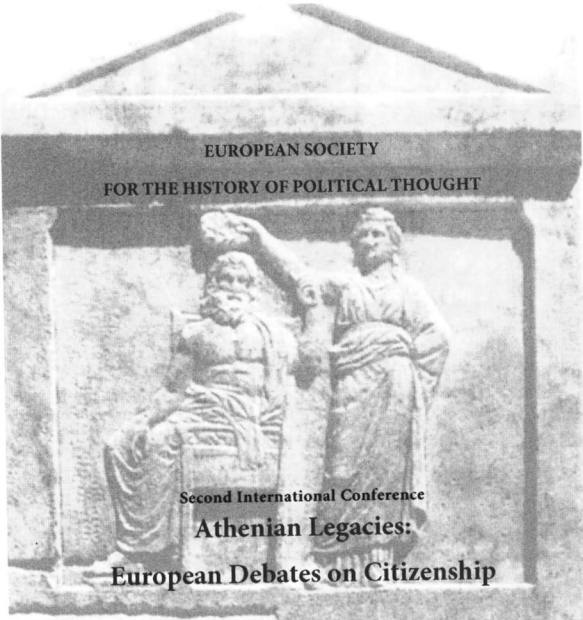
**ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ
1950-2004**

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΓΑΡΗΣ
ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ
ΤΑΣΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

ISBN 978-960-310-353-0
Σελίδες 160

σε όλα τα βιβλιοπωλεία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
ΘΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

**EUROPEAN SOCIETY
FOR THE HISTORY OF POLITICAL THOUGHT**

**Second International Conference
Athenian Legacies:
European Debates on Citizenship**

**University of Athens
Athens, Greece
19–20 January 2012**

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Το δεύτερο συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας της Ιστορίας της Πολιτικής Σκέψης έλαβε χώρα στην Αθήνα από τις 19 έως τις 20 Ιανουαρίου 2012. Το συνέδριο τελούσε υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών και του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ, των οποίων η συμβολή, υλική και ηθική, υπήρξε καθοριστική για την επιτυχή διεξαγωγή του. Το θέμα του ήταν: «Αθηναϊκές παρακαταθήκες: ευρωπαϊκές συζητήσεις σχετικά με την ιδιότητα του πολίτη». Το ζητούμενο ήταν να διερευνηθεί η πολιτική συμμετοχή κατά την κλασική αρχαιότητα ως ιστορική πραγματικότητα αλλά και ως θεωρητική έννοια στις επεξεργασίες της ελληνικής φιλοσοφίας, και να προσδιορισθεί ο τρόπος με τον οποίο η αρχαιοελληνική προβληματική ενσωματώθηκε στην ευρωπαϊκή πολιτική ζωή και παιδεία από την Αναγέννηση έως τις ημέρες μας. Στο συνέδριο έλαβαν μέρος 25 περίπου επιστήμονες, στην πλειονότητά τους νέοι, από την Ελλάδα και διάφορες χώρες της Ευρώπης.

Στην εναρκτήρια ομιλία του ο καθηγητής Π. Κιτρομυλίδης, πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Εταιρείας της Ιστορίας της Πολιτικής Σκέψης για τα δύο τελευταία χρόνια, έθεσε το θεωρητικό πλαίσιο τόσο για το συνολικό έργο της Εταιρείας όσο και για το συνέδριο των Αθηνών ειδικότερα. Κατά το μεγαλύτερο μέρος του εικοστού αιώνα, επισήμανε, κυριαρχούσε η αντίληψη ότι η πολιτική φιλοσοφία είχε φθάσει στο τέλος της. Ο λόγος γι' αυτό ήταν ότι οι «μεγάλες αφηγήσεις» περί δικαιοσύνης και του ιδεώδους πολιτεύματος φαινόταν να είχαν πραγματωθεί με τη μορφή ανελεύθερων καθεστώτων, ενώ διάφοροι «εναλλακτικοί» διανοούμενοι, αγνοώντας τις προφητικές διαπιστώσεις του Julien Benda, λειτουργούσαν ως απολογητές αυτής της καταπίεσης. Ο Peter Laslett υπέγραφε τη ληξιαρχική πράξη αυτού του θανάτου το 1956, δηλώνοντας ότι «παράδοση αυτή έχει διακοπεί» και ότι προς το παρόν «η πολιτική φιλοσοφία είναι νεκρή». Λίγα χρόνια όμως αργότερα η ανάσταση της πολιτικής φιλοσοφίας ήρθε από μια ανέλπιστη μεριά, από την απέναντι ακτή του Ατλαντικού. Το 1971 η «θεωρία της δικαιοσύνης» του John Rawls αναζωπύρωσε τη συζήτηση που είχε εξαντληθεί, συνδέοντας πάλι τον Πλάτωνα, τον

Αριστοτέλη και τον Καντ με τα φλέγοντα πολιτικά ζητήματα του καιρού μας, δηλαδή με τη δυνατότητα εξισωτικών και αναδιανεμητικών πολιτικών. Όμως, συνέχισε ο καθηγητής Κιτρομυλίδης, έκτοτε η συζήτηση αυτή μονοπωλήθηκε σχεδόν από αμερικανούς διανοητές. Καθήκον δικό μας σήμερα είναι να αναδείξουμε εκ νέου τη θεμελιωτική συνεισφορά της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας. Η σημασία της τελευταίας δεν είναι μουσειακή. Ο Πλάτων δεν διατύπωσε απλώς μια ουτοπία, αλλά έθεσε το ζήτημα της εξάρτησης της πολιτικής πράξης από τη γνώση, δηλαδή την παιδεία, ζήτημα που είναι ακόμα ενώπιόν μας. Το αίτημα της πολιτικής συμμετοχής είναι η διαχρονική παρακαταθήκη του Αριστοτέλη. Στους μετέπειτα αιώνες, το ρωμαϊκό δίκαιο και ο χριστιανισμός έδωσαν ώθηση για μια πιο καθολική αντίληψη της δικαιοσύνης. Από τα χρόνια του Διαφωτισμού προβιβάζεται σε κεντρικό μέλημα η θεσμική πραγμάτωση της ελευθερίας, δηλαδή τα ατομικά και συλλογικά δικαιώματα. Η ευρωπαϊκή πολιτική εμπειρία, πάνω στην οποία καταρχήν εδράζεται και η αμερικανική, είναι μια πολυδιάστατη σύνθεση όλων αυτών των παραδόσεων. Για να την κατανοήσουμε πρέπει να την προσεγγίσουμε *ιστορικά*, και όχι μόνο ή κυρίως μεθοδολογικά, όπως είναι η τάση που επικρατεί. Από την αναγκαιότητα αυτή πηγάζει και η κρίσιμη σημασία των «Ευρωπαϊκών Σπουδών» στις ημέρες μας. Όμως, κατέληξε ο καθηγητής Κιτρομυλίδης, και γύρω από την έννοια αυτή υπάρχει μια παρανόηση. Όταν μιλάμε για «ευρωπαϊκές σπουδές» (ιδίως στη χώρα μας) εννοούμε τη μελέτη των μηχανισμών (νομικών και θεσμικών) της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι πράγματι η πιο σημαντική σήμερα προσπάθεια για την πραγμάτωση μιας υπερεθνικής κοινωνίας ελευθερίας και δικαιοσύνης. Αλλά η ιδέα της Ευρώπης είναι κάτι πολύ ευρύτερο από το πολιτικό αυτό πλαίσιο. Είναι μια πολιτιστική κληρονομιά, μια πλούσια παράδοση ιδεών και αξιών, που από τη μια νομιμοποιεί το γχηγρήμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αλλά, από την άλλη, θέτει τους ιδεολογικούς ορίζοντες που μας εμπνέουν για να ξεπεράσουμε δημιουργικά τα σημερινά όρια ή και αδιέξοδά του. Αυτήν την ιδέα της Ευρώπης καλούμαστε να υπηρετήσουμε.

Το συνέδριο στη συνέχεια χωρίστηκε κατά θεματικές ενότητες. Στην πρώτη ερευνηθήκε το θέμα της συμμετοχής του πολίτη στα κοινά στο πλαίσιο της αρχαιοελληνικής πόλεως. Ο καθηγητής Α. Καλύβας αναφέρθηκε στον νόμο του Σόλωνα ο οποίος απαγόρευε την ουδετερότητα σε περίοδο «στάσεως», εμφύλιου δηλαδή διχασμού, ως πρότυπο για μια ενεργητική κατάσταση της πολιτικής συμμετοχής. Ο καθηγητής Γ. Μαυρογορδάτος διερεύνησε τις στρατιωτικές υποχρεώσεις των μετοίκων στην κλασική Αθήνα, και

έθεσε το ερώτημα πώς δικαιολογείται η μη αναγνώριση πολιτικών δικαιωμάτων στο σημαντικό αυτό τμήμα του πληθυσμού. Ο Ι. Κυριακαντωνάκης αναφέρθηκε στη διασύνδεση θρησκευτικών και πολιτικών καθηκόντων στην αρχαία Ελλάδα, τονίζοντας ότι η απόδοση της ιδιότητας του πολίτη προϋπέθετε τη θρησκευτική μύηση. Ο καθηγητής G. Kennedy ερευνήσε τη σχέση ανάμεσα στην αθηναϊκή και τη ρωμαϊκή ιδέα του πολίτη, και αναφέρθηκε στην κριτική του Β. Constant εναντίον της έννοιας της «ελευθερίας των αρχαίων» υπογραμμίζοντας ότι εξαιρεί την Αθήνα.

Η δεύτερη ενότητα ασχολήθηκε με τη φιλοσοφική κατανόηση της πολιτικότητας στην αρχαία Ελλάδα. Ο καθηγητής Π. Βαλλιάνος ανέλυσε την υιοθέτηση από τον ύστερο Πλάτωνα της «μεικτής πολιτείας» ως προσπάθεια να «διαμεσολαβηθεί» η καθαρή ιδέα της δικαιοσύνης, να έλθει δηλαδή σε επαφή με την κοινωνική εμπειρία. Ο καθηγητής Α. Μακρυδημήτρης αναφέρθηκε στον *Πολιτικό* του Πλάτωνος και στα πρότυπα του ηγέτη που προβάλλονται εκεί («ποιμένας», «υφαντής»). Οι Δ. Μουρτζίλας και Χ. Πλατανάκης ανέπτυξαν τις λογικές συνιστώσες της έννοιας της πολιτικής συμμετοχής στον Αριστοτέλη εστιάζοντας ιδιαίτερα στο ζήτημα των ικανοτήτων που προϋποθέτει.

Η τρίτη ενότητα ήταν αφιερωμένη στη χρήση αρχαιοελληνικών πολιτικών εννοιών από την Αναγέννηση. Η καθηγήτρια Α. Zangara αναφέρθηκε στους στοχαστές του φλωρεντινού πολιτικού ουμανισμού και τον τρόπο που προσδέχθηκαν την αθηναϊκή δημοκρατία, επικροτώντας την εξισωτική –όπως την κατανοούσαν– λειτουργία του θεσμού του οστρακισμού. Ο καθηγητής Μ. Gianni έδειξε πώς η ιδέα του οστρακισμού απορρίφθηκε από τους εκφραστές της αριστοκρατικής ιδεολογίας της «γαλπνοτάτης δημοκρατίας» της Βενετίας. Ο καθηγητής Χ. Gil ανέδειξε τις μεταλλαγές της ιδέας της «πολιτείας» (*res publica*) στην ισπανική πολιτική σκέψη της πρώιμης νεωτερικότητας.

Η τέταρτη ενότητα συζήτησε την έννοια του πολίτη όπως αυτή αναδύεται στις απαρχές της νεότερης πολιτικής φιλοσοφίας. Ο Τ. Gromelski αναφέρθηκε στη διπλή «πολιτεία» της Πολωνίας-Λιθουανίας, δείχνοντας πώς ο περιορισμός της πολιτικής ιδιότητας σε μια μειοψηφία ευγενών οδήγησε στην κατάρρευσή της. Ο J. Olsthoorn εξέτασε τη θεωρία του Hobbes με αναφορά στο δικαίωμα για αντίσταση κατά της αρχής, κάνοντας τον διαχωρισμό ανάμεσα σε εξέγερση και επανάσταση.

Η έκτη ενότητα εστίασθη στην έννοια του ανθρώπου και του πολίτη κατά τον Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση. Ο P. Schroeder αναφέρθηκε στην παραγνωρισμένη συνεισφορά του Μ. Mendelssohn στη συζήτηση για τα πολιτικά δικαιώματα. Ο Μ. Somos ανέλυσε τον τρόπο με τον οποίο οι

έρευνες των φυσιοδιφών, όπως ο Κάρολος Λινναίος, συνέβαλαν στον ορισμό της έννοιας της φυσικής κατάστασης. Ο καθηγητής J. Livesey επικεντρώθηκε στην περίοδο του Διευθυντηρίου δείχνοντας τις μεταλλαγές της έννοιας της δημοκρατίας μετά την ανατροπή των Ιακωβίτων.

Η έβδομη ενότητα ασχολήθηκε με την ώριμη νεωτερικότητα και τη συμβολή ιδεών από την κλασική αρχαιότητα στη διαμόρφωση της αυτοσυνειδήσις της. Ο καθηγητής A. Schmidt εξέτασε την σκέψη του W. v. Humboldt και του F. Schiller δείχνοντας πώς το κλασικό αισθητικό ιδεώδες είναι προϋπόθεση για την ιδέα της ολοκληρωμένης ατομικότητας που επεξεργάζονται. Ο Ch. Clavey ανέλυσε την προσπάθεια του Werner Jaeger να κατασκευάσει ένα κανονιστικό πρότυπο κλασικής παιδείας ως αντίδοτο στον πολιτιστικό θρημματισμό της δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Ο καθηγητής N. Bond ασχολήθηκε με τον διαχωρισμό κοινότητας και κοινωνίας που διατύπωσε ο F. Toennis υπογραμμίζοντας τις συνέπειές του όσον αφορά την πολιτική ιδιότητα.

Η όγδοη ενότητα επικεντρώθηκε στις προκλήσεις του πολιτικού στοχασμού σήμερα. Ο καθηγητής G. Ballacci αναφέρθηκε στην κληρονομιά της αρχαίας ρητορικής και στην κεφαλαιοποίησης της από τη H. Arendt. Ο καθηγητής K. Παπαγεωργίου εξέτασε τη σημασία της έννοιας του κοσμοπολιτισμού σήμερα επιχειρηματολογώντας ότι δεν μπορεί να κατανοείται αντιθετικά ως προς την έννοια του έθνους.

Γενικά ήταν η αίσθηση και εκείνων που συμμετείχαν και εκείνων που παρακολούθησαν τις εργασίες του συνεδρίου ότι επιτεύχθηκε ένας συλλογικός θεωρητικός προβληματισμός υψηλής ποιότητας. Το γεγονός αυτό είναι μεγάλης σημασίας, επειδή αποδεικνύει ότι και μέσα στην σημερινή οξεία κρίση η ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα εξακολουθεί να παράγει έργο αξίας και να συνδιαλέγεται ουσιαστικά και καρποφόρα με την ευρωπαϊκή διάνοση επεξεργαζόμενη κριτικά την πολιτιστική κληρονομιά της, κληρονομιά η οποία βρίσκεται οπωσδήποτε μέσα στον πυρήνα της ευρωπαϊκής ιδέας. Μέσα στο ζοφερό κλίμα της εποχής, το συνέδριο λειτούργησε ως αποτελεσματικό αντίδοτο στις απαξιωτικές κρίσεις που, άλλοτε δικαιολογημένα και συχνά καθ' υπερβολήν, διατυπώνονται για τη νεοελληνική κοινωνία. Δείχνει επίσης ένα δρόμο για την έξοδο από τη σημερινή μας παρακμή. Κι αυτός δεν είναι άλλος από την ενεργοποίηση των δημιουργικών δυνάμεων, διανοητικών και άλλων, αυτού του τύπου που έχουν την ικανότητα να τον εντάξουν ξανά στην πρωτοπορία του ευρωπαϊκού πολιτιστικού γίγνεσθαι.

Π. Σ. ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευθεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται στις διεθνώς καθιερωμένες επιστημονικές απαιτήσεις. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά (info@hpsa.gr) και σε τρία αντίτυπα στην ταχυδρομική διεύθυνση του περιοδικού (Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αιόλου 42-44 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*). Τα κείμενα είναι δακτυλογραφημένα σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 8.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία δεν καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται ως υποσημειώσεις στο κάτω μέρος της σελίδας. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται ως εξής: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος, σελίδες. (Παράδειγμα: J. Edwards, *Navigating the Post-Cold War World. President Clinton's Foreign Policy Rhetoric*, Lexington Books, Plymouth 2008, σ. 5.) Για συλλογικό τόμο: συγγραφέας, τίτλος άρθρου, επιμελητές (ή επιμελητής) τίτλου, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος, σελίδες. (Παράδειγμα: L. Dorsey, «The Rhetorical Presidency and the Myth of the American Dream», στο J.A. Aune - M. Medhurst (επιμ.), *The Prospect of Presidential Rhetoric*, Texas University Press, Austin 2008, σ. 132.) Η παράθεση πολλαπλών τόμων σε μια παραπομπή χωρίζονται με άνω τελεία. Για επανάληψη βιβλίου στην επόμενη ακριβώς παραπομπή γράφεται για παράδειγμα: «Στο ίδιο, σ. 203». Για επανάληψη παραπομπής βιβλίου οπουδήποτε εκτός της παραπάνω περίπτωσης: συγγραφέας, τίτλος, ό.π., σελίδες. (Παράδειγμα: Eichengreen, *The European Economy*, ό.π., σ. 50. Όταν πρόκειται για παραπάνω από δύο συγγραφείς ή επιμελητές R. Wodak κ.ά. [αντί για R. Wodak - R. De Cillia - M. Reisigl - K. Liebhart], *The Discursive Construction of National Identity*, ό.π., σ. 7-48). Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τόμου, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. (Παράδειγμα: P. McCartney, «American Nationalism and US Foreign Policy from September 11 to the Iraq War», *Political Science Quarterly*, τόμ. 119, τχ. 3, φθινόπωρο 2004, σ. 400-401.)

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται εντός κειμένου.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιεί, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Γραμματεία Σύνταξης φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα Επιθεώρηση απαιτεί άδεια της Γραμματείας Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board P. Vallianos, N. Marantzidis, Gr. Molivas, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, S. Seferiades, D.A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination Gr. Molivas - A. Huliaras

Scientific Board M. Agelidis, N. Alivizatos, Th. Veremis, Y. Voulgaris, A. Heraclides, D. Gravaris, N. Demertzis, G. Dertilis, N. Diamandouros, P. Kazakos, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Coulombis, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, C. Lyrintzis, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, El. Nicolacopoulos, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, A. Rigos, C. Rozakis, P. Sourlas, C. Spanou, M. Spourdalakis, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, K. Ifantis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 42-44 Eolou Str., 105 60 Athens, Greece, Tel +30-1-3689540, e-mail: info@hpsa.gr, www.hpsa.gr. Secretariat: G. Roggas.

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 10 Euro. Subscriptions: Individuals 20, Foreign 40, Institutions 100, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

The *Greek Political Science Review* is member of the Eurozine network (<http://www.eurozine.com>).

eurozine

THE STRUCTURE OF IDEOLOGICAL SPACE IN GREECE: MAPPING POLITICAL PARTIES' AND VOTERS' PREFERENCES

Ioannis Andreadis - Eftychia Teperoglou - Manos Tsatsanis

The objective of the study is to offer a detailed mapping of the ideological space in Greece by investigating the ideological preferences and priorities of political parties during the last decade. In addition, the study offers an analysis of voters' ideological preferences for 2009. The empirical component of the study rests on the utilization of the Euromanifestos Project/PIREDEU database, and the 2009 European Election Study (EES). The data analysis of the parties' European manifestos aims to depict on a common two-dimensional space the relative distances (or relative proximities) between different ideological categories and

the positions of political parties. Similarly, through the analysis of the voter study we obtain an empirical account of the structure of 'political demand' within the Greek political system.

ETHNIC AND NATIONAL IDENTITIES: A CONSTRUCTIVIST APPROACH

Thomas Goumenos

This article is concerned with the theoretical conception and the analysis of national and ethnic identities. In particular, the article describes in the first place the core arguments of the dominant –in the relevant bibliography– constructivist approach and traces certain differentiations that have emerged within this approach. Consequently, the article attempts to incorporate various constructivist arguments and views into a coherent, explicitly *relational* perspective of collective identities. Finally, based on this relational perspective, the article delineates a framework of analysis of ethnic and national identities; this framework aspires to highlight the constructed and contested character of identities without denying their significance and their consequential character in cases of national antagonisms, ethnic conflicts and self-determination movements.

THE CYPRIOT COMMUNIST PARTY (AKEL) AND THE EUROPEAN UNION

Yorgos Charalambous

This paper seeks to examine and explain the evolution of AKEL's towards European integration from the late 1980s until today. It particularly considers the impact of AKEL's particular characteristics and the distinction between political profile and programmatic positions. On the basis of a recurring message in the existing literature on the radical left and in order to illuminate larger questions on communist and radical left party politics, the empirical analysis is framed within the strategic dilemma between ideological purity and political pragmatism that communist parties have been facing since their inception.

FROM "EUROPEANIZATION FROM ABOVE"
TO "DE-EUROPEANIZATION FROM BELOW"? ASPECTS OF TRADE
UNION MOVEMENT RELATIONSHIP WITH THE EUROPEAN UNION

Giorgos Bithymitris

The principal aim of the present paper is to explore the trend of decreasing legitimization of European Union as an institutional and political settlement especially among working classes of Europe. A further concern is to highlight the impact of this trend on the linkages between trade unions and employees within the framework of the strategic alignment of many trade union leaderships to the Europeanization project. Although this framework is only implicitly discussed, we attempt to present some processes within European trade unionism which introduce a radical "de-Europeanizing" trend, this time from below.

REPRESENTATIONS OF TERRORISM
IN CONTEMPORARY GREEK LITERATURE

Vassiliki Lalagianni - Vassiliki Petsa

This article sums up the research conclusions drawn from the close reading of Greek literary texts (fiction and testimonies) that posit at the epicenter of their problematic the concept of terrorism. Starting of from a concise delimitation and overview of the corpus in question, we pinpoint the common narrative strategies and conceptual framing in these texts and trace the relation between the 'lived event' and historical memory as well as traumatic memory itself and its transgenerational transmission (transgenerational trauma). Furthermore, the in-depth review of the detected thematic and signifying correlations that ensues is theoretically underpinned, mostly by trauma theory. The literary production concerning post-Civil War political violence committed by leftist organizations, despite its limitedness in size and lack of sophistication with respect to literary representation, offers itself as a fertile ground for research, in parallel to historical and political discourses.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

**Ιωάννης Ανδρεάδης - Ευτυχία Τεπέρογλου -
Μάνος Τσατσάνης**

*Η δομή του ιδεολογικού χώρου στην Ελλάδα: χαρτογράφηση των
προτιμήσεων πολιτικής κομμάτων και ψηφοφόρων*

Θομάς Γούμενος

*Εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες: κονστρουκτιβισμός, σχεσιακή
θέαση και αναλυτικά ζητήματα*

Γιώργος Χαραλάμπους

Το ΑΚΕΛ και η Ευρωπαϊκή Ένωση

Γιώργος Μπιθυμήτης

*Από τον «εξευρωπαϊσμό από τα πάνω» στον «αποευρωπαϊσμό από
τα κάτω»: Όψεις της σχέσης συνδικαλιστικού κινήματος και Ευ-
ρωπαϊκής Ένωσης*

Βασιλική Λαλαγιάννη - Βασιλική Πέτσα

*Πολιτική βία, ιστορική μνήμη και τραύμα: αναπαραστάσεις της τρο-
μοκρατίας σε σύγχρονα ελληνικά λογοτεχνικά κείμενα και μαρ-
τυρίες*

Γιάννης Σταυρακάκης

Υπάρχει λακανική Αριστερά;

ISSN

MD0006025900